

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს
სახელმწიფო მუზეუმი

თ. აბრამიშვილი

XIII—XIV სს. დასავლურ-ქართული უული
(ქირეანული)

წიგანის შუამობა

ნუმიზმატიკას, როგორც ისტორიის დამხმარე მეცნიერებას, ქვეყნის ისტორიის შესწავლის საქმეში საკმაო წვლილის შეტანა შეუძლია.

ქართულ ნუმიზმატიკასაც ასეთივე მნიშვნელობა აქვს ჩვენი ქვეყნის ისტორიისათვის. მაგრამ მისი სისტემატური შესწავლა ფართოდ მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების დროს დაიწყო. მიუხედავად ამისა, ქართულ ნუმიზმატიკაში სპეციალური ლიტერატურის სიღარიბე ჯერჯერობით მაინც იგრძნობა. ზოგიერთი საუკუნისათვის ნუმიზმატიკური ფაქტებიც კი არ მოგვეპოვება. ამ ხარვეზის შევსებაში ჩვენ დიდ დახმარებას გვიწევს: დღევანდელი ფართოდ გაშლილი არქეოლოგიური და სამეცნიერო სამუშაოები და, 1926 წელს, ე. პახოშვიცის მიერ დაწყებული, ამიერკავკასიაში აღმოჩენილი განძების სისტემატური აღრიცხვა-გამოქვეყნება Монетные клады-ს 7 წიგნში, რომელიც დღეადაც გრძელდება. ქართული ნუმიზმატიკის ისტორიისათვის დიდად საინტერესოა აგრეთვე ქართველი ხალხის ურთიერთობა სხვა ქვეყნებთან. ქართველებს შორეული წარსულიდან ვხედავთ ცხოველ ურთიერთობაში, ერთი მხრივ, მასობრივ აღმოსავლეთთან, ხოლო, მეორე მხრივ, დასავლეთის ქვეყნებთან. ჩვენთვის საინტერესოა ხანაში დასავლეთი საქართველო მკიდროდ იყო დაკავშირებული ტრაპიზონის სამეფოსთან, რომელიც თამარის უდიდესი და აქტიური დახმარებით ჩამოყალიბდა. ეს ურთიერთობა სათანადოდ იგრძნობა აგრეთვე ნუმიზმატიკურ ძეგლზე—რომელიც თითქმის უტყვია, მაგრამ ამავე დროს მეტად ზედაპირული და ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების ამსახველი. შესწავლილი ნუმიზმატიკური ძეგლები, თავის მხრივ, ისტორიას ეხმარება ქვეყნის (პოლიტიკური და ეკონომიური) წარსულის აღდგენაში. ჩვენი წინამდებარე შრომის მიზანია XIII—XIV საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს ფულის წარმოშობის გამორკვევა და შესწავლა.

ტრაპიზონთან პოლიტიკური ურთიერთობა მჟღავნდება ეკონომიურ კავშირშიც—ტრაპიზონის ფულის საშუალებით, რომელიც

ფართოდ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული დასავლეთ საქართველოში. იმ დროს, როდესაც დასავლეთ საქართველოში სახელმწიფოებრიობა ხელახლა ყალიბდებოდა, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილს აქვს გამოარკვეული, დროებით საკუთარი ფულის მოჭრა შეწყვეტილი ყოფილა და შემოტანილი ფული ალბათ აკმაყოფილებდა ადგილობრივ მოთხოვნილებას, მაგრამ დასავლეთ საქართველოს სახელმწიფო საქმეები მოწესრიგებულა თუ არა, საკუთარი ფული მოუჭრიათ ტრაპიზონის ფულის მიხედვით (კირმანეული). ე. პახომოვის ზემოდასახელებულ წრომებში აღრიცხული მასალიდან საკნაო ნაწილი საქართველოს ტერიტორიას ხვდება, მაგრამ XIII—XIV საუკუნეებისა დასავლეთ საქართველოში მხოლოდ კირმანეულია აღმოჩენილი. სხვა დანარჩენი იმდროინდელი ქართული ფული იქ არ მოგვეპოვება. ამის გამო ამ ჯგუფის ფულის შესწავლა, ვფიქრობთ, ნაწილობრივ მაინც ნათელს მოჰფენს XIII—XIV საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს ქართული ფულის შესახებ ბურუსით მოცულ საკითხს. სწორედ ამის გამო შევაჩერეთ ჩვენი ყურადღება XIII—XIV საუკუნეების დასავლეთ საქართველოში ნაპოვნი ქართული ნუმიზმატიკური მასალის (კირმანეულის) შესწავლაზე. ამ მიზნის განსახორციელებლად ძირითადად კოპიტნარის განძი შევარჩიეთ, ხოლო ოჩამჩირისა და ტობანიერის განძები შესაღებელ და დამხმარე მასალად გამოვიყენეთ და მოკლედ მიმოვიხილეთ. აღნიშნული განძების შესწავლის საშუალებით ვფიქრობთ კირმანეულის წარმოშობის გამორკვევას, რისთვისაც საკიროდ მივიჩნიეთ მოკლედ შევხებოდით ქართველი ხალხის გვირგვინულ წარსულს, გაერთიანების ხანიდან საქართველოს სამეფოს ორად გაყოფამდე (სწორედ ამ ხანებში მოიჭრა კირმანეული). ასევე მოკლედ შევეხებით ტრაპიზონის იმპერიად ჩამოყალიბების ხელშემწყობ პირობებსა და ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობას. ამ მოკლე ისტორიული მიმოხილვის გარეშე შეუძლებელია კირმანეულის წარმოშობის საკითხის გამორკვევა.

კირმანეულის შესწავლის დროს განძი ავირჩიეთ იმის გამო, რომ ჩვენი მიზანი ამ ფულის შესწავლასთან ერთად განძის დამუშავებაც იყო. განძის დამუშავება, როგორც მიღებულია, დავიწყეთ მისი გასუფთავებით საექვოდ მიჩნეული მონეტებისაგან, რომელიც განძს ხშირად თან სდევს. განძის მასალის დაჯგუფების შემდეგ ძირითადი მე-5 ჯგუფიდან (იხ. გვ. 51—89) შევარჩიეთ ტიპები, თვალსაჩინო ვარიანტები და მათი ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით დაწვრილებითი აღწერილობა წარმოვადგინეთ.

ამრიგად, წინამდებარე ნაშრომი მცირე ნაწილს წარმოადგენს იმ მიზნის განხორციელებაში, რომელიც დასახული აქვს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს: საფუძვლიანად დამუშავდეს ის მდიდარი მემკვიდრეობა, რომელიც დაცულია მუზეუმში.

ქართული ნუმიზმატიკური ძეგლების შესწავლა ძვირფას მასალას გვაძლევს მთელი რიგი ისტორიული მოვლენების გაშუქებისათვის და ამით თავისი წვლილი შეაქვს ქართველი ერის წმინდარი წარსულის სწორად ასახვის საქმეში.

საქართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა
ბაერტიანების ხანიდან XIII საუკუნის დამდეგამდე

საქართველომ თავისი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე ბევრი შემოსევა და დაპყრობა განიცადა, მაგრამ ქართველმა ხალხმა უმაგალითო გმირული ბრძოლითა და სახელოვანი შრომით დაიცვა და შეინარჩუნა თავისი კულტურა, ეროვნება და ქვეყანა. მარტო არაბ დაპყრობლებს ქართველი ხალხი სამი საუკუნე ებრძოდა. ამ სასტიკი მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში მას ამოძრავებდა სახალხო თვითშეგნება და ეროვნული განთავისუფლებისადმი მისწრაფება.

არაბთა პირველი შემოსევა, როგორც ცნობილია, ხარკის დადებით მოთავდა; შემდეგ კი, აკად. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, „მათი მმართველობა მკაცრი გახდა; მათი ამირები და თვით ხალიფებიც ქვეშევრდომ ქვეყნების შინაჯრ საქმეებში ერეოდნენ. ამას თან დაერთო საწმუშნოებრივი და ეკონომიკური შევიწროება“¹.

როგორც ვხედავთ, ქვეყანა არაბთა სარბევ ასპარეზად გამოხდარა. „მათგან მიეცა ყოველი ესე ქუეყანა ჟამითი ჟამად რბევასა და ოჯრებასა“². ჩანს, ქართველი მოსახლეობა არაბთაგან დიდ შევიწროებასა და გაპირვებას განიცდიდა. ასეთ გაპირვებაში მყოფი ხალხი მაინც ახერხებდა ამ მოძალადე მტრებთან ბრძოლას და თავისი დამოუკიდებლობის დაცვასა და შენარჩუნებას. არაბთა წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლა ქართველების გამარჯვებით დამთავრდა. აღსანიშნავია, რომ არაბებმა დასავლეთ საქართველოში დამკვიდრება ვერ მოახერხეს.

ამავე დროს, მერვე საუკუნეში დასავლეთ საქართველოს ბიზანტიასთან ურთიერთობა ჰქონდა. ბიზანტიასთან ურთიერთობა-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თბილისი, 1948, გვ. 84.

² ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული ექთაყაიშვილის მიერ, ტფილისი, 1906, გვ. 217.

ში მყოფი დასავლეთი საქართველო კი, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილს აქვს გამოარკვეული, მშვიდობიან ცხოვრებას აწარმოებდა ისე, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველებს დასავლეთ საქართველოში თავისი თანამოძმეების მდგომარეობა სანატრელად ეჩვენებოდათ¹. ბიზანტიასთან დამოკიდებულება, მათ მიერ საკარისკაცო ტიტულის მიცემაში გამოიხატებოდა, რაც ყმობის მანევრებელი არ ყოფილა და ბიზანტიელებს საქართველოს სამეფოა შინაურ საქმეებში გარევის უფლება არა ჰქონიათ².

ბიზანტიის მთავრობას საქართველოს თავის გავლენაში მოქცევის სურვილი ყოველთვის ჰქონდა და ამისათვის ცხად თუ ფარულ შესაძლებლობას იყენებდა, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც არ ავიწყდებოდა ქართველების მიმართ შიში და მორიდება. ამ მხრივ საყურადღებოა რომანოზ კეისარისათვის არტანუჯის ციხის ფარულად გადაცემის ფაქტი. ინდროინდელი მესვეურის ნუქირის წერილით შეშინებულმა ბიზანტიის კეისარმა ციხის სასწრაფოდ უკან დაბრუნებასთან ერთად აშოტს საკარისკაცო პატივის- კუ-რაპალატობის მიცემის ბრძანებაც გამოუგზავნა³.

ამ დროს ქართველებს დიდი გავლენა ჰქონიათ ბიზანტიის როგორც სახელმწიფო, ისე სამხედრო საქმეებში. ამ ფაქტს უცხოელი ისტორიკოსებიც აღნიშნავენ: „--- ცნობილი გერმანელი ისტორიკოსი გელცერი ამბობს, რომ უკვე მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარში ქართველები და სომხები „მსოფლიო-ისტორიული ვითარების ბატონ-პატრონები იყვნენ. ამ ერების მამაცმა და ჭკვიანმა შვილებმა მიაღწიეს ხელმძღვანელ მდგომარეობას აღმოსავლეთ-რომის იმპერიის როგორც სარდლობაში, ისე მთავრობაში და ღირსეულადაც ეჭირათ იგი-ო“. მე-10 საუკუნის მეორე ნახევარში, ... ბიზანტიის იმპერიაში „ყველა უმნიშვნელოვანესი სახელდრო თანამდებობა გამოუკლებლად სომხებსა და ქართველებს ეჭირათ“⁴.

მიუხედავად ამისა, საქართველოს ამ ნაწილის ერისთავები ეძებდნენ შემთხვევას ბიზანტიის აღნიშნული ურთიერთობისაგან განთავისუფლებულიყვნენ და დამოუკიდებლობა მოეპოვებინათ. მერვე საუკუნეში ბიზანტია არაბებთან ბრძოლით დასუსტდა. ასეთ ისარგებლა აფხაზეთის ერისთავმა და „უადგა მათგან ერისთავი

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახელებული შრომა, გვ. 80.

² იქვე, გვ. 108, 109.

³ იქვე, გვ. 109, 110.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწილი I, თბილისი, 1948, გვ. 157.

აფხაზთა, სახელით ლეონ, ძმისწული ლეონ ერისთავისა, რომლისად მიეცა სამკვდროდ აფხაზეთი; ესე მეორე ლეონ ასულის წული იყო ხაზართა მეფისა და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე, სახელ იდვა მეფე აფხაზთა¹.

ამ დროიდან იწყება სხვა კუთხეებშიც ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისათვის.

როგორც დავინახეთ, საქართველოს ორ უცხო ქვეყანასთან ჰქონდა დამოკიდებულება, მაგრამ ქართველებს ურთიერთობა არც ბიზანტიელებთან და არც არაბებთან არ აინტერესებდათ და, მართლაც, მეათე საუკუნისათვის ქართველებმა ბიზანტია-არაბებთან ბრძოლა და საქართველოს გაერთიანების პროცესი ძირითადად დაასრულეს.

პოლიტიკურმა გაერთიანებამ ხელი შეუწყო მეურნეობის სხვადასხვა დარგის განვითარებას (მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა და ხელოსნობა). მეურნეობის ამ დარგების განვითარებამ გამოიწვია ალბ-მიცემობისა და საგარეო ვაჭრობის ფართოდ გაშლა. ამაზე მიგვითითებს ჩვენში გავრცელებული ამ დროის ბიზანტიური და არაბული ფულის განძების სიმრავლე.

ცხადია, რომ ბრუნვაში მყოფი ფული ყველა განძად არ იქცეოდა, ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ დიდი რაოდენობით შემოტანილი ფულის ნაცვლად საქართველოდან გადიოდა სხვადასხვა საქონელი, რომელიც, ალბათ, დიდი რაოდენობით მზადდებოდა. ქართველებს შორეულ ჩრდილოეთისა და ბალტიის ზღვისპირა ქვეყნებთანაც ჰქონდათ ურთიერთობა, რასაც ამ შორეულ ქვეყნებში დავით კურაპალატის სახელით მოქირილი ფულის პოვნა გვიდასტურებს².

ქონებრივ შეძლებას მოჰყვა კულტურული განვითარება და მშენებლობა, რომლის შესანიშნავი ნიმუშებია ჩვენში დღემდე შემონახული ქართული ნივთიერი კულტურისა და ხუროთმოძღვრების ძეგლები.

აკად. ნ. ბერძენიშვილის სიტყვით: „ამ ხანგრძლივ პოლიტიკურ პროცესს, საამისოდ საკმაო ეკონომიურსა და სოციალურ

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედათულისეული, გამოცემული გ. თაყაიშვილის მიერ, 1906, გვ. 218.

² Е. А. Пахомов, Монетные кланы Азербайджана и Закавказья, Труды О-ва исследования и изучения Азербайджана, вып. 3, Баку, 1926, гл. 77, № 257, гл. 79—80, № 265.

საფუძველზე გაშლილს, თან სდევს ქართველი ხალხის კულტურული გაერთიანება“¹.

გაძლიერებისა და აღორძინების გზაზე დამდგარი ქვეყნის წინსვლას ხელს უწყობდა ისეთი ნიჭიერი სახელმწიფო მოღვაწის შესევურობა, როგორიც იყო დავით კურაპალატი. მან თავის სახელმწიფო საქმეების მოწესრიგების შემდეგ დახმარება გაუწია ბიზანტიის კეისარს ბასილს, აჯანყებული სარდლის ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ, და გამარჯვება მოაპოვებინა. ამ დახმარების სანაცვლოდ „მისცნეს მეფეთა (ბიზანტიისათა) ზემონი ქუეყანანი საბერძნეთისანი (დავითს) კურაპალატსა“².

საქართველოს ასეთ გაძლიერებას ქართველი ხალხის შემოქმედებითი ძალების აღორძინება მოყვა, ამით კი ქართველობამ თავისი საკუთარი კულტურული სახე უკვდავყო. მათ საზღვარგარეთ არსებული კულტურის კერები კიდევ უფრო გაამრავლეს. ადგილობრივს და საზღვარგარეთის ქართული კულტურის ცენტრებს ცხოველი ურთიერთობა ჰქონდათ ერთმანეთთან.

დავით კურაპალატის შემდეგ საქართველოსა და ბიზანტიას შორის ურთიერთობა კვლავ გართულდა. ბიზანტიის კეისარმა ბასილმა შავიზღვისპირა ქვეყნები მიიტაცა და ამიერიდან ბიზანტიის მიერ მიტაცებული პროვინციებისათვის წარმოებდა ბრძოლა. გიორგი პირველმა თავისი სიცოცხლის მეტი ნაწილი ბიზანტიასთან ამ პროვინციებისათვის ბრძოლას შეაღწია. ბაგრატ მეოთხის დროს თითქოს დროებით მშვიდობიანობა ჩამოვარდა დამოუკიდების საფუძველზე, შემდეგ პოლიტიკური ვითარება შეიცვალა და საქართველო კვლავ მტრების სათარეშო გახდა. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ქართველებს არასდროს არ დაჰკარგვიათ თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის უნარი.

ქართველმა ხალხმა გმირული და თავგანწირული ბრძოლით ნოძალადე მტერი—თურქები მოიშორა და საქართველომ უძლიერესი სახელმწიფოს სახელიც მოიხვეჭა. საგარეო საქმეების მოწესრიგების პარალელურად, დავით აღმაშენებელი შინაურ სამეურნეო, კულტურულ, აღმშენებლობით საქმეებშიც დიდ მზრუნველობას და უნარს იჩენდა. დავითის ამ ძლიერებას მისმა გონებამახვილურმა სამხედრო რეფორმებმა შეუწყო ხელი. იგი აგრეთვე დიდ

¹ ნ. ბერძენიშვილი, თათართა ბატონობის ხანა, თბილისი, 1941, ზვ. 5.

² ათონის კრებული, თბილისი, 1901, გვ. 11—12.

დახმარებას უწევდა ქართული ეროვნული კულტურის კერებს როგორც საქართველოში, ისე მის გარეთაც. საქართველოს ასეთი სიძლიერე ბევრ მის მოსახლურე ქვეყნებს შიშის ზარს სცემდა. შემდეგ, გიორგი III-ის დროს შინაგანი აშლილობა დაიწყო. ეს შინაური ბრძოლები გიორგი მესამემ ჩააქრო და თანაც, დარწმუნებულმა დიდგვარიანთა ურჩობაში, ისარგებლა შემთხვევით და მნიშვნელოვანი ღონისძიება გაატარა: „ვაზირებად დიდგვარიან ორგულ მოსელეთა მაგიერ ერთგულნი დანიშნა“¹. ამრიგად, თავის მემკვიდრეს, ახალგაზრდა ასულს, გიორგი მესამემ მოწესრიგებული ქვეყანა დაუტოვა. მეფის ხელისუფლების გამარჯვება დროებითი აღმოჩნდა და თამარის დროს ისევ აჯანყება დაიწყო; ამ ახალგაზრდა მეფემ დიდი დიპლომატიური ნიჭი განიჭინა და თავის მოწინააღმდეგეებს, ლაშქრის ნაცელად, ორი გამოჩენილი ქართველი მანდილოსანი მიუგზავნა და მათ მშვიდობიანი შეთანხმება ურთიერთ-დათმობით მოუხერხებიათ.

სახელმწიფოს შიგნით წესრიგის დამყარების შემდეგ, თამარმა გარეშე ბტრების მოშორების დროს ბიზანტიის შავი ზღვის იმ სანაპიროების განთავისუფლება გადაწყვიტა, რომელიც ქართველი ტომებით იყო დასახლებული და რომელიც ადრე საქართველოს ეკუთვნოდა. მიზეზს თამარის მეორე ისტორიკოსი — ბასილ ეზოსმოდვარი ასე გადმოგვცემს:

„მოიწინეს ოდესჲ, ჩუეულებისაებრ ქუელის-მოქმედებათათჳს ამისთა მონაზონნი შავისა-მთისა[ნი], ანტიოქიით და კუიპრისა. ჰალაკით, ეგრეთჲე მთაწიდიით და მრავალთა ადგილთათჳს. შეიწყნარნა თამარ... ვითარ ანგელოზნი, და მრავალ დღე არა გაუშვნა, მერმე მისცნა ყოველთა დიადი, და აღავსნა ყოვლითა საჰმრითა. უკანასკნელ მათგან[თა] უფრო[ს] შორიელთა მისცა დიდძალი ოქრო, თჳთ მათ თჳს და ყოველთა მონასტერთა გასაყოფელად“².

უკან დაბრუნებული ბერები, კონსტანტინოპოლში რომ მივიდნენ, ბიზანტიის კეისარმა გაძარცვა. „წარვიდეს მონაზონნი-იგი და მიიწივნეს რაჲ კონსტანტინეპოლედ, ესმა შეფესა ბერსენ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თბილისი, 1948, გვ. 243.

² ბასილი ეზოსმოდვარი, ცხოვრება ნეფეთ-მეფისა თამარისი, გამოცემა ივ. ჯავახიშვილისა, თბილისი, 1944, გვ. 319-11.

თასა ალექსის; ანგარსა... იხილა სიდიდე იგი ოქროსა, რომელი მიეცა თამარს და წარუღო მათ მონაზონთა“¹.

ბერძენთა მეფის საქციელმა თამარი აღაშუოთა. „ცნა რაჲ ესე თამარ მეფემან, ნაცულად სსუა უფროსი წარგზავნა მათ წმიდათა მიმართ, და ამით უმეტეს არცყვინა ეშნაკი“². ამას-თან ერთად თამარმა ქართველი ჯარი შეუსია შავი ზღვის სანაპიროებს. „ხოლო განრისხნა მეფესა ზედა ბერძენთასა, წარგზავნა მკირედნი ვინმე ლისტ-იქითნი, და წარუღეს ლაზია, ტრაპიზონი, ლიმონი, სამისონი, სინოპი, კერასუნდი, კიტ[ი]ორა, ანასტრია, არაკლია, და ყოველნი ადგილნი ფებლალონი[ქ]სა და პონტოსანნი“³.

ანრივად, 1204 წლიდან საქართველოს წყალობით, მის სამხრეთ-დასავლეთით, შეიქმნა ტრაპიზონის სამეფო, სადაც თამარმა თავისი ნათესავი, საქართველოში გაზრდილი ბერძენთა უფლისწული⁴ დასვა მეფედ.

„და მისცა ნათესაჲსა თჳსსა ალექსი კომნიანოსსა, ანდრონიკეს შჳლსა“⁵, რომელი იყო მაშინ თუ წინაშე თამარ მეფისა შემოსეწილ“⁶.

ქართველ ბაგრატიონებსა და ბიზანტიის კომნენებს შორის ნათესაური მთაბრძოლობის შტო შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ: დავეით აღმაშენებელი

დემეტრე I 1125—1156

კატაჲ ისაკი კონნენი

გიორგი III 1156—1184

ანდრონიკე I 1183—1185

მანუელ 1185

თამარი 1184—1213

ალექსი I 1204—1222

წარმოდგენილ შტოს თუ დაუუყვირდებით, დაეინახავთ, რომ მართლაც თამარი ალექსი პირველის ნათესავია მაშის მხრით, ხო-

¹ ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფე-მეფისა თამარისი, გვ. 31₁₈₋₁₉.

² იქვე, გვ. 31₂₀₋₂₁.

³ იქვე, გვ. 31₂₁₋₂₂.

⁴ ტრაპიზონის ისტორიკოსი მ. პანარეტი ალექსი პირველს თამარის ნათესავად თვლის მაშის მხრით, ხოლო აკად. კუნიკი კი—დედის მხრით.

⁵ ალექსი კონნენი ანდრონიკე პირველის შვილიშვილია და არა შვილი (იხ. Успенский, Очерки из истории Трапезунтской империи, გვ. 29), როგორც ქართულ საისტორიო თხზულებანია მოხსენებული.

⁶ ბასილი ეზოსმოძღვარი, გვ. 31₂₁₋₂₂.

ლო ალექსი პირველი დიდი-დედის მხრით არის ნათესავი თამარისა¹.

ასეთ პოლიტიკურ ვითარებაში შეიქმნა და ჩამოყალიბდა საქართველოს მეზობლად ქართველი ტომებით დასახლებული და პოლიტიკურად საქართველოსთან მჭიდროდ დაკავშირებული ტრაპიზონის სამეფო.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე

ტრაპიზონის სამეფოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა.
საქართველოსთან ურთიერთობა

ტრაპიზონის სამეფოს, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, პატარა ტერიტორია უკავია — სატახტო ქალაქი ტრაპიზონით. არსებული ლიტერატურული წყაროების მიხედვით ტრაპიზონი უძველეს ქალაქთა რიცხვს უნდა ეკუთვნოდეს. ტრაპიზონის ქრონიკის რუსული თარგმანის წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ: «Трапезунд принадлежит к древнейшим городам в мире»².

ქსენოფონტის ცნობით ტრაპიზონი სინოპელთა კოლონიაა კოლხების ქვეყანაში³. მიუხედავად იმისა, რომ ტრაპიზონი ბერძნულ კოლონიად ითვლებოდა, იგი ზაინც ახერხებდა კოლხებთან კეთილმეზობლურ ურთიერთობას და ზოგჯერ სახელმწიფოებრივ ცხოვრებასაც კი აერთიანებდა მათთან. გეოგრაფი სტრაბონი მოგვითხრობს, რომ ეს ქალაქი (იგულისხმება ტრაპიზონი) მდებარეობს ტიბარენებისა და კოლხეთის საზღვარზე⁴.

არსებული ისტორიული წყაროები იმასაც გვაშეცნობს, რომ იყო დრო, როცა კოლხეთის მფლობელნი ტრაპიზონზედაც ავრცელებდნენ თავიანთ ბატონობას. ასე, რომ საქართველოსა და ტრაპიზონს შორის ურთიერთობა ძველთაგანვეა ცნობილი. ქალაქი ტრაპიზონი დიდი ისტორიული მნიშვნელობის ყოფილა ყველა იმ სატახტო ქალაქთა შორის, რომლებიც საშუალო საუკუნეებში არსებობდა; მას თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, თბილისი, 1945, გვ. 212.

² А. С. Хакимов, Трапезундская хроника Михаила Панарета, Москва, 1905, გვ. I.

³ Ксенофонт, Отступление десяти тысяч, С.-Пб., 1837, გვ. 92.

⁴ География Страбона, Москва, 1879, წიგნი 7, თავი 4, პარაგრაფი 3, გვ. 311.

გამო აგრეთვე უდიდესი სავაჭრო ქალაქის მნიშვნელობა ჰქონია. აქ თავს იყრიდნენ სხვადასხვა ქვეყნიდან მოსული ვაჭრები, რომლებსაც მოჰქონდათ თავიანთი ქვეყნის საქონელი. ამ გარემოებამ შეუწყო ხელი ტრაპიზონს, რომ გადაქცეულიყო ერთ-ერთ უმდიდრეს ქალაქად, მას უმშვენიერეს და უნდიდრეს ქვეყანასაც უწოდებენ. ამის გამო ტრაპიზონი მრავალჯერ ყოფილა საომარ ასპარეზად გადაქცეული. XIII საუკუნის დასაწყისიდან, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, საქართველომ შავი ზღვის სანაპირო ქვეყნებთან ერთად ტრაპიზონიც შემოიმტკიცა და ტრაპიზონის იმპერიის დააარსა, სადაც ქართული მოსახლეობა, ქართული სულისკეთება და გავლენა კიდევ უფრო გაძლიერდა. ტრაპიზონის იმპერიის მოსახლეობის შედგენილობისა და იმპერიის აღნაგობის შესახებ აქად. ივ. ჯავახიშვილს ასეთი დებულება აქვს წამოყენებული:

„ამ ლაშქრობის დროს საქართველოს ჯარმა ლაზიკა დაიპყრო, ტრაპიზონი, სამისონი, სინოპი, კერასუნი, კოტიორა აიღო და ერაკლიამდის მიაღწია. მთელი ეს შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო საქართველოს მთავრობამ ბიზანტიას ჩამოართვა და ცალკე საეისრო შექმნა. ამ საეისროში მან შთამომავლობით ბერძენი უფლისწული ალექსი კომნენოსი გაამეფა, რომელიც დედის მხრით ქართველ მეფეთა ბაგრატიონიანთა მონათესავე და საქართველოში ნამყოფი იყო.

ანნაირად, საქართველოს მეზობლად ამ დროითგან მოყოლებული თვით საქართველოს წყალობითვე შექმნილი საეისრო გაჩნდა, რომელიც ქართველთა მონათესავე ტომით იყო დასახლებული, პოლიტიკურადაც საქართველოს სახელმწიფოებრივობასთან იყო უმკიდროვსად დაკავშირებული. ტრაპიზონის საეისროში საქართველოს ჰეგემონია სუფევდა. მისი მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი ქართველთა მონათესავე კანების ტომისაგან შესდგებოდა. ბერძენთა მოსახლეობა მხოლოდ ქალაქებში იყო და მართო მაღალი წრის ფენას ეკუთვნოდა, მაგრამ ამ მაღალი წრის ფენაშიც ქართულ მოსახლეობასაც საკმაოდ ჰყავდა თავისი წარმომადგენლები“¹.

აკად. თ. უსპენსკის სიტყვით: «В этом отношении нельзя не выделить и не подчеркнуть с особенной настойчивостью те

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI—XV საუკუნეები, თბილისი, 1949, გვ. 81.

უღვინი, რომელიც ვიწყის XIII ვ. ი პოტი ცელო სოლსტნი პოსლე
ფორმირენი იმპერიი უკავშირებენ სეობლადენი ვ ტრანსუნიტ
მოსტნი, ლივნიტნიტნი ტენდენციი, პოდერჟივნიტნი იზ ტიფლისი
ი იმეონი პოდერჟიკუ ვ სიმპიტიტნი ტრანსუნიტნიტნი ტარეი»¹.

როგორც ჩანს, ტრაპიზონის იმპერია განიცდის ადგილობრივი
ლაზური ელემენტების გავლენას. იმპერიის ისტორია უფრო აბლო
კავშირშია თბილისსა და საქართველოსთან, ვიდრე კონსტანტინო-
პოლთან და ბიზანტიასთან, თუმცა ტრაპიზონის იმპერატორები
კომნენების დინასტიიდან იყვნენ.

ამრიგად, ტრაპიზონის სამეფოს კომნენების უმცროსი შტო
განაგებდა, კომნენების გვარის საღაურობაზე აბრთა სევიდასხვაობა
არსებობს. მ, პანარეტის ტრაპიზონის ქრონიკის რუსული თარგმა-
ნის წინასიტყვაობის შენიშვნაში ეკითხულობთ: Комнени итальян-
ского происхождения; их появление в Византии относится к
976 г.² მაშასადამე, როგორც ჩანს, კომნენების გვარი იტალი-
ური წარმოშობისა ყოფილა; მათ გამოჩენას ბიზანტიაში X საუკუ-
ნის მიწერენ. აკად. კუნიკი მათ პატელოგონიის მკვდრ მცხოვრებ-
ლებად თვლის. «У Комнинов, считая с родоначальника, упо-
минаемого около 976 г. в качестве туземного жителя Пафлагонии, любимыми именами были: Мануил, Алексей и Андроник,
а потом ещё Исак»³.

ეს გვარი XI საუკუნეში უკვე დაწინაურებული სამეფო საგ-
ვარეულოა; მისი პირველი მეფე მეფერთმეტე საუკუნის 50-იანი
წლებიდან ჩანს, მაგრამ შემდეგ პოლიტიკური ცვლილებები მომხ-
დარა და ამიტომ შეიძლება კომნენების სამეფო დინასტიის დამ-
წყებად ბიზანტიაში აღექოს პირველი კომნენი (1081—1118) ჩაი-
თვალოს. ქართველ ბაგრატიონებსა და კომნენებს შორის ურთი-
ერთობა დინასტიის ამ პირველი წარმომადგენელიდან უნდა ვივა-
რაუდოთ, რასაც ჩვენს მიწა-წყალზე აღექოს პირველის ნუმიზმა-
ტიკური ძეგლების აღმოჩენაც გვიდასტურებს⁴.

¹ Ф. И. Успенский, Очерки из истории Трапезунтской империи, Ленинград, 1929, გვ. 60.

² А. С. Хаканов, Трапезундская хроника Михаила Панагета, Москва, 1905, გვ. IX.

³ К у н и к, Основание Трапезундской империи в 1204 г. Ученые записки Императорской Академии Наук по первому и третьему отделениям, т. II, вып. 5, С.-Пб., 1854, გვ. 718.

⁴ 1949 წლის მაისის თვეში გურჯაანის მახლობლად, ალაზნის არხის შესა-
კვეთებლად მიწის თხრის დროს, ნაპოვნია აღექოს პირველის თქრის თული.

ალექსი პირველს სამი ვაჟი და ოთხი ქალი ჰყოლია, მაგრამ ჩვენთვის ამჟამად საყურადღებოა მისი მესამე ვაჟი ისაკი. ისაკი ატარებდა სევასტოპოლისა და პორფიროგენეტის ტიტულს. ამ უკანასკნელის ტარების უფლება თ. უსპენსკის სიტყვით წითელ დარბაზში დაბადებულ მეფის შვილეს ჰქონიათ¹. ისაკ სევასტოპოლისკრატორმა თავისი სიცოცხლის ჭეტი ნაწილი სამშობლოდან განდევნილობაში გაატარა და ზოგჯერ პატიმრობაშიც ყოფილა ძმის ღალატის გამო. არსებული ისტორიული წყაროები მას აგრეთვე ახასიათებს როგორც კარგ, მამაც მეომარს და გარეგნული სილამაზით დაჯილდოებულს. ისაკმა მთელი თავისი ნიჭი და ენერგია იმპერატორობისათვის ბრძოლას შეაღწია, მაგრამ მიზანს ვერ მიაღწია და ბიზანტიის იმპერატორი ვერ გახდა.

ქართული საისტორიო წყაროებით ცნობილია ქართველი ბაგრატიონებისა და კომნენოსების ნათესაური ურთიერთობა, თვით ისაკს დავით აღმაშენებლის ქალი კატა ჰყოლია ცოლად. დავითმა „ასული თუისი კატა გაგზავნა საბერძნეთს სძლად ბერძენთა მეფისად“².

ისაკის ორ შვილს, იოანესა და ანდრონიკეს, მამის ბედი ხედათ წილად. მათაც სამშობლოს გარეთ გაატარეს სიცოცხლის მეტი ნაწილი. იოანემ ზუსტი მანობა მიიღო, ბოლო ანდრონიკე პირველი მკიდროდ იყო საქართველოსთან დაკავშირებული, დედა მისი დავით აღმაშენებლის ასული იყო. მე-12 საუკუნის 60-ანი წლების შუა ხანებში იგი მთელი თავისი ოჯახით მოვიდა საქართველოში და დიდხანს ცხოვრობდა აქ. გიორგი მესამემ ძალიან კარგად მიიღო თავისი მამიდაშვილი. შესაძლოა, რომ 1182—1184 წწ. მომხდარი ამბების დროს ანდრონიკეს უკვე ეხმარებოდნენ საქართველოდან³. ამ დროისათვის ბიზანტია ჯვაროსანთა ლაშქრობისა და შინაური ბრძოლების გამო დაღუპვამდე იყო მისული. სწორედ მაშინ გამოდის სამშობლოს დასაცავად კომნენების დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენელი ანდრონიკე პირ-

¹ Ф. С. Успенский, Очерки из истории Трапезунтской империи, Ленинград, 1929, გვ. 27.

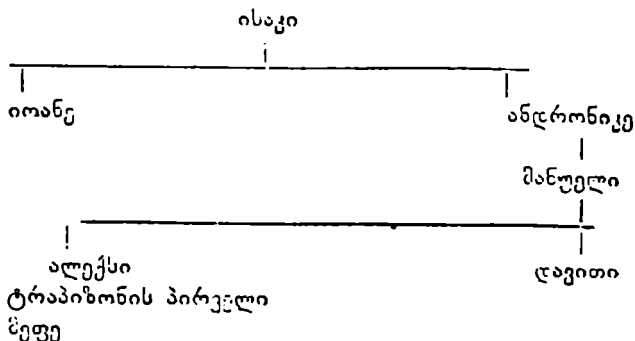
² ანასეული ქართლის ცხოვრება, სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1942, გვ. 212; მარიამისეული ქართლის ცხოვრება, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით. 1906. გვ. 298.

³ საქართველოს ისტორია, სახელმძღვანელო, 1950, გვ. 220.

ველი, რომელმაც იმპერატორობას მიაღწია. გაიმარჯვა თუ არა ანდრონიკე პირველმა, იგი შეუდგა სახელმწიფო საქმეების მოწყობას, მას მიზნად ჰქონდა მოესპო და აეღაგმა სასახლეში დიდებულითა აღვირახსნილი მოქმედება, რისთვისაც მან რეფორმა გაატარა ადმინისტრაციული აპარატის გასაჯანსაღებლად და მოსახლეობის გადასახადების შესამსუბუქებლად. აკად. კუნიკის სიტყვით, ანდრონიკე პირველი ენერგიული რეფორმატორი ყოფილა¹. მაგრამ მისი მეფობა ხანმოკლე გამოდგა, იგი მსხვერპლი შეიქნა მისივე „რეფორმით“ შევიწროებულ ანგელოსთა საგვარეულოს მეთაურობით მოწყობილი აჯანყებისა. ამავე აჯანყებამ ანდრონიკესთან ერთად მისი ძე მანუელიც იმსხვერპლა, ხოლო მანუელის მცირეწლოვანი შვილები ალექსი და დავითი საქართველოში გახიზნეს. სამეფო გვირგვინს ანგელოსთა გვარი დაეპატრონა, მაგრამ მათი დინასტიის მეფობა ბიზანტიის იმპერიისათვის საბედისწერო აღმოჩნდა, ამას დაემატა ჯვაროსანთა ლაშქრობაც და იმპერიის არსებობა კატასტროფით დამთავრდა. ჯვაროსნებმა ამ უკანასკნელი მეოთხე ლაშქრობის დროს პირდაპირ კონსტანტინოპოლს შიაშურეს; აქ, 1203 წელს, ჯვაროსნები უკვე ბატონობდნენ.

1204 წლის დამდეგს ჯვაროსნების საქციელით აღშფოთებული ბერძნული მოსახლეობა აჯანყდა, რასაც შედეგად ჯვაროსნების მიერ კონსტანტინოპოლის აღება მოჰყვა. ბიზანტიის სამცხო-ბელოები ჯვაროსანთა სხვადასხვა ჯგუფებმა დაინაწილეს, ხოლო კონსტანტინოპოლში ე. წ. ლათინური იმპერია დააარსეს. საქართველოსაც სწორედ ამ დროს მოუხდა ბიზანტიასთან ბრძოლა და საქართველოს ჯარმა შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო დაიკავა, მაგრამ თამარმა საქართველოს კი არ შემოუერთა, არამედ ტრაპიზონის დამოუკიდებელი იმპერია შექმნა, სადაც მეფედ დასვა საქართველოში მეფის კარზე გაზრდილი ბერძენთა უფლისწული ალექსი კომნენოსი. ყველა ზემოაღწერილი ცნობის მიხედვით ალექსი პირველის საგვარეულო შტო შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

¹ К у н и к, დასახელებული შრომა, გვ. 705.

ტრაპიზონში გამეფებული კომნენები, როგორც ეს გამორკვეული აქვს აკად. კუნიკს, ქართველ დიდებულებს უფრო ჰგავდნენ, ვიდრე ბიზანტიელთ: «Комнены еще младенцами попали в Грузию, где и получили воспитание; природным языком их был грузинский. Воспитываясь и выростая при дворе своей родственницы, среди туземцев и в армии, они всюду были под влиянием грузинской жизни и грузинских понятий, так что в двадцатилетнем возрасте, по всей вероятности больше походили на грузинских князей, чем на византийских»¹.

ამრიგად, „საქართველოს წყალობითა და ხელშეწყობით დაარსებული ტრაპიზონის სახელმწიფო, სავსებით გაქართველებული დინასტიითა და უპირატესად ქართული მოსახლეობით, ფაქტურად წარმოადგენდა საქართველოს ნონარქიის ნაწილს და ფორპოსტს მისი პოლიტიკისათვის“². ამას კი საქართველოსათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ქართველების ამ პოლიტიკის პირდაპირი აზრი და მნიშვნელობა გაუგებარი არ დარჩენიათ (დაინტერესებულ სახელმწიფოებს; რუმის სასულტნომ ამ პოლიტიკურ ფაქტს დიდი ომით უპასუხა (ბასიანის ომი 1205 წ.). ბიზანტიისაც, რა თქმაუნდა, საქართველოს ასე გაძლიერება არ მოსწონდა. იმ დროს მნიშვნელოვან ტრაპიზონის იმპერიაში თავისი გავლენა გაიძლიერებინა და სარგებლობდა საქართველოს დროებითი პოლიტიკური გაართულებით. ბიზანტია ამ გარემოებას იყენებდა და ტრაპიზონში ფეხის მოკიდებდა.

¹ К у н и к. დასახელებული შრომა, გვ. 726.

² საქართველოს ისტორია, სახელმძღვანელო, 1950, გვ. 221.

დებას ცდილობდა. საქართველოს ამ დროისათვის ხვარაზმელებმა ზემოთუთიეს და დაიპყრეს კიდეც, ამასთანავე მოულოდნელად ხვარაზმელთა დევნაში მას უცნობი მტერი მოადგა. ამ ახალმა მტერმა—მონღოლებმა ჯალალედინის თარეშს ბოლო მოუღო, მაგრამ თვითონ დაიწყო საომარი მოქმედება. ქართველებმა, ამჯერად შექმნილი პოლიტიკური მდგომარეობის გამო, მონღოლებთან დაზავება არჩიეს. ამრიგად, საქართველოს მოუხდა გაცნობა შორიდან მოსული უცხო ბაღისა, „რომლის სოციალური და პოლიტიკური წესწყობილებაც, მსოფლმხედველობაცა და კულტურაც ქართველებისათვის ცნობილისაგან ძირიანად განსხვავდებოდა“¹. მონღოლებმა სახელმწიფოს ყოველგვარ საქმეებში ჩარევა დაიწყეს. მათ ქართული სახელმწიფო წესწყობილება და საპარტალი შელახეს, რითაც საქართველოს მთლიანობას საფრთხე შეუქმნეს. ისტორიული ცნობების მიხედვით, რუსუდანის გარდაცვალების შემდეგ, უმეტოდ დარჩენილ საქართველოს სამეფო ტახტს ორი მაჰმედელი გამოუჩნდა: დავით გიორგის ძე და დავით რუსუდანის ძე. ქართველების მოულოდნელად მონღოლებმა საქართველოს სამეფო ტახტზე ორივე შეფედ დაამტკიცეს. ამით მოუშაადეს ნიადავი დიდ ისტორიულ მოვლენას—საქართველოს ორ სამეფოდ გაყოფას. „მაგრამ საბედნიეროდ უკანასკნელ ეამს ამ ორ მოცილე ბიძაშვილ-მამიდაშვილსა (დავით ულუს და დავით ნარინს) და მათ მომხრე დიდებულებს მაინც იმდენი გონიერება აღმოაჩნდათ, რომ ეს შესაძლებლობა უმაღლეს სინამდვილედ არ ექციათ და საქართველოს მთლიანობა მაშინვე არ დაერღვიათ“². მონღოლების მოლოდინი არ გამართლდა. ქვეყნის ორად გაყოფის ნაცვლად, მონღოლების მიერ დამტკიცებული ორივე მეფე საქართველოს დედაქალაქში დარჩა და ქვეყანას შეთანხმებით მართავდა, ორივე სჭრიდა საკუთარ ფულს. მაგრამ მომავალი განხეთქილების გესლიანი თესლა მონღოლებს უკვე დათესილი ჰქონდათ და მან მათთვის სასურველი ნაყოფიც გამოიღო. XIII საუკუნის 50-იანი წლებიდან მონღოლთა ურდო დასუსტდა და მათ ახალი ქვეყნების დაპყრობის უნარი აღარ შესწევდათ. მიუხედავად ამისა მათი მტლობების მოთმენა შეუძლებელი გახდა, რადგან ახალ-ახალი ნადავლი აღარ შემოდიოდათ, ფლანგვას კი უკვე მიჩვეულნი იყვნენ. როცა

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, 1941, გვ. 24.

² იქვე, გვ. 51.

შემოწავალი შემოაკლდათ, დაპყრობილი ქვეყნების გადასახადები გაადიდეს. აქამდეც და განსაკუთრებით ამ დროიდან საქართველოსათვის მძიმე და აუტანელი გახდა მონღოლების მიერ დაწესებული გადასახადი, აგრეთვე მძიმე და აუტანელი შეიქნა ის სანსედრო ბეგარა, რაც მათ ქართველებს დააქისრეს, მაგრამ ამ ხარკის შეგროვების წესი სრულიად უცხო და უჩვეულო აღმოჩნდა ქართველებისათვის. „მონღოლთაგან გადასახადების აკრება— აკად. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით—ნამდვილად ყაჩაღთა ბრბოს თარეშს უფრო მიაგავდა“¹

ბეკობრეგობის მიმდევარ მომთაბარე მონღოლთა ლაშქრობამ და მძიმე გადასახადებმა ქართველი ხალხი მოთმინებიდან გამოიყვანა და მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყება დაიწყო. აჯანყებულთა წინააღმდეგ ჰულაგუ ყაენმა დიდი ლაშქარი გამოგზავნა. მონღოლთა შეერთებულ ლაშქარს ქართველი ჯარი გაადუთრებულ წინააღმდეგობას უწევდა. მონღოლებმა ვერ შეძლეს აჯანყების ჩაქრობა, რია გამოც არღუნი იძულებული გახდა ჰულაგუსათვის კვლავ ჯარი გამოეთხოვა. ამის შემდეგ კი დავით ნარინმა ბრძოლის გაგრძელება უიმედოდ ჩათვალა, შეწყვიტა აჯანყება, ღიხთ-იმერეთში გადავიდა და სიკვდილამდე იქ დარჩა. მონღოლებმა ღიხთ-იმერეთში გაბატონება კი არა, გადასვლაც ვერ მოახერხეს, ამან დავით ნარინს მისცა საშუალება დასავლეთ საქართველოში მოწყობილიყო და ქვეყნისათვის მოეარა.

მონღოლებმა წინააღმდეგ მებრძოლ ნარინს არ ავიწყდება ის პოლიტიკური გავლენა და უპირატესობა, რომელიც ქართველებს XIII საუკუნის დამდეგისათვის ჰქონდათ ტრაპიზონში მოპოვებული.

„ცნობილია, რომ იმპერატორ იოანე პალოგენის ტრაპიზონის სამეფო საქართველოს წყალობით დაარსდა. თამარ მეფის უშუალო ხელმძღვანელობით შეიქმნა მისი სახელმწიფოებრივობაც, რანდენადაც, საქართველოს ჯარისაგან ბიზანტიის სამხედრო ძალის დამარცხების შემდგომ, ბიზანტიისაგან შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს წართმეულ ნაწილში კეისარიც თამარმა დასვა. ცხადია, რომ ისევე, როგორც ტრაპიზონის სამეფო საქართველოს წყალობით შეიქმნა, შემდეგშიც საქართველოს სამხედრო ძალის დაამარცხება მისთვის ფრიალ დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ამიტომ ტრაპიზონის სამეფოს სახელმწიფო მართვა-გამგეობაშიც და სამხედრო ორგანიზაციაშიც ქართულ გავლენას უპირატესობა

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახელებული ჟრომა, გვ. 57.

უნდა შერჩენოდა“¹, საქართველოს ძლიერების დასუსტებამ ტრაპიზონის იმპერიაზეც მოახდინა გავლენა: მონღოლთა თარეშმა მის საზღვრებამდეც მიაღწია და ტრაპიზონის პეფე მანუელ პირველი, მონღოლებს ხარკსაც უხდიდა. საქართველო, შექმნილი მდგომარეობის გამო, ტრაპიზონს ამჯერად დახმარებას ვეღარ უწევდა. „მართალია, ლიხთ-იპერეთში მონღოლებმა ვერც გაბატონება და ვერც გადასვლა მოახერხეს, დავით ნარინის მონღოლების წინააღმდეგ აჯანყების და დასავლეთ საქართველოში გამაგრების შემდგომ ხომ საქართველოს ამ ნაწილმა სრული დამოუკიდებლობაც მოიპოვა, მაგრამ მისი საშხედრო ძალა იმდენად შემცირებული იყო, რომ სხვას ველარავის მიეშველებოდა“². ამით ბიზანტიის მთავრობამ ისარგებლა და მრავალჯერ ნაცადი განზრახვა კვლავ გაიმეორა; იმ მიზნით, რომ ტრაპიზონის სამეფო თავის გავლენის ქვეშ მოექცია, მანუელ პირველთან დამოყვრება სცადა, მაგრამ ეს ცდა უშედეგოდ დარჩენილა. მანუელ პირველს, როგორც ცნობილია, სამი თანამეცხედრე ჰყავდა, მაგრამ ბიზანტიის ასული არც ერთი მათგანი არ ყოფილა. ბიზანტიასთან დაახლოებას ტრაპიზონი ყოველთვის გაურბოდა, რადგან ბიზანტიის პოლიტიკოსების დამცინავ და დამამცირებელ ურთიერთობას არ შეეძლო ტრაპიზონის მესვეურთა გული მოეგო და მათთან კეთილმეგობრული ურთიერთობის მომხრე გაეხადა. ტრაპიზონის მმართველებს კი, საქართველოსთან კარგი ურთიერთობა და დამოყვრება უმჯობინებიათ. ბიზანტიის ცბიერ მპყრობელებს იმედი მაინც არასდროს არ დაუკარგავთ და თავიანთი ბოროტი ზრახვები კვლავ ვაუმეორებიათ; იოანე მეორის დროს მაინც მოაპერხეს და იგი კონსტანტინოპოლში მიიტყუეს. იქ კი მიხეილ პალეოლოგმა, სამეფო ღირსების აყრის შემდეგ, კონსტანტინოპოლელი დიდებულის ქალიშვილი შერთო ცოლად. საქართველოს მთავრობა ბიზანტიის აგრესიულ მოქმედებას გულხელდაკრეფილი არ შესხედრია—1282 წელს დავით ნარინი შეესია ტრაპიზონს და ალყა შემოარტყა, ხოლო 1285 წელს იოანე II-ის დამ თეოდორამ, რომელიც საქართველოში იყო გათხოვილი, შეჰყარა ჯარი, შეიქრა ტრაპიზონის საკეისროში და, ტრაპიზონის აღების შემდეგ, თითონ დაჯდა ტახტზე. ცხადია,

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, 1949, გვ. 208—209.

² იქვე, გვ. 209.

რომ მისი ჯარი მთლიანად საქართველოს ჯარი უნდა ყოფილიყო და თვითონ თეოდორასაც იმავე დროს საქართველოს სახელმწიფოს პოლიტიკისა და ქართველთა მომხრე ტრაპიზონელ სამხედრო დასის წყალობით შეეძლო გაენარჯვა¹. ამიერიდან ტრაპიზონის საკეისროში საქართველოს პოლიტიკური გავლენა კვლავ აღდგენილად ჩანს. ირკვევა, რომ საქართველო XIII საუკუნეში მოპოვებულ უპირატესობას ადვილად არაგვის უთმობდა.

„ამრიგად, ზემომოყვანილი ამბებიტგან ნათლად ჩანს, რომ საქართველო XIII ს. მეორე ნახევრიტგან მოყოლებული ტრაპიზონის საკეისროს, რომელიც მისი წყალობით იყო შექმნილი და რომლის მოსახლეობაც უმთავრესად ქართველთა მომე ტოვის, ლაზების ანუ ქანებისაგან, შედგებოდა და ამიტომ მის ბედ-ილბალს მისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა, ფხიზლად ადევნებდა თვალყურს და იქ თავისი წინანდელი უპირატესი უფლების დაცვას ცდილობდა“².

ბიზანტია მაინც არ ისვენებდა, მონღოლების მიერ საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობის შერყევით სურდა ესარგებლა და ტრაპიზონზე თავისი გავლენიანობის შესაქმნელად „ბიზანტიის მოაერობამ განზრახ შეთიზა, ვითომც 1297 წელს გარდაცვლილს ტრაპიზონის კეისარს იოანე II-ეს თავისი მცირეწლოვანი მემკვიდრის ალექსი II-ის მეურვეობა ბიზანტიის კეისრის ანდრონიკე II პალეოლოგოსისათვის ეანდერძოს“³.

ბიზანტიამ ალექსი მეორეზე მზრუნველობა იმით დაიწყო, რომ ალექსი მეორეს საცოლე გამოუძებნა. ბიზანტია ამ გეგმის განხორციელებას ფიქრობდა, რომ ბიზანტიის მოულოდნელად ალექსი მეორემ მესხეთის მთავრის ბექა მანდატურთუხუცესის ქალი შეირთო ცოლად. იმედგაცრუებული ბიზანტია ამ ფაქტზე კიდევ უფრო მეტად ააღელვა და ქორწინების ჩაშლა გადაწყვიტა. ამ მიზნით ანდრონიკე მეორემ, თავისი და, ალექსი ნეორის დედა, რომელიც ამ ანებების დროს კონსტანტინოპოლში იმყოფებოდა, გაგზავნა ტრაპიზონში თავისი ზრახვების შესასრულებლად, მაგრამ ალექსი მეორის დედამ ქორწინების ჩაშლის ნაცვლად შეიღს არჩე-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, 1949, გვ. 212.

² იქვე.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, 1941, გვ. 144.

ვანი მოუწონა. ეს იყო კიდევ ერთი გამაზრდებელი ტრაპიზონში საქართველოს მომხრე დასისა. ბიზანტიის მთავრობამ ალექსი მეორის გარდაცვალებამდე წერაფერი გააჩინა, ხოლო ალექსი მეორის გარდაცვალების შემდეგ ბიზანტიამ ტრაპიზონში გადატრიალება მოახდინა და საქართველოს მომხრე დიდი მოხელეები ამოწყვიტა. მიუხედავად ამისა საქართველო და მისი მომხრე ტრაპიზონის პოლიტიკური დასი ამან ვერ შეაშინა, ისინი ბიზანტიის წინააღმდეგ ბრძოლას განაგრძობდნენ და ცდილობდნენ ტრაპიზონში ძველებურად საქართველოს უპირატესობის შენარჩუნებას. XIV საუკუნეში, გიორგი ბრწყინვალის დროს, საქართველო კვლავინდებურად ფესზე წამოდგა და გაძლიერების გზას დაადგა. სახელმწიფოს შიგნით, წესრიგის დანერგვის შემდეგ, გიორგი ბრწყინვალე საგარეო მდგომარეობის მოწესრიგებას შესდგომა და, რა თქმა უნდა, ტრაპიზონის სახელმწიფოც არ დავიწყებია. ტრაპიზონი 1341 წელს თურქებისაგანაც საკმაოდ დაზარალდა. ამჯერადაც მეფის ასულმა ანა-ხუტლუქ, რომელიც მოლოზნად იყო შემდგარი, მოლოზნის სამოსელი გაიხადა და საქართველოში გაიქცა დახმარების სათხოვნელად. ამ ხნის განმავლობაში თურქების ჯარი უკვე გავიდა ტრაპიზონიდან. ხოლო „ანა-ხუტლუ ლაზთა“, ანუ ქართველთა ჯარითურთ თავის ქვეყანაში მივიდა და უკვე 17 ივლისს ამ სამხედრო ძალის დახმარებით მეფობა ხელში ჩაიგდო“¹. ასეთი სწრაფი მოქმედებით ანა-ხუტლუ ვერაფერს ვერ გააქეთებდა, საქართველო და ქართველობა ზუღამ მზად რომ არ ყოფილიყო ტრაპიზონის დასახმარებლად, — თავისი გავლენისა და მეგობრობის შესანარჩუნებლად.

ამრიგად, ქართული ორიენტაცია და გავლენა კვლავ გამტკიცებულა. რა შეიძლება წინ არ წამოვწიოთ და განსაკუთრებული გულმოდგინეობით საზი არ გაუსვათ იმ პირობებს, რომელნიც მე-13 საუკუნის დამდეგს და იმპერიის შექმნის შემდეგ თითქმის მთელი საუკუნის განმავლობაში მიუთითებენ ადგილობრივი, ლაზური ტენდენციების ბატონობაზე ტრაპიზონში, რომელთაც ზურგს უმაგრებენ თბილისიდან და მხარს უჭერს თვით ტრაპიზონელი მეფეების სულისკვეთება. ტრაპიზონელი მეფეების ეს სულისკვეთება, ეს მიდრეკილება კი, უსპენსკის აზრით, — მთლიანად და სავსებით საქართველოსაკენ იყო მიმართული“².

¹ ივ. ჯავახიშვილი ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III. 1941, გვ. 176.

² საქართველოს ისტორია, სახელმძღვანელო, 1950, გვ. 222.

ცნობილია, რომ ტრაპიზონისა და ლათინთა იმპერია XII საუკუნის დასაწყისში ჩამოყალიბდა, მაგრამ ორივე იმპერია ეროვნულ-გვაროვანი გაშლუღებისა და ისტორიისათვის ერთიანი მნიშვნელობის არ აღმოჩნდა. ლათინთა იმპერიამ XI წელიწადი გაჭირვებით იარსება, ხოლო ტრაპიზონის სამეფომ კი 257 წელი, მთელი ამ ხნის განმავლობაში იგი ევროპული ცივილიზაციის მნიშვნელოვანი ბურჟი იყო აღმოსავლეთში¹.

თავი მესამე

ტრაპიზონის მონეტების ზოგადი მიმოხილვა

როგორც დავინახეთ, ტრაპიზონის იმპერიის დაარსება საქართველოს ავტოური დახმარებითა და სელმძღვანელობით მოხდა. ის „ქართველთა მონათესავე ტომებით იყო დასახლებული, პოლიტიკურად საქართველოს სახელმწიფოებრივობასთან იყო უმჭიდროესად დაკავშირებული“². ამ ორი ქვეყნის პოლიტიკურ კავშირს ეკონომიური ურთიერთობაც მოჰყოლია, ამის ანარეკლი უნდა იყოს ჩვენს ქვეყანაში ტრაპიზონის ფულის გავრცელება. ამასთან ერთად XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან იმ ეკონომიურმა და პოლიტიკურმა ვითარებამ, რაც მაშინ საქართველოში შეიქმნა ამ ფულის გვერდით, ამავე ტიპის ქართული ფულის ადგილობრივი წარმოშობის აუცილებლობის პირობებიც შექმნა. მონეტათა მსგავსების გამო ქართული ფულის ამ ტიპის შესწავლა დროს საჭიროდ მივიჩნიეთ ტრაპიზონის გარკვეული პერიოდის (1235—1297) მონეტების მოკლე მიმოხილვა.

ცნობილია, რომ ტრაპიზონის იმპერია 1204 წელს შეიქმნა, მაგრამ პირველი მონეტა, რამდენადაც ნუმისმატიკური ჩასალა ამის დასკვნის საშუალებას გვაძლევს, 1235 წელს ჩნდება. საფუძვლებელია, რომ იმპერიის პირველი კეისრები ფულს უდავოდ მოსჭრიდნენ, მით უმეტეს ისეთ მეფეს როგორც ალექსი I იყო, შეუძლებელია ფული რომ არ მოეჭრა, მაგრამ ალექსისეულ ნონეტას ჩვენამდე არ მოუღწევია ან, ყოველ შემთხვევაში, ის ჯერ აღრიცხული არ არის. ამის გამო ო. რეტოესკი შენიშნავს: „თუმცა უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ალექსი (პირველი) მონეტებს ჰრიდო,

¹ საქართველოს ისტორია, სახელმძღვანელო, 1950, გვ. 222

² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI—XV საუკუნეები, თბილისი, 1949, გვ. 81.

მაგრამ ჩვენამდე ისეთ ფულს ვერ არ მოუღწევია, რომლის მიკუთვნება ალექსი პარველისათვის შესაძლებელი იქნებოდა¹. როგორც აღენიშნეთ, ტრაპიზონის სამეფოში ნუმიზმატიკური კვალი იოანე პირველამდე (1235—1238) არა ჩანს. ამ აზრს აზიარებს ო. რეტოვსკი². ნუმიზმატ დ. კაპანაძესაც ამაზე აღვინდელი ამგვარი ასპრი არ შესვენდრია³.

ამრიგად, ტრაპიზონის უძველეს მონეტად ჯერჯერობით იოანე I-ის მონეტა უნდა ჩაითვალოს. არსებული ცნობების თანახმად მისი მონეტები ჩვენში მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი. საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური მასალის ბიზანტიურ ფონდში 344 და 420 ნომრით ინახება.

მოგეყავს ეროი მათგანის აღწერილობა:

იოანე I (1235—1238)

1. 344 ბიზ⁴. ვერცხლი, დიამეტრი = 22 მმ, წონა = 2,78 გრ. ნაწილობრივ გაცვეთალია და ნაპარკბდაკბილული.

შუბლი: წვერიანი იმპერატორის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ: თავზე ადგია ატრეა, რომლის ორივე მხრიდან დაწვებულია ორ-ორი თვალთ შებეჭული თითო ტოტი; რომის სეპტურად დაწითული (თითო რომში თითო თვალი ზის) სამოსით არის შემოსილი; სამოსი ორი ჩაწილისაგან შედგება, ზეშო ნაწილი მოკლეა—შუბლებამდე, ხოლო ქვეშო—გრძელი, კოჭებამდე; სწორკუთხედ აღმართული მარჯვენა ხელის მაჯიდან ნიდაყვამდე ქსოვილია შემოხვეული, ეს ქსოვილი ნიდაყვიდან ილღიანდე სწორ საზად გრძელდება და ილღიდან კი ვერტიკალურად ეშვება მოკლე სამოსანდე, აქედან გადაკეთს მთელ სიგანეზე სამოსს და მასეილკუთხედ გაწვდილ მარცხენა ხელის მაჯაზე შემოხვევია; მარჯვენა ხელში გრძელბოქსიანი სკიპტრა ან ჯვარი, —ზოგჯერ ლაზარუმი უქირავს; მარცხენაში გრაგნილი, რომლის ბოლოდან სამი თვალთ შებეჭული ქსოვილი ეშვება (შეიძლება მაპა იყოს); მარჯვნივ ზემოთ—ლვთაების მაკურთხეველი ხელი; მარცხნივ და მარჯვნივ ვერტიკალურად განლაგებული ბერძნული ზედწერილი:

¹ O. Retow ki, Die Münzen der Komnenen von Trapezunt, Moskau. 1910, გვ. 9.

² იქვე, გვ. 10—11.

³ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი ტერმინის შესახებ ქართულ ნუმიზმატიკაში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. XII-B, თბილისი. 1944, გვ. 199.

⁴ პირველი რიცხვი რიგითი ნომერია, ხოლო მეორე სათანადო ფონდის საინვენტარო ნომერს ფონდის დასახელება მოსდევს. რიგითი ნომერი ამავე დროს ტაბულაზე მოცემულ ნომრებს მიუთითებს.

$$\begin{array}{c} \text{I} \\ \text{A} \\ \text{NI} \\ \text{C} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \text{O} \\ \text{K} \\ \text{NI} \\ \text{H} \end{array}$$

შევესების შემდეგ კი მთელი ზედწერილი ასე წარმოიდგინება¹:

$$\begin{array}{c} \text{I} \\ \text{O} \\ \text{A} \\ \text{NI} \\ \text{Σ} \end{array} \left| \begin{array}{c} \text{O} \\ \text{K} \\ [\text{O}] \\ \text{MN} \\ [\text{H}] \\ \text{N} \\ [\text{O}] \\ [\text{Σ}] \end{array} \right.$$

ე. ი. *Idzys ო Kiclyყობ*;

ბუნის ბოლოს ასეთი „N“ ნიშანია, რომელიც ნჯს N მოგვევანებს; ირგვლივ გაცვეთილი წერტილების რკალის ქვემოთ მარჯვენა და მარცხენა ნაწილია შერჩენილი.

ზურგი: წმინდა ევეგნის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ; თავზე შარავანდელი ადგია; ნაკეცებიანი სამოსი აცვია თუ წანოსხმული აქვს; აღმართულ მარჯვენა ხელში გრძელბუნიანი ჯვარი უპყრია; მარცხენა ხელით გულთან სამოსის ნაკეცები უნდა ჰქონდეს მიკრეფილი; მარცხნივ და მარჯვნივ განლაგებულია ბერძნული ზედწერილი.

$$\begin{array}{c} \text{O} \\ \text{A} \\ \text{NI} \end{array}$$

$$\begin{array}{c} \text{EE} \\ \text{V} \\ \text{K} \\ \text{NI} \end{array}$$

¹ ტრაპიზონის მონეტის შუბლზე მეფეა გამოსახული, ხოლო ზურგზე წმინდა ევეგნი, ტრაპიზონში ცხოვრილი წმინდანი—ქვეყნის მუარველი, და ამიტომ წარწერა ო მჯია: *Νεγκύσιος* სრულიად გამართლებულია, ზედწერილი კი მეტ შემთხვევაში შემოკლებული ასოებშერწყმული, ან ასონაკლული გვხვდება; ამიტომ მონეტის აღწერის დროს ნასზე მოცემული წარწერის გვერდით მეტ შემთხვევაში ზედწერილი მოცემული გვექნება გაშლილი, სრული სახით.

მთელი ზედწერილი ასე შეიქმნება და წაიკითხება:

$$\begin{array}{c} O \quad E \\ A \quad V \\ \Gamma I \quad TE \\ [O] NI \\ \Sigma \quad O \\ \quad [S] \end{array}$$

ე. ი. ბ ჯიოს ნაწილის

გარშემოვლებული გაცვეთილი წერტილების რკალის ზემო ნაწილი არა ჩანს.

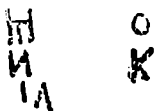
იოანე პირველის ხანმოკლე მეფობა მანუელ პირველის (1238—1263) ხანგრძლივმა მეფობამ შეცვალა. შესაბამისად მისი სახელით აღბეჭდილი ფულიც საკმაო რაოდენობით უნდა ყოფილიყო მოქრული, რაზედაც თვით ამ ფულის გავრცელებაც მიგვითითებს. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში მანუელ პირველის 38 მონეტა არის დაცული.

მანუელ I (1238—1263)

2. 6157 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=21/22 მმ, წონა=2,80 გრ. ოდნავ გაცვეთილია.

შუ ბ ლ ი: წვერულვაშიანი იმპერატორის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ; თავზე ადგია სტემა, რომლის ორივე მხრიდან დაშვებული ტოტები ჯვრით და თითო თვლით მთაფრდება; შემოსილია თვლებით შემკული ორი ნაწილისაგან შემდგარი ზემოთ მოკლე, ხოლო ქვემოთ გრძელი სამოსით (ზემო ნაწილი რომბისებურადაა დაჩითული და თითო თვლით შემკული); ყელის გარშემო მხრებამდე თვლებით (5) შემკული მანიაკი; მკლავებზე ნაჯებიდან ნიდაყვამდე რგოლისებრ დალაგებული ნაკეცებიანი სამოსით თუ სამკაული, რომელიც ნიდაყვიდან სწორ ხაზებად მიემართება, შემდეგ სწორი და რგოლისებრი ორი ხაზი ბოლომდე ეშვება, მაგრამ მოკლე სამოსის ეს შემკულობა მუხლებთან, სადაც მოკლე სამოსის ბოლოა მოსალოდნელი, სამოსის მთელ სიგანეს გადაჭკვეთს, ზემოთ აიწევს და მარცხენა ხელს შეუერთდება; მახვილკუთხედ აღმართულ მარჯვენა ხელში გრძელბუნიათი ლაბარუმი უჭირავს; ლაბარუმს, ზემოთ ორი, ხოლო ქვემოთ, ბუნის ბოლოს, ერთი წერტილი აქვს; მარჯვენა და მარცხენა ხელის მაჯასთან თითო ექვსკიმიანი ვარსკვლავი; ნიდაყვთან კი ასეთი „X“ ნიშანი; ზღაგეკუთხედ გაწვდილ მარცხენა ხელში გრავნილი, რომლის ბოლოდან

სამი თვალთ შემკული სამკუთხა ქსოვილია დაშვებული; ჰემოთ მარჯვენა ფეხთან ხუთქიმიანი ვარსკვლავია; ზემოთ მარჯვნივ ღვთა-
ების მაკურთხეველი ხელი; მარცხნივ და მარჯვნივ ბერძნული¹
ასოებით აღბეჭდილია წარწერა:

მარცხნივ სახელი $\text{Mav[av]}_{\text{A}}$ უნდა იყოს; რაც შეეხება მარ-
O

ჯვნივ, ორ სტრიქონად აღბეჭდილ ორ ასოს K—პირველი ასო
ნაწევარი უნდა იყოს, გეორე კი სიტყვის პირველი ასო, სიტყვა დაუ-
მთავრებელია და უნდა ნიშნავდეს δ $\text{Kv}[\mu\alpha\chi\alpha\varsigma]$, მარცხენა მხარეს
გარშემოვლებული რკალის პატარა ნაწილია შერჩენილი.

ზუ რ გ ი: წინდა ევგენის გამოსახულება მთელი ტანით,
პირდაპირ; თავზე შარავანდედი ადგია; ნაკეცებიანი სამოსით არის
შემოსილი, რომლის ბოლოებიც თვლებით არის მოოქვილი; მკლავზე
ნიდაყვამდე ისეთივე რგოლები, როგორც იმპერატორს; მარჯვენა
მხარზე დიდი თვალი; აღმართულ მარჯვენა ხელში გრძელბუნიათი
(ბოლოზე მსხვილი თვალი) ჯვარი უჭირავს; მარცხენა ხელით სამო-
სის ნაოქები გულთან აქვს მიკრეფილი; მარცხნივ ზემოთ ერთი
წერტილი; ბუნსა და გამოსახულებას შორის ერთმანეთის ვერტი-
კალურად ორი ექვსქიმიანი ვარსკვლავი; მარცხნივ და მარჯვნივ
ბერძნული ზედწერილი:

¹ ორივე სიტყვა დაუსრულებელია, მათი გახსნა და შეესება ასე
შეიძლება:

¹ O. R e t o w s k i, დასახელებული შრომა, გვ. 26, № 15.

O		EV
A		ΓE
II		NI
[O]		[O]
[Σ]		[Σ]

ე. ი. ბ. ზეცის ნაშრომები

მარჯვნივ განლაგებულ ზედწერილში¹ მესამე ასო Γ გამის ვერტიკალური კიდური ისეა დაგროვებული, რომ ნუს (N) და ეტის (H) საერთო კიდურად არის გამოყენებული; აქ ეტა ნახშიარია იოტის მაგიერ ($\eta = i$). N და Γ-საც ერთი კიდური საერთო აქვთ; გარშემოვლებული გაცვეთილი წერტილების რკალის მარჯვენა და მარცხენა ნაწილია შერჩენილი.

როგორც იმპერიის დაარსებიდან 1235 წლამდე, ისე 1263—1280 წწ. ტრაპიზონის მონეტების ისტორიაში მაშინდელი კეისრების სახელით მოქრილი ასპრების კვალი არა ჩანს, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში სპილენძის იმ მონეტებს, რომლებიც გიორგის სახელითაა მოქრილი. ო. რეტოვსკის აზრით ეს მონეტები ტრაპიზონის მეფეს გიორგის უნდა ეკუთვნოდეს, რადგან სხვა გიორგი კომნენებს არა ჰყოლიათ და ბიზანტიის მეფეთა შორისაც არც ერთი გიორგი არ არსებობდა—მე მგონი სწორი იქნება, თუ ამ მონეტას ტრაპიზონისეულად მივიჩნევთ².

ო. რეტოვსკის მიერ გამოთქმული აზრის სიმართლეს ადასტურებს საკავშირო ერმიტაჟის ნუმიზმატიკის განყოფილებაში ბიზანტიური მონეტების ფონდში დაცული გიორგის სახელიანი სპილენძის მონეტა, რომელიც ტიპოლოგიურად იოანე II-ის ასპრს (შუბლით) უახლოვდება; თუმცა ზურგით კი განსხვავებულია, მონეტა მაინც მხოლოდ გიორგის (1266—1280) მეტს ვერავის მიეკუთვნება, რადგან გიორგის სახელის მატარებელი იმპერატორი ტრაპიზონს სხვა არა ჰყოლია³.

1280 წლიდან უკვე იოანე II-ის სახელით მოქრილი ფულია ბრუნვაში, რომელიც დიდი რაოდენობით იჭრებოდა და ფართოდ იყო გავრცელებული.

¹ O. Retowski, დასახელებული შრომა, გვ. 36, № 70.

² იქვე, გვ. 70.

³ აღსანიშნავია, რომ ტრაპიზონის მეფის გიორგის ვერცხლის მონეტები ჯერჯერობით არა ჩანს.

იოანე II (1280—1297)¹

წ. 357 ბიზ. ვერცხლი, დიამეტრი = 21—24 მმ, წონა = 2,47 გრ.

შუბლი: წვერიანი იმპერატორის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ; თავზე სტენა ადგას, რომლის ორივე მხარეზე თითო ტოტია დაშვებული; ტოტის ბოლოები უერთდება დაწვებთან სამკუთხედად განლაგებულ სამ-სამ თვალს; თვლებით შემკული გრძელი სამოსი აცვია; ყელის გარშემო მხრებადმდის თვლებით შემკული მანიაკი აქვს; წინ ჩამოფარებული ლორონი, რომელიც ბოლომდე ეშვება, რომბისებურად არის დაჩითული და თითო უჯრედში თითო თვალი ზის; მარჯვენა ხელის ილიიდან სწორ ხაზად ეშვება სამოსის ბოლომდე რალაცა ქსოვილი, შემდეგ კვლავ ზემოთ აიწევს და სწორ კუთხედ გაწვდილ მარცხენა ძქლავზე გადაეხვევა და იშლება ქვევით ოთხკუთხედად, რომლის წვერი წარცხნივაა მიხრილი; ეს მკლავზე გადაშვებული ქსოვილი სამი თვალით არის შემკული. შეიძლება ლორონის ბოლოც იყოს; მარცხენა ხელის მტევენიდან ზემოთ ოდნავ დაშორებული ჯვრიანი სფერო, მკვეთრად მოხრილ მარჯვენა ხელში ოდნავ დამოკლებული ბუნიანი ლაბარუმი უჭირავს (იოანე პირველისა და მანუელ პირველის ლაბარუმის ბუნთან შედარებით მოკლეა); მარჯვნივ ზემოთ ღვთაების მაკუთხეველი ხელი, რომელიც დეფორმირებულია; გამოსახულების მარცხნივ და მარჯვნივ ვერტიკალურად განლაგებულია ბერძნული ზედწერილი:

ΙΩ
 Ο
 Κ
 ΗΥ
 Ν
 Ο

მთელი ზედწერილი ასე შეივსება და წარმოადგინება:

ΙΩ
 [Α]
 [Ν] Ν
 [Ν] Ο
 [Η] [Σ]
 (Σ)
 Ο
 Κ
 [Ο]
 ΜΝ
 [Η]

ე. ი. Ιωάννης ὁ Κομνηνός

¹ იოანე II-ის გამეფების თარიღად 1266 წელსაც ვარაუდობენ, რაც მართებულია არ მიგვაჩნია.

გარშემოვლებული წერტილების რკალი ოდნავ დაზიანებულია, რადგან მონეტის ნაპირები გაცვეთილია.

ზ უ რ გ ი: გარეგანი იერით ისეთივეა, როგორც № 1-ისა, იმ განსხვავებით, რომ უფრო უხეში და მსხვილი ხაზებითაა წარმოდგენილი; მარჯვნივ ქვემოთ წერტილების ვარდული; მარცხნივ და მარჯვნივ ბერანული ზედწერილი:

О-ში ჩაწერილია А.

მთელი ზედწერილი ასე წარმოიდგინება და აღდგება:

ე. ი. ბ მყის Εβγξισ

ყველაფერ ამას მომხზო წერტილების ორმაგი რკალი აქვს გარშემოვლებული; გაცვეთილობის გამო ორივე რკალი ნაწილობრივ ჩანს.

თეოდორა (1285 წელი)

როგორც ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, იოანე მეორის მეფობის დროს ბიზანტიის მისწრაფება პოლიტიკური უპირატესობის მოპოვებისათვის ტრაპიზონში იმით დასრულდა, რომ ტრაპიზონის მეფე იოანე ბიზანტიაში გაიტყუეს. ბიზანტიის ზრდასვების საწინააღმდეგოდ ტრაპიზონის მეფობა მანუელ I-ის ქალმა თეოდორამ ჩაიგდო ხელში ქართველი ჯარის უმუშალო დახმარებით. მიუხედავად იმისა, რომ თეოდორას მეფობა არსებული ისტორიული წყაროების თანახმად ხანმოკლე გამოდგა, მას მაინც მოუხერხებია და თავისი სახელით ფული მოუქრია. ამ მონეტის ერთი ნიმუში საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური მასალის ბიზანტიურ ფონდში 484 ნომრით ინახება.

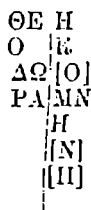
აღნიშნული მონეტა ასეთია:

4. 484¹ ბიზ. ვერცხლი, დიამეტრი = 22/23 მმ, წონა = 2,97 გრ.

შუბლი: მეფის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ; თავზე მაღალი, დაფანჯრული გვირგვინი ადგია, რომლიდანაც ორივე მხარეს დაშვებული და შუაში თითო თვალთ შემკული ტოტი ლაწვებამდე აღწევს და აქ სამკუთხედად განლაგებულ სამ-სამ თვალს უერთდება; გრძელი სამოსათაა შემოსილი; წინ ჩამოშვებული ლორიანი წელქვემოთ დანითულია რომზულად, რომელიც წელზე შემოსაგვის შემდეგ მარჯვენა ხელის მაჯაზე გადაშვებული წვერიან ოთხკუთხედად იშლება და სამი თვალთ არის შექმული; გაწვდილ მარჯვენა ხელზე ჯვრიანი სფეროა დაშვებული; მარცხენა ხელის მაჯაზე მშვილდის ფორმის რკალი აქვს გადაცმული, ხელის მტევანი (ხუთივე თითი გაშლილი) გულზე აქვს მიდებული; მარცხნივ, ზენოთ, ღვთაების მაკურთხეველი ხელი დეფორმირებულია; მარცხნივ ოთხ სტრიქონად შვიდი ბერძნული ასოთი მეფის სახელია აღბეჭდილი, ხოლო მარჯვნივ აგრეთვე ოთხ სტრიქონად შვიდი ბერძნული ასოთი გვარი სწერია.

დელტა Δ და ომეგა ω შერწყმულად არის შესრულებული. მთელი ზედწერილი ასე შეიქცება და წარმოიდგინება:

ე. ი. შაბუაძე ო. Kαμυρτζი

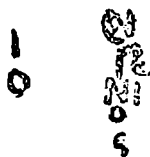
შარწერაში O, N, A მკრთალად მოჩანს; ირგვლივ წერტილებიან რკალის პატარა ნაწილია შეტანილი.

ზურგით: წმინდა ეკვანის სქემატური გამოსახულება, პირდაპირ; თავზე წარაგანდები ადგია, ნაკეციან სამოსს გულთან მრგვალი და ოთხკუთხა სამკაული აქვს, ხოლო მუცლის არეში მიკრე-

¹ ო. რეკოვსკი, დასახლებული შრომა, გვ. 132, ტაბ. X, № 1,2.

ფილ ნაოქებთან დიდი თვალი; აღმართულ მარჯვენა ხელში გრძელბუნიათი ჯვარი უჭირავს; მარცხენა ხელით სამოსის ნაქეცები აქვს გულთან მიკრფილი (მონეტის ფირფიტაზე ბეჭედი ისეა დაკრული, რომ შარავანდედის ზემო ნაწილი, ჯვრის ორი ქიმი და მარცხნივ განლაგებული წარწერის ზოგიერთი ასო აკლია).

ამრიგად მარცხენა მხრის ზედწერილი ნაკლულია, ხოლო მარცხენა და მარჯვენა ზედწერილი მონეტაზე ასეთია:

მთლიანად წარწერა ასე აღდგება:

[O]		EV
[Λ]		ΓE
[Π]		NI
[O]		[O]
[Σ]		[Σ]

ზ მკიცს Εμπόλιος

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ რამდენიმე დეტალი, რომელიც შევნიშნეთ თეოდორას სახელით მოჭრილ მონეტაზე: 1. მეფეს თავზე ნაცვლად სტემისა (რომელიც ტრაპიზონის ყველა მონეტაზე გამოსახულ მეფეებს აქვთ) მაღალი დაფანჯრული გვირგვინი ადგია. თითქოს კირმანეულს მცირე ტიპის გვირგვინს მოგვაგონებს. 2. მეფეს, ნაცვლად მარცხენა ხელისა, მარჯვენა ხელში უჭირავს ჯვრიანი სჯერო, ხოლო მარცხენა თავისუფალი ხელი გულზე აქვს მიღებული.

იოანე მეორის შემდეგ ტრაპიზონის სამონეტო სისტემაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება, იცვლება მონეტის ტიპი—მეფე და წმინდა ეგვანი გამოსახული არიან ამხედრებულნი (ცხენო-სანაი) და არა მდგომარენი, როგორც ეს ამ დრომდე იყო. ამ შეცვლილი ტიპის მონეტები იჭრებოდა იმპერიის დაცემამდე. რაც ალექსი I-ის მომდევნო მეფეების სახელით მოჭრილი და დღემდე შემორჩენილი ნიმუშებით დასტურდება. მართალია ამჟერად ამ შეცვლილი ტიპის შესწავლა ჩვენს მიზანს არ შეადგენს, მაგრამ, რადგანაც ისინი

კოპიტნარის განძის შემადგენლობაშია მოქცეული, ანდენაჲ მათა აღწერა აუცილებელი გახდა. ამრიგად, ტრაპიზონის ეს ნეცვლი-
ლა ტიპის მონეტები ამ განძთან ერთად იქნება აღწერილი.

თავი მეოთხე

დასავლურ-ქართული ფული (ძირმანუშლი)

სპეციალური ლიტერატურა ქართული ნუმიზმატიკის შესახებ საკმაოდ მცირეა. ეს განაპირობებთ კირმანეულს შეეხება. ნუმიზმატიკურ ლიტერატურაში იგი პირველად მ. ბარათაევს¹ აქვს განხილული, გასული საუკუნის ორმოციან წლებში. შემდეგში ამ ტიპის მონეტებს იხილავდნენ მ. ბროსე², ვ. ლანგლუა³, ო. რეტოვსკი⁴ და ე. ვროსი⁵. საბჭოთა პერიოდში კირმანეულს სხვადასხვა დროს ეხებოდნენ თ. ლომოური⁶, ე. პახომოვი⁷ და დ. კაპანაძე⁸. ამ ბოლო წლებში შეეხო ცნობილი ინგლისელი მეცნიერი დ. ლანგი⁹. ჩამოთვლილი სპეციალისტები მეტ-ნაკლებად დაწვრილებით აჩერებდნენ ყურადღებას ამ ტიპის მონეტებზე. მაგალითად, მ. ბარათაევი კირმანეულს ქართულსა და ბიზანტიური მონეტების შუამავლად თვლის «Посредники по рисунку медалей, между монетами византийскими и грузинскими»¹⁰.

¹ М. Баратаев, Нумизматические факты Грузинского царства, С.-ИВ., 1844.

² M. Brosset, Histoire de la Géorgie, შესავალი, St. Petersburg, 1858, გვ. XCV და ტექსტშიც აქვს მოხსენებული.

³ V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, Paris, 1860.

⁴ O. Retowski, Die Münzen der Komnenen von Trapezunt, Moskau, 1910.

⁵ W. Wroth, Catalogue of the coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thessalonica, Nicæa, and Trebizond in the British Museum, London, 1911.

⁶ თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში. შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, კრებული აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, 1938.

⁷ ე. პახომოვი, Монетные классы I—V веков в „Трапизонских“ асаровских чеканках, მიმდებარეობას უწოდებს.

⁸ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი ტერმინის შესახებ ქართულ ნუმიზმატიკაში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XII-B თბილისი, 1944.

⁹ D. M. Lang, Studies in the numismatic history of Georgia in Transcaucasia, New-York, 1955.

¹⁰ М. Баратаев, დასახელებული შრომა, გვ. 42.

ამასთან ერთად, კირმანეული მას საქართველოში მოქრილად ნიაჩნია, რადგან არ ჰქონია შემთხვევა ნუმიზმატებთან, ბიზანტიური ფულის კოლექციაში, ენახა მათი მსგავსი მონეტები და არც სხვა ქვეყანაში გარდა საქართველოსი. ეს ფული მხოლოდ საქართველოში მოიპოვება და უსათუოდ კირმანეულია, რომელიც იხსენიება საქართველოს ისტორიასა და გუჯრებში.¹

მ. ბროსე კირმანეულს ქართული საისტორიო წყაროებში არსებული ცნობების მიხედვით იხსენიებს² და მის სახელწოდებას მანუელ პირველს უკავშირებს³.

ვ. ლანგლუა მათ „ტრაპიზონის ასპრების იმიტაციას“ უწოდებს და დასძენს: — ტრაპიზონის ვერცხლის მონეტები ცნობილი იყო კომნენების ასპრების სახელით, გავრცელებული იყო დიდი რაოდენობით კავკასიის სამხრეთ ადგილებში, იმპერატორ მანუელ პირველ კომნენის ეპოქიდან დაწყებული, და ამ მონეტების ხმარება საქართველოში მხოლოდ იშვიათ შემთხვევაში წყდებოდა იმ დროის მანძილზე, რა დროსაც არსებობდა ბერძნული პონტოს საიელმწიფო⁴.

ო. რეტოვსკიმ, პირველ ორთან შედარებით, უფრო დაწვრილებით განიხილა კირმანეული თავის ზემოდსახელებულ ნაშრომში. მისი აზრით, კირმანეული ტრაპიზონში არ უნდა ყოფილიყო მოქრილი. ჩვენ თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ის მხოლოდ საქართველოში გვხვდება, მაშინ თავისთავად მიედივართ იმ დასკვნამდე, რომ კირმანეული საქართველოშია წარმოშობილი და რომ ქართული კირმანეულებია⁵. ო. რეტოვსკი მანუელ პირველის მონეტების მეორე ჯგუფის ზედწერილების შესწავლამ იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ყველა ეს მონეტა საქართველოში მოქრილად მიიჩნია⁶. მოყვანილ აზრს ო. რეტოვსკი ასაბუთებს იმით, რომ ეს ფული მხოლოდ საქართველოშია გავრცელებული და რომ მას საქართველოში სპეციალური სახელიც კი შეარქვეს — კირმანეული, კირმანაულ, კილმანაულ⁷.

¹ M. Baparaeh, დასახელებული შრომა, გვ. 25—26.

² M. Brosset, Histoire de la Géorgie, St. Petersbourg, 1858, გვ. XCV.

³ მისივე, Histoire de la Géorgie, т. I. St. Petersbourg, 1849, გვ. 681.

⁴ V. Langlois, დასახელებული შრომა, გვ. 80.

⁵ O. Retowski, დასახელებული შრომა, გვ. 108.

⁶ იქვე, გვ. 61—65.

⁷ იქვე, გვ. 20—21.

ვ. ეროსის აზრით კირმანეულის სახელი საქართველოში მანუელის მონეტის მიხედვით მოქრილმა ფულმა დაიქვეიდა¹.

თ. ლომოურის ნიერ მათ შესახებ ასეთი ჭაზრია გამოთქმული: „ტრაპიზონული ნამდვილი ასპრების გარდა, ჩვენში ხშირია ამ ასპრების მიმბაძველობანიც, რომლებიც, როგორც გამორკვეულია, უნთავრესად საქართველოში გვხვდება და ადგილობრივ უნდა იყოს გაკეთებული... საფიქრებელია, რომ სწორედ დასავლეთ საქართველოში იქრებოდა კიდევ ეს მიმბაძველობანი“².

ე. პახომოვი კირმანეულის მოქრას საქართველოსა და ტრაპიზონის შორის არსებულ ურთიერთობას უკავშირებს და მათ ტრაპიზონის ასპრების მიმბაძველობას უწოდებს³.

უკანასკნელად, კირმანეულის წარმოშობასა და გაჩენას დ. კაპანაძე სპეციალური ნარკვევი უძღვნა. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, იოანე მეორე ბიზანტიის მმართველებმა კოსტანტინოპოლში მიიტყუეს. იქ მას, კარგა ხანს შეაგვიანდა, აქ—ტრაპიზონში კი ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რომ ბიზანტიის გავლენა არ გაძლიერებულიყო; ამის გამო, იოანე მეორის დას, თეოდორამ, ლაშქრობა მოაწყო ქართველი ჯარის დახმარებით და, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილს აქვს გამორკვეული, ეს ლაშქრობა ტრაპიზონში თეოდორას გამეფებით დამთავრებულა. დ. კაპანაძე, ზემოდასახელებულ ნარკვევში, კირმანეულის მოქრას თეოდორას ლაშქრობას უკავშირებს და ამ ფულის წარმოშობისა და გავრცელების ყველაზე უფრო შესაძლებელი და დამაჯერებელი სურათის წარმოდგენას⁴ ასე ვარაუდობს: „ინ სამხედრო დახმარების გარდა, რომელიც თეოდორას საქართველოს მთავრობამ გაუწია, უკანასკნელი, შექცეულია, იზრუნებდა თეოდორა გაძლიერებინა სათანადო ფინანსებითაც, რომელთა გამოსანახავად ჩვენმა იმდროინდელმა ფინანსისტებმა მიმართეს ამ კეჟუმახვილ და ორიგინალურ საფინანსო ღონისძიებას—იმ სახელმწიფოს ფულის ნიშნების გამოშვებას, სადაც „მაშველი ჯარი“ იგზავნებოდა⁵. ხოლო იმის შესახებ, თუ ვისი სახელით უნდა მოექრათ „მაშველი ჯარისათვის“ ფული, დ. კაპანაძეს აღნიშნული აქვს შემდეგი: „თეოდორას მდგომარეობის განმტკიცებამდე და მისი საკეისროს ტახტზე აყვა-

¹ W. W r o t h, დასახელებული შრომა.

² თ. ლომოური, დასახელებული შრომა, გვ. 302.

³ E. A. P a x o m o v, დასახელებული შრომა, გვ. 6.

⁴ დ. კაპანაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 206.

⁵ იქვე.

ნამდევ, მისი სახელით ასპრების აღბეჭდვა ნაჩქარევი და წინასწარი იქნებოდა, ამიტომ უპირატესობა იმ ასპრებისათვის უნდა მიეცათ, რომლებზედაც ეწერებოდა სახელი თეოდორას მამის, მანუელ I-ის, რომლის კეისრობის დროსაც საქართველოს და ტრაპიზონის პოლიტიკური ინტერესები განუყრელი და ერთი იყო¹. მაგრამ, მანუელის სახელით ფულის მოჭრის განახლება, ჩვენის აზრით, მაინც არ არის სავარაუდებელი, რადგან მანუელი თეოდორას ლაშქრობის დროს 22 წლის გარდაცვლილი იყო. ტრაპიზონში კი იმ დროს, იოანე მეორის სახელით იჭრება ფული. საქართველოსა და ტრაპიზონის ურთიერთობის ისეთი განწყვეტების ნიშან-კვალი არა ჩანს, რომ ის იოანეს წინააღმდეგ ყოფილიყოს მიმართული, რაც იმის ექვემდებარება, რომ იოანე მეორის ფულის ნიშნები მანუელ პირველის ფულის ნიშნებით უნდა შეცვლილიყო. თეოდორა და მის მიერ მოწყობილი ლაშქრობა იომ ბიზანტიისა და ტრაპიზონში ბიზანტიის მომხრე დასის წინააღმდეგ იყო მიმართული. მოსაზრებას თეოდორას ლაშქრობასთან დაკავშირებით ფულის მოჭრის შესახებ დ. კაპანაძე ასაბუთებს იმით, რომ ქართველი ლაშქრისათვის თეოდორას ფული უნდა ჰქონოდა².

თუ მართლაც თეოდორა ფულს წაიღებდა, უფრო ბუნებრივი იქნებოდა გვევარაუდა, რომ მას იმ დროს ხმარებაში არსებული ფული უნდა წაეღო და არა ხმარებიდან უკვე გამოსული. ანალოგია, რომელიც დ. კაპანაძეს მოაქვს, ეკატერინე მეორის დროიდან, ჩვენს შემთხვევას ვერ უდგება, უკვე იმის გამო, რომ შვედებმა სწორედ ეკატერინეს სახელით მოჭრეს ფული და არა რომელიმე გარდაცვლილი მეფისა³. ამასთან ერთად, აღნიშნული საკითხის გასარკვევად ეს გვიანდელი წყარო, რასაკვირველია, საკმარისი არ უნდა იყოს, რადგან XVIII საუკუნის მოვლენის მიხედვით გადაწყვეტა იმ საკითხისა, რომელიც XIII საუკუნეს ეხება, ცხადია—უსაფუძვლოა და შეიძლება არც გამოდგეს.

თეოდორას ლაშქრობა მოთავდა, ტრაპიზონში წასაღებად მოკრილი ფული საქართველოდან გავიდა და, თუ ზემოთ მოყვანილ აზრს გავიზიარებთ, ამ ფულის ნოჭრა აღარ უნდა გაგრძელებულიყო. სინამდვილეში კი სრულიად საწინააღმდეგო ხდება. მანუელის ფულის გვერდით მასიურად ჩნდება ფული, რომელიც მოკრილია

¹ დ. კაპანაძე. დასაზღვრული შრომა, გვ. 207.

² იქვე.

³ И. И. Толстой, О пятиках Екатерины II, с королевскою короною. Записки юстициатического отд., ИРАО, т. I, вып. 4, С.-Пб., 1910, გვ. 158.

იოანე მეორის ფულის მიხედვით. ამ მოვლენას დ. კაპანაძე იმით ხსნის, რომ მოსახლეობა შეეჩვია ამ ფულს¹. ეს მოსაზრება საკმაოდ დამაჯერებლად არ გამოიყურება და საკითხს გარკვეულობას არ მატებს, რადგან მანუელის ფულის „გაშინაურება“, დასაეღო საქართველოში უფრო მის სიცოცხლეში იქნებოდა სავარაუდებელი, ვიდრე მისი გარდაცვალების 22 წლის შემდეგ; ან კიდევ, თუ მანუელის ფულს იმდენად შეეჩვია მოსახლეობა, რომ მთავრობა მათ მიხედვით უშვებდა ფულს, როგორღა მოხდა, რომ მათ გვერდით იოანეს სახელით მოჭრილი ფულიც ჩნდება, თუ კი ეს ფაქტი მხოლოდ თეოდორას ლაშქრობას უკავშირდება.

დ. ლანგიც კირმანეულს ტრაპიზონის ასპრების ქართულ მიმბაძელობად თვლის².

სანამ კირმანეულის საკითხზე საკუთარ მოსაზრებას ჩამოვყალიბებდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ორიოდ სიტყვით მოვიხსენიოთ მანუელ პირველის მონეტის შტამპით გადაჭედილი ფულები. მონეტის გადაჭედვა და მონეტისათვის ძველი მდგომარეობის აღდგენა ნუმიზმატიკის ისტორიაში ცნობილია, მაგრამ აქ ჩვენ სულ სხვა გარემოებასთან გვაქვს საქმე; კერძოდ, გვიანდელი ქართულ-ჰულა-გუიდური, 1280 წლის ღირჰეში, აღრიხდელი 1263 წელს გარდაცედილი მანუელ პირველის შტამპით არის გადაჭედილი. ეს ერთხელ კიდევ გვიდასტურებს, რომ მანუელის შტამპის მიხედვით საქართველოში ამ დროისათვის იჭრებოდა ფული—კირმანეული. ასეთი მონეტები საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში დაცული კოპიტნარის განმზიაც მოიპოვება (№№ 6100, 6101); გადაჭედილი მონეტები ო. რეტოესკისაც მხოლოდ და მხოლოდ საქართველოში წარმოშობილად მიაჩნია³. გადაჭედილი მონეტების ქართულ წარმოშობას დ. კაპანაძეც ადასტურებს და მათ მოჭრის ადგილს ტრაპიზონის საზღვრებს გარეთ ვარაუდობს—„ეს ადგილი სწორედ საქართველო უნდა ყოფილიყო“⁴.

ეფიქრობთ, აქ შეტი არაფერია, გარდა იმისა, რომ ჩვენში ამ დროისათვის ფული მანუელის მონეტის ტიპისა იჭრებოდა და ჩვენ ბაზარზე შემოსული სხვა ფული, გასაგები მიზეზების გამო (გადაჭედილი ზონლოლების ფული გვხვდება), სათანადო მოთხოვნილებას ველარ აკმაყოფილებდა და ამიტომ მის განახლებას აწარ-

¹ დ. კაპანაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 207.

² დ. ლანგი, დასახელებული შრომა, გვ. 82.

³ O. R e t o w s k i, დასახელებული შრომა, გვ. 63—65.

⁴ დ. კაპანაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 205.

მოებდნენ გადაქედვის გზით. ამით შეიძლება აიხსნას გვიანდელი ფულის აღრინდელი შტამებით გადაკეთება (იხ. გადაქედილი მონეტები, ტაბ. № 5).

ჩვენი აზრით, კირმანეულის მოჭრისა და გავრცელების ვითარება ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: აქ მიბადებაზე კი არ უნდა იყოს საუბარი, არამედ გარკვეულ ისტორიულ მომენტში, როდესაც საქართველოს ერთ ნაწილში ახლად ეწყობოდა სახელმწიფო, ისეთ მომენტში, როდესაც ძველი ტრადიციები დარღვეული იყო, მეზობლად მდებარე, პოლიტიკურად დაკავშირებული და ეკონომიურ ურთიერთობაში მყოფი ტრაპიზონის სახელმწიფოს სრულფასოვანი და უკვე აქ ფეხმოკიდებული ფულის ტიპი შემოუღიათ.

როგორც ცნობილია, საქართველო XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ორ სამეფოდ გაყოფილი ჩანს. აღმოსავლეთ საქართველოში მონღოლები ბატონობენ, ხოლო დასავლეთი საქართველო დამოუკიდებელია და იქ დავით ნარინი მეფობს. ზემოაღნიშნულის თანახმად, დავით ნარინი მონღოლების წინააღმდეგ აჯანყების შემდეგ გადავიდა რა დასავლეთ საქართველოში, აღმოსავლეთ საქართველოში აღარ გადმოსულა, სიკვდილამდე იქ დარჩა და დასავლეთ საქართველოს დამოუკიდებელ სახელმწიფოს განაგებდა.

საფიქრებელია, ამ დროისათვის დასავლეთ საქართველოში საკუთარი ქართული ფულის მოჭრაც დროებით შეწყვეტილი უნდა ყოფილიყო და, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილს აქვს გამოარკვეული, ქვეყანა აღმოსავლეთ საქართველოს ქართული ფულითა და უცხოეთის საფასით სარგებლობდა¹. ქართული ფულის გარდა რომ მეზობელი ქვეყნების ფულიც შემოსულა ჩვენში, ამის ნათელ სურათს ჩვენს ტერიტორიაზე ნაპოვნი ნუმიზმატიკური განძები იძლევა. ეს განძები აგრეთვე იმის შესაძლებლობასაც გვაძლევს, რომ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში დასავლეთ საქართველოში მეზობელი ქვეყნების ფულის გავრცელება გამოვარკვეოთ. როგორც განძები გვიჩვენებს, მეზობლების ამ საფასეთა შორის, პირველ რიგში მოსახსენებელია ტრაპიზონის ფული, რომელიც დაუბრკოლებლად შემოდიოდა და ბრუნავდა ჩვენში. როგორც ცნობილია, ტრაპიზონის იმპერია პოლიტიკურად საქართველოსთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული. ამ მჭიდრო პოლიტიკურ კავშირს ეკონომიური ურთიერთობაც მოჰყვა, რის შედეგიც უნდა

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-სახომთა მცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტრალოგია, ტფილისი, 1925, გვ. 23.

იყოს საქართველოს და განსაკუთრებით საქართველოს დასავლეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ტრაპიზონის ფული, რომელიც ჩვენში XIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან შეჩოდის. ეს ფულია იოანე I-ის (1235—1238), მანუელ I-ის (1238—1263), იოანე II-ისა (1280—1297) და სხვ.

აქვე გვინდა მოვიხსენიოთ გამოჩენილი მეცნიერი ა. ზოგრაფი, რომელიც მონეტათა მიმბაძველობასა და მათი წარმოშობის მიზეზებს ეხება. მართალია, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდი მას მოხსენებული არა აქვს, მაგრამ მიწაბადი მონეტებისათვის პროტოტიპების შერჩევის, გავრცელებისა და ამ მონეტათა მოჭრის აუცილებლობის საკითხი ისე აქვს განხილული, რომ იგი გვიაღვილებს აქ აღძრული საკითხის გარკვევას¹.

ტრაპიზონთან ასეთი ძლიერი ურთიერთობისა და საქართველოში მომხდარი პოლიტიკური ცვლილებების შედეგი უნდა იყოს, ტრაპიზონის ფულის გვერდით, ჩვენში ამავე ტიპის ადგილობრივი ფულის გაჩენა. გამოსწორებულა თუ არა მდგომარეობა, საკუთარი ფულის მოჭრა დაუწყიათ; აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული ფულის ტიპი, გასაგები მიზეზების გამო, არ გაუმეორებიათ, ახალის შერჩევაც არ უცდიათ და აუღიათ ჩვენში იმ დროისათვის გავრცელებული ფულის ტიპი — ტიპი ტრაპიზონის იმპერიის ფულისა. სრულიად ბუნებრივია, რომ XIII საუკუნის მეორე ნახევარში, დასავლეთ საქართველოში დროებით და ხანმოკლედ ფულის მოჭრის შეწყვეტის შემდეგ, ფულის მოჭრის განახლების საკითხის გადაწყვეტისთანავე, ქვეყნის იმდროინდელმა მესვეურმა კვლავ დაიწყო ფულის მოჭრა ტრაპიზონის ფულის ტიპის მიხედვით. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სწორედ ასეთ ვითარებაში უნდა წარმოშობილიყო ჩვენთვის ცნობილი ფული, რომელმაც კირმანეულის სახელი დაიმკვიდრა. შესაძლებელია ამ ღონისძიების გატარება დასავლეთ საქართველოში მყოფ დავით ნარინის მოუხდა.

ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს იმდროინდელი სხვა ქართული ფულის (გარდა ორი დავითის მონეტისა, რომელიც ტიპოლოგიურად და ქრონოლოგიურად კირმანეულის წარმოშობის ახლო ხანს უახლოვდება) უქონლობა. არც დავით ნარინისა და არც მისი მემკვიდრეების მიერ დასავლეთ საქართველოში განოშვებული სხვა ტიპის ფული ჯერჯერობით ცნობილი არ არის.

¹ А. Н. Зограф, Античные монеты, МГА, № 16, М.—Л., 1951, стр. 101.

ჩვენს ზემოთხსენებულ მოსაზრებას ამაგრებს შემდეგი ნუმიზმატიკური ფაქტები: კირმანეულის სახელით ცნობილ მონეტებთან, ნათ შორის კოპიტნარის, ტობანიგრაასა და სოხუმის განგებშიც, აღმოჩენილია ამ ტიპის მონეტები ქართული ზედწერილებით.

სახელდობრ: მონეტები მოჭრილი გიორგის¹, ორი დავითისა და ვამეყის სახელით. ორი დავითის მონეტაზე გამოსახულია ორი მეფე და აღბეჭდილია ქართული ასომთავრულით „დავით მეფე“ და „მეფეთა მეფე დავით“. ცხადია, ეს ორი დავითი—დავით ულუ და დავით ნარინძა, რომელთა თანამეფობა კარგადაა ცნობილი და, მაშასადამე, ამ მონეტის მოჭრის დროც მათ თანამეფობის უკანასკნელ ხანას ემთხვევა და ამდენად ზუსტად დგინდება, ე. ი. მოჭრილია 1261 წლის დასასრულსა და 1262 წლის დასაწყისს. ამაზე ადრე და ამაზე გვიან ეს მონეტა ვერ მოიჭრებოდა, რადგან უკვე 1261 წლის მაისში ჯერ კიდევ სამცხეშია, ხოლო 1262 წლის დამდეგს კი იმერეთიდან ურდოში მიეზღვაურება.

ვამეყ დადიანის მონეტა ბეთოთხმეტე საუკუნის 80—90-იან წლებს ეკუთვნის და მასზე აღბეჭდილია ქართული მხედრულით წარწერა „ვამეყ“.

გიორგის სახელით მოჭრილი მონეტა ორ ცალად არის ცნობილი; ორი დავითის სახელით მოჭრილი—რამდენამე ~~ცალია~~ ცალია აღრიცხული, ხოლო ვამეყისა კი ჯერჯერობით მხოლოდ ერთი. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ დ. კაპანაძე ამ მონეტებს კირმანეულებს უწოდებს².

ორ უკანასკნელ მონეტათა უფრო დაწვრილებითი აღწერა მოცემულია ამ ნაშრომის მეშვიდე თავში.

ამრიგად ჩვენ ხელთ არის ნუმიზმატიკური ფაქტები, რომლებიც ადასტურებენ, რომ ეგრეთწოდებული კირმანეულის ტიპის მონეტები დასავლეთ საქართველოში მოუჭრია ორ დავითს, 1261—1262 წლებში, ე. ი. 24—25 წლამდე ადრე თეოდორას ლაშქრობამდე. და ვამეყ დადიანს XIV საუკუნის 80—90-იან წლებში. დასტურდება ზემოთ ჩვენ მიერ გამოთქმული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ნუმიზმატიკაში კირმანეულების სახელით ცნობილი მონეტები მოუჭრიათ დასავლეთ საქართველოში დავით ნარინის მეფობის დროს. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ორი დავითის სახელით ფულის მოჭრამდე დასავლეთ საქართველოში მონეტის ეს ტიპი,

¹ გიორგის სახელით მოჭრილი მონეტა დაწვრილებით განხილული იქნება კოპიტნარის განძის განხილვის დროს.

² დ. კაპანაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 201, 207, 208.

ე. ი. კირმანეული, ცნობილი იყო. შესაძლებელია ამ ფულის მოჭრა დავით ნარინმა დასავლეთ საქართველოში გადასვლის შემდეგ და ქვეყნის ეკონომიურად მოლონიერებისთანავე დაიწყო. ზემოგამოთქმული მოსაზრების თანახმად ფულის მოჭრა ჩვენი ქვეყნის დასავლეთ ნაწილს ტრაპიზონის ფულის ტიპის მიხედვით დაუწყია, ხოლო ტიპის ორიგინალად მანუელ პირველის ფული აუღია.

საყურადღებოა განხილული ტიპის მონეტათა სახელწოდების საკითხიც. სპეციალისტთა უმრავლესობა ამ ფულს „ტრაპიზონის ასპრების ქართულ მიმბაძელობას“ უწოდებს. ასეთი აზრი აქვთ გამოთქმული მაგალითად ვ. ლანგლუას, ო. რეტოესკის, ე. პახომოვსა და თ. ლომოურს (იხილეთ აქვე, გვ. 34, 35). ამ ტიპის მონეტების პირველი გამომცემელი (აქვე, გვ. 33) მ. ბარათაევი თავის ცნობილ ნაშრომში აღნიშნავს, რომ ეს უნდა იყოს ქართულ საბუთებში მოხსენებული ფული—კირმანეული.

ამრიგად, სპეციალურ ლიტერატურაში ფულის ეს ტიპი ცნობილია შემდეგი სახელით; „კირმანეული“ და „ტრაპიზონის ასპრების ქართული მიმბაძელობა“. პირველი მათგანი—კირმანეული—ამ ფულის ძველი სახელწოდებაა, მეორე კი გვიანდელი შერქმეულია. ამ მოსაზრებას ძველი ქართული საისტორიო წყაროებიც ადასტურებს, სახელდობრ, XV საუკუნის ქართულ საბუთებში მოხსენებულია კირმანეული, მაგრამ, როგორც გამორკვეულია, ტერმინი „კირმანეული“ ამ საბუთებზე უფრო ადრინდელი უნდა იყოს. ვახტანგ მეფეს თავის სამართლის წიგნში—ქართული ფულების ისტორიიდან—კირმანეულის შესახებ მოკლე ცნობა მოაქვს: „ქიდეშ ერთი რიგი სხვა თეთრიც ყოფილა კირმანეულს ეძახდენ“¹.

აქად. ივ. ჯავახიშვილს ამ მხრივ მრავალი საინტერესო სასიხლო სიგელები აქვს დასახელებული.

ეს სიგელებია: თოფურიძეთა 1413—1444 წლების სასიხლო სიგელი „თუ ვისმენ ეშმაკისა მანქანებითა თოფურიძისა გუარისა კაცი მოკლას, ექსასა (sic) ასი ათასი ძველი კირმანეული დაგიუროს...“²

ვაჩნაძიანთ 1455 წლის სასიხლო სიგელი „თქვენისა გვარისა კაცსა სიხლად რვა ასი ათასი ძველი კირმანეული სანახშიროსა და საზაოსა გარეთ და სანახშიროთ და საზაოთ გაგიჩინეთ ორა-

¹ ხელნაწერა იმსტიტუტი, S ფონდი, № 3683.

² თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, ქოიანიები, წიგნი II, ტფილისი, 1897, გვ. 213.

სიათასი კირმანული თეთრი“ (ხელნაწერთა ინსტიტუტი Hd — 7588).

ეურულიანთ 1460 წლის სასისხლო სიგელი.

...„სისხლი გაგიახლეთ და გაგიჩინეთ ასსამოცი ათასი კილმანური თეთრი... თუ ვინმე კადროს და თქუენისა გუარის კაცი მოკლას, დიდითა შემოხუეწითა ასსამოცი ათასი კილმანური დაგიურვოს“¹. ამ სიგელშივეა „ვინცა კირმანულისა თეთრისა ვითარობა არ იცოდეს, კირმანური თანგისა ზომა არის“².

როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, კირმანეულის სახელწოდებასაც ვეღარ ხმარობდნენ გამართულად და ხან „კირმანეულად“ და „კილმანურად“-აც წერია ამ საბუთებში. როგორც ეურულიანთ სასისხლო სიგელიდან ჩანს, მისი ღირებულება მეთხუთმეტე საუკუნის ბოლოს ყველას არ სცოდნია, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ეს ფული ამ დროზე ადრე აღარ იყო ხმარებაში და სხვა ამდროინდელ საბუთებშიც აღარ გვხვდება³. ს. კაკაბაძის მოსაზრების თანახმადაც, კირმანეული XIV—XV საუკუნის მიჯნაზე განიცდის შემცირებას: ...კირმანეული ამის შემდეგაც იხსენიება სასისხლო ნორმების განსაზღვრის დროს, კერძოდ, დასავლეთ საქართველოში მეთექვსმეტე საუკუნის ნახევრამდისაც, იმ დროს, ალბათ, როგორც წინანდელი დროის ნამოგონარი“⁴.

ამრიგად, ძველი ქართული სასისხლო სიგელების საფუძველზე, საკმაოდ დამაჯერებლად დგინდება, რომ XIII—XIV საუკუნეების დასავლურ-ქართულ ფულს ჩვენში კირმანეულს უწოდებდნენ.

რატომ უწოდებდნენ იმდროინდელ დასავლურ-ქართულ ფულს კირმანეულს? ჩვენ სავარაუდო მოსაზრება უკვე აღნიშნული გვაქვს, რომ კირმანეულის მოჭრა დავით ნარინს დასავლეთ საქართველოში გადასვლის შემდეგ უნდა დაეწყო. იმაზეც მიუთითებთ, რომ იმ დროს დასავლეთ საქართველოში ფართოდ იყო გავრცელებული ტრაპიზონის ფული, კერძოდ ტრაპიზონის იმდროინდელი მეფის მანუელ პირველისა. მაშასადამე დავით ნარინს შეეძლო მოეჭრა თავისი ქვეყნის ფული მანუელ პირველის ფულის ნიხედ-

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. I, ტფილისი, 1920, გვ. 4.

² იქვე, გვ. 7.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფილისი, 1926, გვ. 177.

⁴ ს. კაკაბაძე, საფასის ისტორიისათვის საქართველოში, საისტორიო მოამბე, წიგნი I, ტფილისი, 1925, გვ. 8.

ვით და, ჩანს, ეს ასეც მომზდარა. ამ ახალ ფულს, როგორც საისტორიო საბუთებიდან ვხედავთ, მიუღია სახელწოდება დაკავშირებული მანუელის სახელთან. ეს სახელწოდება კირმანეულია¹. აქ ჩვენ უნდა გვქონდეს ორი სიტყვის შეერთება: კირ და მანუელი. პირველი მათგანი—კირ ბერძნული სიტყვაა და, როგორც ცნობილია, ნიშნავს უფალს--ბატონს, მეორე კი, ტრაპიზონის მეფის სახელია, ამრიგად, მივიღეთ უფალი მანუელი, ან ბატონი მანუელი. აღსანიშნავია, რომ ფულს სახელწოდებად მიუღია კირმანეული და არა კირმანუელი. როგორც ჩანს, აქ საქმე უნდა გვქონდეს ბგერათა გადანაცვლებასთან.

ამრიგად, დასავლეთ საქართველოში XIII—XIV საუკუნეებში მოქრილი ფულის ზოგად სახელად კირმანეული ქცეულა.

ამ სახელწოდების წარმოშობის გარკვევისას გამოუქვეყნებელ ხელნაწერებზე ვუშაობამ, ჩვენი მოსაზრების გასამაგრებლად, კიდევ ერთი ახალი საბუთი შეგვძინა. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია 1455 წლის სასისხლო სიგელი, სადაც ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე ნათქვამია: „ამა თეთრისა საქმე ასე უწოდეთ ბერძენთა მეფეს კირმანეულ ერქვა და მისეულად კირმანეულისეული ჰქვიან“ (Hd 75მ8). როგორც ვხედავთ, XV საუკუნის საბუთიც ადასტურებს მოსაზრებას—სახელწოდება კირმანეულის წარმოშობის შესახებ².

ამრიგად, ჩვენი აზრით, საკმაოდ მტკიცედ დგინდება, რომ კირმანეული XIII—XIV საუკუნეების დასავლურ-ქართული ფუ-

¹ ბიზანტიის იმპერატორ მანუელ პირველის (1143—1180) ჩალრმავებულ ტიპის მონეტებს ძველი ავტორები მანუელატს ან მანლატს უწოდებდნენ. იხ. ამის შესახებ Essai de classification des suites monétaires Byzantines, par F. de Sauley. Metz. S. Lamort, imprimeur de l'académie Royale. Novembre 1836, გვ. 377.

² მ. ბ. ოსემაძე თავის დროზე სწორად განსაზღვრა ტერმინი „კირმანეული“-ს წარმოშობა. როდესაც ის მანუელ პირველის სახელს დაუკავშირა (1849, გვ. 681).

პროფ. ს. კაკაბაძე კირმანეულის წარმოშობას ტრაპიზონის მეფის მანუელ პირველის სახელს უკავშირებს და წერს: „კირმანეული, რომელიც, როგორც ცნობილია, ტრაპიზონის მეფის კირმანოელ I-ის სახელს უკავშირდება (ს. კაკაბაძე, საფასის ისტორიისათვის საქართველოში“, საისტორიო მოამბე, წიგნი პირველი, ტფილისი, 1925, გვ. 2) და, აგრძელებს: „საქართველოში ჩვეულებრივ თეთრის ტრაპიზონტის სამეფოს ასპრის შესატყვისს უმკვიდრდება კირმანეული თეთრის სახელი“ (იქვე, გვ. 8).

დ. ლანგი ამ მონეტების სახელწოდებას მართებულად კირ მანუელ I-ის სახელს უკავშირებს (1955, გვ. 82).

ლია, მოქრილი ტრაპიზონის შეფის—მანუელ პირველის მონეტის ტიპის მიხედვით.

შემდეგში, როცა ურთიერთობა საქართველოსა და ტრაპიზონს შორის არ შეცვლილა, მაგრამ ტრაპიზონს იოანე მეორე მართავდა, დასავლეთ საქართველოში მოქრილ ფულზე უკვე იოანე მეორის სახელია აღბეჭდილი. მაგრამ ეს ფული ძველი ტიპისა იყო და სახელწოდებაც იგივე კირმანეული შერჩა.

ფულის ეს ჯგუფი, რომელიც ჩვენი შესწავლის საგანს წარმოადგენს, როგორც ვთქვით ორი სახელწოდებით არის ცნობილი; პირველი „კირმანეულია“ მეორე კი, „ტრაპიზონის ასპრების ქართული მიმბაძველობა“. პირველი სახელწოდების შესახებ ზემოთ იყო საუბარი, მეორე სახელწოდება კი ამ ფულმა, გვიან, უმართებულოდ შეიძინა და ნუმისმატიკურ ლიტერატურაში თითქოს დამკვიდრდა კიდევ; მაგრამ ეს ტერმინი საქმის ნამდვილ ვითარებას არ შეესატყვისება, მით უპეტეს, რომ ამ ფულის ქართულ და სახელდობრ დასავლეთ საქართველოში წარმოშობას არც ზემოდასახელებული ნუმისმატიკები უარყოფენ. ჩვენ მათ ვეთანხმებით, რომ ეს ფული დასავლეთ საქართველოშია მოქრილი; ამის საუკეთესო საბუთი მისი გავრცელების არეა. მაგრამ სახელწოდებას—„ტრაპიზონის ასპრების ქართული მიმბაძველობა“, რომელსაც აგრეთვე ზოგიერთი ზემოდასახელებული ნუმისმატი ხნარობს, ვერ გავიზიარებთ. ამ ტერმინის გადასინჯვასა და სხვა, ისტორიულ სინამდვილესთან სათანადო შეთანხმებული ტერმინით შეცვლის მომარება დ. კაპანაძე¹. რადგან, ის ფულის სახელწოდებისა და წარმოშობის შესახებ ქეშმარიტსა და ნამდვილ შთაბეჭდილებას არ იძლევა, ეს უმართებულო და გვიან შეძენილი ტერმინი უნდა შეიცვალოს და ამ ჯგუფის ფულს ნამდვილი სახელი უნდა ეწოდოს. ზემოგამოთქმული მოსაზრება და გავრცელების არე ამ ფულის სახელწოდების დაზუსტების საშუალებას გვაძლევს. ჩვენის აზრით, ყველაზე მეტად შესაფერი იქნებოდა მისთვის დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული) გვეწოდებია. ვფიქრობთ ეს სახელი წარმოშობის ადგილსა და გავრცელების არესაც შეესაბამება.

ამნაირად, ჩვენ უკვე გავარკვეით დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) წარმოშობისა და მოქრის ვითარება. საჭიროა აგრეთვე თვით მონეტის შესწავლა და ანალიზი. ამ მიზნის განსა-

¹ დ. კაპანაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 202.

ხორციელებლად ჩვენ კოპიტნარის განძი შევარჩიეთ, რომელსაც ქვემოთ განვიხილავთ.

თავი მეხუთე

კოპიტნარის განძი

- ზემოთ ჩვენ გავერთო განვიხილეთ ტრაპიზონის მონეტები, საკმაოდ დაწვრილებით შეეჩერდით ჩვენში დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანელის) წარმოშობაზე. ამის შემდეგ გადავდივართ თვით კოპიტნარის განძის შესწავლა-განხილვაზე, მაგრამ სანამ განძის ანალიზს შეუდგებოდეთ. საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიხსენიოთ ამ განძის შესახებ, რომელიც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნუმიზმატიკის კაბინეტის გამგემ დოცენტმა თამარ ნიკოლოზის ასულმა ლომოურმა მოგვაწოდა:

„1927 წლის 15 ივნისს, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ უნივერსიტეტის ნუმიზმატიკის კაბინეტს გადმოსცა ნუმიზმატიკური მასალა, რომელშიაც იყო ვერცხლის ფულის საკმაოდ დიდი შენაკრები¹, ცალკე პარკში; თუცა პარკს არაერთი საბუთი არ ახლდა, მაგრამ ფულეზის შემადგენლობა განძის შთაბეჭდილებას ახდენდა“.

დოცენტ თ. ლომოურის მიერ გამოთქმული მოსაზრების სინამდვილე პარიზიდან დაბრუნებულმა ნუმიზმატიკურმა მასალამ დაადასტურა. ამ განძს პარიზში წაღებული ნუმიზმატიკური მასალის დაბრუნებამდე უპასპორტო განძად ეთვლიდით, რადგან აღმოჩენის ადგილი, დრო და პირობები ცნობილი არ იყო. პარიზიდან დაბრუნებულმა ნუმიზმატიკურმა მასალამ მას აღუდგინა დაკარგული ვინაობა, იქიდან ჩამოტანილი მასალის ერთ-ერთ პაკეტს ეწერა „კოპიტნარის განძის ნაწილი“. ამ ჩამოტანილი მასალისა და ჩვენი უპასპორტო განძის ერთმანეთთან შედარება-შესწავლა² გამოარკვია, რომ ეს ორივე მასალა ერთი და იგივე განძისა² უნდა ყოფილიყო.

¹ ძველი ნომერი—უნივერსიტეტი № 79.

² 1909 წელს ამბროლაურის (რაჭა) მახლობლად ნაპოვნი იყო განძი, განძში სხვა ნივთებთან და მონეტებთან ერთად ასრების მიმზადებლობაც ყოფილა და XVIII—XIX სს. სპარსული და ტრაპიზონული ფულები. იხ. Е. А. Павлов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Труды С.-Петербургского общества исследования и изучения Азербайджана, Баку, 1926, გვ. 304. № 195, და Опись Императорской Археологической Комиссии за 1909 и 1910 годы, С.-Пб., 1913, გვ. 216.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა თავისი ნუმიზმატიკური მასალა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტს 1931 წელს გადმოსცა. აქვე განვიხილოთ ცნობა, კოპიტნარის განძის შესახებ, რომელიც ე. პახომოვს თავის შრომის „Монетные клады Азербайджана и Закавказья-ს პირველ ნაკვეთში (№ 166) აქვს მოცემული: „Близ ст. Копитнари, Кутаисского уезда, около 1907 г. было найдено 2—3 фунта серебряных подражаний трапезундским монетам“¹.

განძი, როგორც ჩანს, 1907 წელს კოპიტნარში ყოფილა აღმოჩენილი, ხოლო საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტამდე 24 წლის შემდეგ მოაღწია.

სადგური კოპიტნარი მდებარეობს სამტრედიის რაიონში. იგი ქართულ-საისტორიო წყაროებში მოხსენებული არ არის. ქართველ გეოგრაფს ვახუშტსაც არ აქვს აღნიშნული არც ტექსტში და არც რუკაზე.

კოპიტნარს დ. პაგირევი თავის საძიებელში რკინიგზის სადგურად იხსენიებს და შემდეგ კოორდინატებს ასახელებს ГБ 60-00, 42-15 მერიდიანზე².

თუმცა კოპიტნარი წყაროებში მოხსენებული არ არის, მაგრამ, როგორც ჩანს, იგი მოქცეული უნდა ყოფილიყო გარკვეულ ორბიტში—ქუთაისსა, სკანდასა და შორაპანს შორის. ამ ცენტრებთან სავაჭრო გზებით იქნებოდა დაკავშირებული და მნიშვნელოვანი ადგილიც უნდა ყოფილიყო.

განძში სხვადასხვა დროის ფულების არსებობა ყოველთვის მათ სიცოცხლის და ბრუნვის უნარიანობის ხანგრძლიობაზე არ უნდა მიგვითითებდეს. შესაძლებელია, ეს მონეტები შემთხვევით იყოს განძში თავმოყრილი. კერძოდ ამ განძში მოთავსებული დასავლურ-ქართული ფული, როგორც უკვე სამკაული და არა როგორც მონეტა—განძად ქცეულა სხვა ნივთებთან ერთად, რაზედაც თვით მონეტების გარეგნული მდგომარეობაც მიგვითითებს, რადგან დასავლურ-ქართული ფული (კირმანელი) XVIII—XIX სს. დიდი ხნით ადრე მიმოქცევაში აღარ უნდა ყოფილიყო. ამას სხვა დამადასტურებელი საბუთებთან ერთად, საბა სულხანის ლეკიკონში ტერმინი კირმანელის უქონლობაც გვიდასტურებს, ეტყობა, მის დროს მონასტრებშიც კი აღარ ხმარობდნენ.

¹ Е. А. Пахомов, Монетные клады..., 1926, გვ. 60, № 166.

² Д. Д. Пагирев, Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, издания Кавказского Военно-Топографического отдела, Тифлис, 1913.

1907 წელს კოპიტნარში აღმოჩენილმა განძმა 652 მონეტის რაოდენობით ზოლწია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკის კაბინეტს, სადაც იგი ჩვენ მიერ გარჩეულ, დაჯგუფებულ, აწონილ და გაზომილ იქნა.

ჩვენივე განსაზღვრით განძში შემდეგი მონეტები აღმოჩნდა:

მონეტის სადაურობა და კუთვნილება	თარიღი	რაოდენობა	პროცენტული რაოდენობა	შენიშვნა
I. ტრაპიზონის ასპრი 15 ცალი			2,3	
1. მანუელ პირველი . . .	1238—1263	6		
2. იოანე მეორე . . .	1280—1297	7		
3. მანუელ ფესაძე . . .	1390—1417	1		
4. ალექსი მეოთხე . . .	1417—1446	1		
II. ბულგარეთის ფული XII—XIV სს.		1	0,15	
III. ბუზარხუდადის ფული VIII—IX სს.		1	0,15	
IV. თურქული 2 ცალი				
1. სელიმ ძეოზის . . .	1566—1574 ²	1	0,31	
2. ამურად III . . .	1574—1595	1		
V. დასავლურ-ქართული ფული (კიომაწეული) 33 ც	XIII—XIV სს.		97,09	
1. მანუელის სახელით მოჭრილი		5		
2. იოანეს სახელით მოჭრილი		619		
3. ანალი საზე		9		

ჩვენ მიერ მესამე ჯგუფში მოთავსებულ მონეტას³ განძის შემადგენლობასთან არავითარი კავშირი არ უნდა ჰქონდეს, ზომა და წონა თითქოს უახლოვდება, მაგრამ სამაგიეროდ არც ლითონი და არც თარიღი არ უდგება განძის არც ერთ მონეტას (თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ახალი სახის ერთ ცალს, რომელიც მხო-

¹ ეს მონეტა გატარებულია აღმოსავლური ფულების ფონდში № 2448 და იქვე ინახება თანდართული სიით № 22.

² А. Марков, Инвентарный каталог мусульманских монет Эрмитажа, С.-Пб., 1896, гл. 627—628.

³ თანდართული სიით № 22.

ლოდ ლითონით უდგება. იგი სპილენძისაა). ეს მონეტა თითქმის ოთხას-ხუთასი წლით ადრე არის მოჭრილი და ამ განძში შემთხვევით უნდა იყოს მოხვედრილი განძის აღმოჩენიდან მუზეუმში შემოსვლამდე. რაც შეეხება მეოთხე ჯგუფს, არც ამას აქვს რაიმე კავშირი განძის შემადგენლობასთან. იგი განძის ძირითადი შემადგენლობისაგან, როგორც წონითა და ზომით ისევე თარიღითაც, განსხვავდება. საფიქრებელია, რომ განძში ეს მონეტები სხვადასხვა გარემოების გამო შემთხვევით იყო მოხვედრილი სულ სხვა ფონდიდან (ეს თურქული მონეტები პარიზიდან დაბრუნებული კოპიტნარის განძის ნაწილში შეგვხვდა) ¹.

ამრიგად, მესამე და ნეოთხე ჯგუფი განძის შემთხვევითი თანამგზავრებია; ამ სავარაუდო მოსაზრების საფუძველზე ნებას ვაძლევთ ჩვენ თავს უფრო მეტად დავაწესტოთ ეს განძი და განძის შემადგენლობაში საექვოდ მიჩნეული მონეტები მზღველობაში არ მივიღოთ. რაც შეეხება პირველი და მეორე ჯგუფის მონეტებს, მათ დამხმარე მასალად გამოვიყენებთ ჩვენთვის საინტერესო მესხეთე ჯგუფის განძად ქცევის დროის დასადგენად.

ვიწყებთ პირველი ჯგუფის განხილვასა და აღწერას. პირველი ჯგუფი ², როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ტრაპიზონის ასპრებს შეიცავს; ისინი კი, სციტრედის გამოკლებით, ტრაპიზონის ნუმისმატიკის მოკლე მიმოხილვის დროს სათანადო აღვილას (გვ. 26—30, №№ 2,3) იყო აღწერილი, მაგრამ ტრაპიზონის სამონეტო სისტემაში მომხდარი ცვლილებების შემდეგ მოჭრილი ტიპი არ განგვიხილავს, რადგან ჩვენს უშუალო მიზანს არ შეადგენდა და კოპიტნარის განძის შესწავლის დრომდე გადავდეთ; ისიც მხოლოდ იმის გამო, რომ სამონეტო ტიპის შეცვლის შემდეგ მოჭრილი ტრაპიზონული მონეტა კოპიტნარის განძში იყო ნოხვედრილი.

მანუელ III-ის (1390—1417) მონეტა განძში ერთი ცალია.

6. 6164 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=15 მმ, წონა=1,01 გრ.

შუბლი: მეფე მარჯვნივ მიმავალ ცხენზე ზის, პირდაპირ მაყურებლისაგან; თავზე გვირგვინი არ უჩანს, ორივე მხრიდან ოთხ-ოთხი თვლით შეწყული თითო ტოტი ეშვება, რაც მაჩვენებელია იმისა, რომ სამონეტო ფირფიტაზე ბეჭედი მთლიანად ვერ მოხვდა; თვლებითვე შემკული სამოსი აცვია. მკვეთრად ნოხრილ-

¹ თანდართული სიით №№ 23—24.

² თანდართული სიით №№ 1—20.

მარჯვენა ხელში მოკლებუნიანი ლაბარუნი უპირავს, მარცხენა ხელში კი სადავე; ცხენის მუცლის ქვევით გაშოსახულია ექვსკი-მიანი ვარსკვლავი; ცხენის ქვედა ტუჩთან კი აღბეჭდილია P ; მარჯვენა ხელის ნიდაყვთან M და N ასოების ლიგატურაა; მარცხენა ხელის ნიდაყვის ზემოთ—იმავე ასოების ლიგატურა. ორი უკანასკნელი ასო მეფის სახელისა და გვარის ელემენტებია. ირგვლივ წერტილოვანი რკალის ქვემო ნაწილი ჩანს.

ზ უ რ გ ი: წმინდა ევგენი მარჯვნივ მიწაველ ცხენზე ზის, ნაყურებლისაგან პირდაპირ; თავზე ხაზოვანი შარავანდელი ადგია; შარავანდელის ზედა ნაწილი მონეტის რკალს უერთდება; სამოსი აცვია; მკვეთრად მოხრილ მარჯვენა ხელში მოკლებუნიანი ჯვარი უპირავს; მარცხენა ხელში კი სადავე უნდა ექიროს; ცხენის მუცლის ქვემოთ ვარსკვლავია გამოსახული. ცხენის ქვედა ტუჩთან არის ასო B ; ზემოთ მარცხნივ ნიდაყვთან ბერძნული ასოა O ; ზემოთ მარჯვნივ ასო N ; ირგვლივ წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან მონეტის ნაპირი გაცუთილა და ჩამოჭრილია.

ალექსი IV-ის (1417—1446) მონეტა განმეო ერთი ცალია.

7. 6165 გ. ვერცხლი. დიამეტრი = 14 მმ, წონა = 0,83 გრ.

შ უ ბ ლ ი: ისეთივეა, როგორც № 6-ისა, თუმცა სხვა შტამპით არის მოჭრილი, მაგრამ განსხვავება იმდენად უმნიშვნელოა, რომ აღწერილობის გამეორება საჭიროდ არ მივიჩნიეთ.

ზ უ რ გ ი: ისეთივეა, როგორც № 6-ისა, იმ განსხვავებით, რომ უფრო პატარაა. შარავანდელის ზემო ნაწილი რკალის წერტილებითაა დაფარული. მარცხნივ ზემოთ ომიკრონში ($\omicron$) ალფა (α) არის ჩაწერილი, ე. ი. $\alpha\omicron$; სიტყვა წმინდანი შერწყმით არის დაწერილი. მონეტის ფირფიტაზე ბეჭედი სრულად არაა მოხვედრილი და ამის გამო მარჯვენა და ქვემო ნაწილი აკლია.

№№ 6164, 6165 მონეტებზე წარწერა რამდენიმე ასოთია აღბეჭდილი, რომელიც, როგორც მეფის სახელზე და გვარზე, ისე წმინდანის სახელზე მიგვითითებს. ვფიქრობთ, რომ წარწერა მონეტაზე ადგილის უქონლობის გამო მხოლოდ რამდენიმე ასოთია წარმოდგენილი.

განვიხილოთ მეორე ჯგუფი. მართალია, მეორე ჯგუფში ერთი მონეტაა, მაგრამ რადგანაც ჩვენ ჯგუფებად მონეტებს სადაურობისა და კუთვნილების მიხედვით ვყოფთ, ამიტომ რიგით ეს მონეტაც მისთვის განკუთვნილ მეორე ჯგუფში მოხვდა. ამ ჯგუფში კი მოქცეული მონეტა ბულგარეთის მეფის ასენის (1218—1241), ან

ივანეს, ალექსანდრეს და მიხეილს (1331—1355) ეკუთვნის. ასეთივე მონეტას ი. ტოლსტოი¹ XII საუკუნით განსაზღვრავს. როგორც ჩანს, ორგამოსახულებიანი მონეტა ბულგარეთში XII საუკუნეშიც უქრიათ. განმეში მისი არსებობა მიგვითითებს იმაზე, რომ იგი ჩვენს ქვეყანაშიც მოქმედებდა.

მონეტა ასეთია:

მ. 6166 გ. ვერცხლი; დიამეტრი = 21 მმ, წონა = 1,30 გრ. ოღნავ გაცვეთილია, ერთგან გახვრეტილი.

შუბლი: ორი მეფის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ; ორივეს თვლებით შემკული სტემა ადგათ; სტემის ორივე გვერდიდან დაშვებული ტოტის ბოლო თითო თვლით არის შემკული; ორივეს გრძელი სამოსი აცვია; წინ, ბოლომდე ჩამოშვებული ლორწონი, რომელიც მთელ სიგრძეზე თვლებით არის შემკული, ნემსდგ თითქოს წელზეა შემოხვეული და ბოლო მარცხნივ მდგომ მეფეს მარცხენა ხელზე აქვს გადაშვებული, თვით ხელი კი მუცლის არეზე აქვს შემოდებული; მარჯვენა ხელში მოკლებუნიანი ჯვარი უნდა ეჭიროს; მარჯვნივ მდგომ მეფეს მარცხენა ხელში მოკლებუნიანი ჯვარი უჭირავს; ფიგურათა შორის მოთავსებულია გრძელბუნიანი დროშა, რომლის ბუნსაც მარჯვნივ მდგომი მეფე მარჯვენა ხელით ეხება; ბუნის ქვემოთ, მარჯვნივ და მარცხნივ თითო ვარსკვლავი, თუ გაურკვეველი ნიშანი; მარჯვნივ მდგომ ფიგურის ქვემოთ მონოგრამა, აგრეთვე გაურკვეველი; გარშემო წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან მონეტის ნაპირები გაცვეთილია.

ზურგე: ქრისტეს გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ (შეიძლება ზის); თავზე წერტილოვანი შარავანდედი ადგია; აღმართული ორივე ხელი ლოცვა-კურთხევისათვის აქვს მომარჯვებული; მარჯვნივ, ქვემოთ, წერტილი და გაურკვეველი ნიშნები—მონოგრამა უნდა იყოს; მარცხნივ ზემოთ ორი ხაზი თუ იესოა I-X დაქარაგმებული; ქვემოთ, ოთხი წერტილი და გაურკვეველი ნიშნები; გარშემო წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან მონეტის ნაპირი დაზიანებულია.

1

¹ И. И. Толстой, Древнейшие русские монеты, X—XI века, С.-Пб., 1893, гл. 12.

ჩვენთვის მთავარი და საყურადღებოა მეზუთე ჯგუფი, რომელშიც, შეიძლება ითქვას, მთლიანად ადგილობრივ დასავლურ-ქართული ფულია თავმოყრილი. მეზუთე ჯგუფი ორი ძირითადი ტიპისაგან შედგება¹. პირველი ტიპი წარმოდგენილია სტემის, ხოლო მეორე კი სამრკალიანი² ფორმის გვირგვინით. ამ ჯგუფის 633 მონეტიდან 46ნ ცალი პირველი ტიპისაა, ხოლო 167 ცალი მეორე ტიპისა. ტიპების გარკვევის გარდა ჩვენი ამოცანაა ამ ორი ტიპიდან გამომდინარე ვარიანტების ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა შეძლებისდაგვარად გამოვარკვიოთ; რადგან მონეტები დათარიღებული არ არის, ამიტომ ჩვენ ამ ტიპის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშნების, უმთავრესად კი ჯვრიანი სფეროს ცვალებადობის მიხედვით დავალაგეთ ისინი. ამრიგად, მონეტაზე აღბეჭდილი ატრიბუტების გადაგვარება და ადგილის მონაცვლევა შეიძლება დაგვეხმაროს ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის დადგენა-გამორკვევაში. დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) შესწავლამ გამოავლინა, რომ პირველად ბეჭდის მკრეღმა ხელოსანმა ისარგებლა კარგად და გემოვნებით შესრულებული ნიმუშით, მისი მომდევნო ნიმუშები კი თანდათან შორდება პირვანდელ სახეს, ცოტად თუ ბევრად მახინჯდება, რადგან ყოველი ახალი ბეჭედი პირველად აღებული ტიპის მიხედვით კი არ მზადდება, არამედ ერთიმეორის მიხედვით. ამრიგად, ვიღებთ ნაირნაირ ვარიანტებს. მასალის შესწავლამ აგრეთვე გამოავლინა მაღალი მსატკრული გემოვნებით ლამაზად და კარგად შეარულებულიდან უხეშ და პრიმიტიულ სქემამდე დაცვანილი ვარიანტები; ამას ემატება წონის თანდათანობით შემცირებაც. აქედან ჩვენ უპველესად ვიღებთ კარგად შესრულებულ ნიმუშს და თანდათანობით დაქვეითებისა და დაკნინების გამორკვევის საფუძველზე ვალაგებთ ქრონოლოგიურად, ასეთივე მოსაზროება დ. კაპანაძეს გაშოთქმული აქვს თავის შრომებში³.

¹ ტიპებად გვირგვინების ფორმის მიხედვით ვანაწილეთ.

² ამ გვირგვინის შესაფერისი ტეომინის უქონლობის გამო, რომელიც გამოატყვავა გვირგვინის მთლიან ფორმას, ეხმარება სამრკალიანს.

³ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XI-Б, თბილისი, 1941, გვ. 31.

ასეთი დასკვნის გამოტანის საშუალებას ჩვენ გვაძლევს ჯერ ერთი ის, რომ ამგვარი ფულის გაუარესებას, XIV საუკუნიდან მოყოლებული, უკვე ადგილი ჰქონდა მრავალ სახელმწიფოში. მომდევნო საუკუნეში მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულებულა და „ლითონის ფული—ეკითხულობთ საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოში—უმთავრესად ბარად და ქალაქებსა თუ სხვა შარავზების მახლობლად მდებარე ადგილებში ყოფილა გავრცელებული..., თანაც მე-15 საუკუნეში მოქრილი ვერცხლის ფული მეტად მდარე ღირსებისა და მცირე ზომისაც არის, რაც მაშინდელი საქართველოს გაღარიბების შედეგია“¹.

მეორეც, უცხო ქვეყნის დათარიღებული ნუმისმატიკური ნიმუშებიც ამ მოსაზრების საუკეთესო დასაყრდენს წარმოადგენს. ამ დათარიღებულ ფულებზეც შემჩნეულია, რომ როგორც მეფის ფიგურა, ისე ზედწერილის შრიფტი მაღალი მხატვრული გემოვნებით შესრულებულიდან უხეშ და პრიმიტიულ სქემამდეა დაყვანილი. ფულის ამგვარი გაუარესება ტრაპიზონის ფულების ისტორიაშიც არის დადასტურებული—მოყოლებული მაღალი ტექნიკით მოქრილი მონეტებიდან: იოანე I-ის (1235—1238), მანუელ I-ის (1238—1263), იოანე II-ის (1280—1297) და გათავებული ტექნიკის დაქვეითების საგანგებო ნიმუშებით: ალექსი IV-ის (1417—1446), იოანე IV-ის (1446—1458) მონეტებით.

ფულის ამგვარ გაუარესებას ადრინდელი დროის სამონეტო სისტემის ისტორიაშიც ვხვდებით. ამ შემთხვევაში პართული ფულის კარგი ნიმუშებია: ფრაატ II-ის (138—128), მითრიდატ II-ის (123—88), არტაბან II-ის (88—77), ოროდ I-ის (57—38), ფრაატ IV-ის (38—3) მონეტები, ხოლო დაქვეითება-დაკნინების ნიმუშები—ვოლაგეზ IV-ის (191—207) და ვოლაგეზ V-ის (207—222) მონეტები.

დასავლურ-ქართულ ფულებში (კირმანეული) მომხდარ ამ ფაქტის შესახებ დ. კაპანაძე შემდეგს წერს: „ეს კირმანეულები თანდათანობით უარესდებოდნენ, და მათ წონაც უმცირდებოდათ და სინჯადობაც“². ამ მოსაზრებებზეა და ჩამოთვლილმა მაგალითებმა მოგვცა საფუძველი ჩვენი უთარილო დასავლურ-ქართული ფულიც (კირმანეულიც) ქრონოლოგიურად დაგველაგებია მოქრის

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწილი 1, თბილისი, 1946, გვ. 292.

² დ. კაპანაძე, ზოგიერთი ტერმინის შესახებ ქართულ ნუმისმატიკაში, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, XII-B, თბილისი, 1944, გვ. 207.

ტექნიკის დაქვეითების მიხედვით. გარდა ამისა, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ კოპიტნარის განძის მთელი შემადგენლობა, მცირედის გამოკლებით (56 ცალი), გახვრეტილია ერთგან 307 მონეტა, ორგან—238, სამგან—47, ხოლო ოთხგან—4 მონეტა. ამრიგად მთელ განძში 652 მონეტიდან 596 ცალი გახვრეტილია.

მონეტის ამ ნიშნის შესახებ გავრცელებული იყო აზრი, რომ მას, ე. ი. ასე გახვრეტილ მონეტას, სამკაულად იყენებდნენ და შესაძლებელია ამგვარი ფული თავის პირვანდელ დანიშნულებას ვეღარ ასრულებდა. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ გარდა ერთისა, ეს ფულები ზოგ შემთხვევაში ორგან, სამგან და ოთხგან არის გახვრეტილი, თანაც ისეა ზოგჯერ ნაპირზე ამოკვეთილი, რომ ერთი მხარე ღიაა და ასხმა ვერ ხერხდება, რის გამოც მისი სამკაულად გამოყენება შეუძლებელი და თითქოს მოუხერხებელიცაა. თუ ასახსნელად იყო საჭირო, მაშინ თითო ამოკვეთილიც საკმარისი უნდა ყოფილიყო; ორი და მეტი კი—შეიძლება გვევარაუდა, რომ ის რაიმე ქსოვილზე დასაკერებლად იყო განკუთვნილი. მაგრამ ეს ამონაკვეთები მონეტას მეტწილად ერთსა და იმავე კიდეზე აქვს და მისი დაკერება უხერხულია. იბადება კითხვა, მაშ რისთვის იყენებდნენ, ან რას ნიშნავდა? ჯერჯერობით ამ ნიშნის ასახსნელად ჩვენ სხვა უფრო ხელმოსაყიდებელი და დამაჯერებელი საბუთი არ გავვაჩნია და ამიტომ ეს ნიშნიანი მონეტები მაინც სამკაულის დანიშნულების მქონედ რჩება.

ამ განძიდან ამოღებული ოთხი ნიმუშის ქიმიურმა ანალიზმა გამოარკვია, რომ ვერცხლის სინჯი მერყეობს 42—57-მდე ¹.

როგორც აღნიშნული იყო, ჩვენ მიზნად გვაქვს დასახული კოპიტნარის განძის, განსაკუთრებით ამ განძის მეხუთე ჯგუფის მონეტების შესწავლა, რომელიც დასავლურ-ქართულ ფულებს (კირმანეულს) შეიცავს.

ვიწყებთ ამ ჯგუფის პირველი ტიპისა და მისი ვარიანტების აღწერას:

განძის ამ ნაწილში მანუელ I-ის სახელით მოჭრილი მონეტა 5 ცალია, მაგრამ მის აღწერას ჩვენ აქ აღარ გავიმეორებთ, რადგან ტრაპიზონის მონეტების განხილვის დროსაა მოხსენებული.

¹ ქიმიური ანალიზი გააკეთა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქიმიის ფაკულტეტის თანამშრომელმა თ. არეშიძემ.

აქ კი საჭიროდ მიგვაჩნია მხოლოდ ვარიანტების მოცემა.

9. 6158 გ. ევრცხლი, დიამეტრი=22 მმ, წონა=2,29 გრ.

შუბლი: №2-ისაგან იმით განსხვავდება, რომ დაბალი ტექნიკითაა მოჭრილი. ფიგურის ხელში არსებულმა ატრიბუტმა და კიდეებზე განლაგებულმა ზედწერილმა გადაინაცვლა მარცხნიდან მარჯვნივ და პირიქით. მარცხენა კიდეზე მხოლოდ ასო *l* არის შერჩენილი და ისიც შებრუნებულად აღბეჭდილი; მარჯვენაზე კი *NH* და ზოგიერთი ასოთა კიდურები; ლაბარუმის ბუნის ბოლოსთან ოთხი წერტილია; ზედწერილი ასეთი სახითაა შერჩენილი:

გარშემო წერტილოვანი რკალი მარცხნივ ნაწილობრივ ჩანს, რადგან მონეტა მარჯვნივ, ზემოთ გაცვეთილია, მარცხნივ კი ნაწილობრივ გაცვეთილი და გახეთქილიცაა.

ზურგით: ძირითად ხაზებში ისეთივეა, როგორც №2-ისა. მაგრამ წმინდა ევგენის გამოსახულება შეიცვალა; მოჭრის ტექნიკა უფრო მდარეა; მარცხენა კიდის ზედწერილიდან შერჩენილია მხოლოდ *ov* და რალაც კიდურები. მარჯვნივ *N*, ყველა ერთად წმინდა ევგენის სახელზე მიგვითითებს; მონეტა მარჯვნივ და ქვემოთ გაცვეთილია,—ქვემოთა კიდე გახეთქილიცაა.

მანუელის სახელით აღბეჭდილი ხუთიოდე მონეტა, რომელიც კოპიტნარის განძშია მოქცეული, შესაძლებელია, საქართველოში სხვადასხვა დროს იყოს მოჭრილი და ჩვენ მიერ პირობით მიღებული ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით უძველესად №6162¹ მონეტა მივიღოთ, ე. ი. ის მონეტა, რომელიც მოჭრის ტექნიკის მაღალ ხელობას გვიჩვენებს; შემდეგ მოყვება 6159, 6160, 6161; ეს სამი მონეტაა, რომლებზედაც მოჭრის ტექნიკამ და დამწერლობამ დაცემა-დაქვეითება დაიწყო, ხოლო უკანასკნელ რიგში №6158, რომელზედაც დაბალ ტექნიკას თან მოჰყვა ხელოსნის სრული უცოდინარობა, რითაც ფიგურის ხელში მიცემულმა ატრიბუტმა და ზედწერილმაც ადგილი შეიცვალა.

მანუელ პირველის მონეტის გამომცემელს ო. რეტოვსკის ტიპების ჩამოთვლის დროს ასეთი ვარიანტი მოხსენებული არა აქვს².

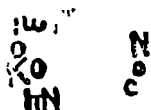
¹ თანდართული სიით №№ 2—6.

² O. R e t o w s k i, დასახელებული შრომა, გვ. 24—68, ტაბ. I—V.

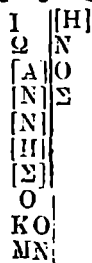
პირველი ტიპის—იოანე მეორის სახელით ნოქრილ მონეტებში ჩვენ მიერ პირობით მიღებულ ქრონოლოგიურ თანამიმდევრობას თუ დავიცავთ, № 6163 მონეტა უძველესად უნდა ჩაითვალოს. მისი სრული აღწერილობა მოგვყავს:

10. 6163 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 20—21 მმ, წონა = 2,70 გრ.

შუბლი: მეფის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ; თავზე სტემა ადგია, რომლის ორივე მხრიდან თვლებით შემკული თითო ტოტია დაშვებული; თვლებითვე შემკული გრძელი საშოსი აცვია; ყელის გარშემო მხრებამდე აგრეთვე თვლებით შემკული მანიაკი აქვს; წინ ჩამოშვებული, წელზე შემოვლებული და მარცხენა მკლავზე გადაშვებული, აგრეთვე, თვლებით შემკული ლორონი, რომლის ბოლო ოთხკუთხედად არის გადაშლილი, ერთ-ერთი კუთხიდან მოხრილი ხაზის მსგავსი ქსოვილის წვერი გაწოდის; ამავე მარცხენა ხელში უჭირავს ჯვრიანი სფერო; მოხრილ მარჯვენა ხელში—მოკლებუნიანი ლაბარუმი; მონეტის მარჯვნივ—ქვემოთ „სოლომონის ბეჭედი“, ფიგურის მარცხნივ ვერტიკალურად და ოთხ სტრიქონად განლაგებულია ექვსი ბერძნული ასო, ხოლო მარჯვნივ ვერტიკალურად და სამ სტრიქონად სამი ბერძნული ასოა: მთლიანად ზედწერილს ასეთი სახე აქვს:

წარწერის შევსება და გაშლა ასე შეიძლება:

ე. ი. Ιωάννης ὁ Κομνηνός

ირველივე წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს. წარწერაში სახელი დაქარაგმებულია ორი ასოთი I და Q, ხოლო გვარი M და N შერწყმულია ისე, რომ ზუსტად M მარჯვენა კიდური ნუს. N მარცხენა კიდურადაა გამოყენებული.

ზურგით: წმინდა ევგენიის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ; თავზე ხაზოვანი შარავანდელი ადგია; გრძელი ნაკეცებიანი

11. 6168 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=20—22 მმ, წონა=2,26 გრ., გაკვეთილია.

შუბლი: ისეთივეა, როგორც № 10-ისა იმ განსხვავებით, რომ მარცხენა ხელის მდგომარეობა შეიცვალა, ამის შესაბამისად ამავე მკლავზე გადაშვებულმა ღორონის ბოლომ აიწია და გადმოეშვა უფრო ფართოდ, მის კუთხიდან გამოსული ქსოვილის წვერი გასწორდა და ჩამოგრძელდა, სუერო გაქრა და მეფეს მარტო ჯვარი შერჩა ხელში; ღვთაების მაკუთხეველი ხელი ნაწილობრივ ჩანს; მონეტის მარცხენა კიდეზე ზედწერილი ნაკლულია და მონეტის დაზიანების გამო აქ არა ჩანს, ხოლო მარჯვნივ, იქ სადაც იყო მოსალოდნელი ი-ია; მთელი ზედწერილი ასე წარმოგვიდგება:

Κο Ν'
Η ρ

მისი შევსება-აღდგენა ასე შეიძლება: (Ισάωνος) ὁ Κορυθιος. ირგვლივ წერტილოვანი რკალის მარჯვენა ნაწილი ჩანს.

ზურგი: ისეთივეა, როგორც № 10-ისა, მხოლოდ უფრო ტლანქად შესრულებული. განსხვავება მათ შორის მცირე დეტალებში გამოიხატება: ო-ში ნაცვლად ა-სი ვერტიკალური ხაზია. მთელი ზედწერილი ასე წარმოიდგინება:

Ω Ε
ν Ν'

ხოლო შევსებულია და აღდგენილი — ὁ (Αγιος) (Ε)παχνης. ირგვლივ წერტილოვანი რკალის მარჯვენა და ზემო ნაწილი ჩანს.

12. 6169 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=20—21 მმ, წონა=1,52 გრ.

შუბლი: ისეთივეა, როგორც № 10, მეფის გამოსახულება უფრო უშნო და უფრო მსხვილი ხაზებითაა შესრულებული; ხელების მდგომარეობა შეიცვალა; მაკუთხეველი ხელის მაგივრად პატარა ხაზი ჩანს; ა-ს ნაცვლად მარცხნივ ზევით „Ι“ ნიშანია, შესაძლებელია ა-ს გადაგვარების შედეგი იყოს; ო-ს მაგივრად ორი მსხვილი წერტილია; მთელი ზედწერილი ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

Γ Ν
Κ ο

ვეფერობთ მისი შეესება და აღდგენა აქაც ასე შეიძლება: ('*ἰατρικὴ*)
 ბ *Κομνηνός*(*ς*). ირგვლივ გაცვეთილი წერტილების კვალი ნაწილობ-
 რით ჩანს.

ზ უ რ გ ი: ისეთივეა, როგორც № 10-ისა, მაგრამ წმინდა ევ-
 გენის გამოსახულება უფრო უშნოდ და მსხვილი ხაზებითაა შეს-
 რულებული; აღმართულ მარჯვენა ხელთან, სადაც *Ο* და *Α* იყო
 მოსალოდნელი ორი მსხვილი წერტილია, ხოლო ქვევით *V* მა-
 გვირად ერთი მსხვილი წერტილი; მთელი ზედწერილი ასეთი სა-
 ხით წარმოიდგინება:

○
 H
 31

ხოლო შეესების შემდეგ—(ბ *ἰατρικὴ*) *Ε(β)γ(ν)ο(ς)*. ირგვლივ გაცვე-
 თილი წერტილების რკალის ზემო ნაწილი ჩანს.

13. 6170 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=21—22 მმ, წონა=2,09 გრ.

ზ უ ბ ლ ი: ისეთივეა, როგორც № 10-ისა, მაგრამ ლორონის
 ბოლო შეიცვალა და ტოლფერდა სამკუთხედის ფორმა მიიღო;
 ნაპირებგაცვეთილია; ზედწერილის მხოლოდ ხუთი ასოა შერჩე-
 ნილი:

○
 H
 31

წარწერა შეივსება ასე—(''*ἰατρικὴ*) ბ (*Κ*)*ομνηνός*).

ზ უ რ გ ი: სახე იგივეა, რაც № 10-ისა, თუმცა სხვა შტამპი-
 თაა მოჭრილი, განსხვავება იმდენად უმნიშვნელოა, რომ აღწე-
 რილობის გამეორება ზედმეტად მივიჩნიეთ. ზედწერილი მხოლოდ
 მარცხენა კიდეზეა შერჩენილი:

○
 H
 31

მთლიანად კი ასე უნდა იყოს: (ბ *ἰατρικὴ*) (*Ε(β)γ(ν)ο(ς)*).

ორივე მხარეზე წერტილოვანი რკალი ოდნავ ჩანს, რადგან მონეტის ნაპირები გაცვეთილი და ორგან გახვრეტილია.

14. 6171 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=20 მმ, წონა=1,65 გრ.

შუბლი: ისეთივეა, როგორც № 13-ისა, იმ განსხვავებით, რომ მეფის გამოსახულება უფრო უხეშად და უშნოდაა შესრულებული. ლაბარუმის ბუნი მოიხარა; მაკურთხეველი ხელი თითქოს რაღაც ცხოველს დაემსგავსა; მარცხენა კიდეზე სფეროსთან ნახევარმთვარისმაგვარი ნიშანია; გარშემოვლებული ორმაგი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან ნაპირები შემოცვეთილი და შემოკრილი აქვს.

ზურგით: ძირითად ხაზებში ისეთივეა, როგორც № 13, მაგრამ სხვა შტამპითაა მოკრილი. ზედწერილის სანი ასო მარცხენა კიდეზეა შერჩენილი.

Γ Ε
N

გარშემო რკალი ოდნავ ჩანს, რადგან მონეტა ნაპირებგაცვეთილი, ჩამოკრილი და ორგან გახვრეტილია.

15. 6172 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=20—21 მმ, წონა=1,43 გრ. განძში ამ ვარიანტის ერთი ცალია.

შუბლი: ძირითადად იგივეა, რაც № 10-ისა, მხოლოდ მეფის რაღაც უჩვეულოდ დაგრძელებულ და მკვეთრად მოხრილ მარცხენა ხელში სფერო უკირაეს; მარჯვენა ხელში მიცემული ლაბარუმით შეიცვალა; ქვემო ნაწილი გაცვეთილია; ზედწერილი შემონახული არაა. გარშემო რკალი ნაწილობრივ ჩანს.

ზურგით: ისეთივეა, როგორც № 10-ისა, იმ განსხვავებით, რომ მარცხენა მხარეს აღბეჭდილ ()-ში ჩაწერილ Α-ს ნაცვლად ერთი წერტილია მოთავსებული; ზედწერილის შემორჩენილი ასოების განლაგება ჩვეულებრივია:

Θ
Ε
Ρ
Η

აქაც ბ (β) E(β) γέν(ი) იქნება. ირგვლივ წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, ზემოთა კიდე გაცვეთილია. მონეტა ერთგან გახვრეტილია.

16. 6173 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=19—20 მმ, წონა=0,98 გრ. განძში ამ ვარიანტის ორი ცალია.

შუბლი: გარეგანი იერი საერთო აქვს № 10-თან, მაგრამ მეფის მარცხენა ხელზე გადაშვებული ლორონის ბოლო შეიცვალა; მარჯვენა ხელში მიცემული ლაბარუმის ბუნი ცოტა დაგრძელდა; მა-

კურთხეველი ხელის ფორმა აგრეთვე შეიცვალა და გადაგვარდა; ზედწერილიდან მარჯვენა კიდეზე N-ია შერჩენილი, ხოლო მარცხენაზე კი O-ნი; N და მარცხენა ხელში მიცემული ატრიბუტი. ერთმანეთთანაა შერწყმული.

ზ უ რ გ ი: ისეთივეა, როგორც № 10-ისა, მაგრამ წმინდანის სამოსის ნაკეცი და გულ-მკერდის არის შემკულობა განსხვავებულია; ზედწერილი მხოლოდ მარჯვენა კიდეზეა შერჩენილი:

Γ €
N
O

მისი აღდგენა და შეესება ასე შეიძლება: (ბ ᄃγιοε) (Ξβ)γξν(ι)ο(ε). პირველი ორი ასო მკრთალად მოჩანს. მონეტას ნაპირები გაცვეთილი, ორგან გახეთქილი და ერთგან გახვრეტილი აქვს.

17. 6174 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=20—21 მმ, წონა=1,87 გრ. განძში ამ ვარიანტის ერთი ცალია.

ზ უ ბ ლ ი: იგივეა, რაც № 10-ისა, მაგრამ მეფეს ნიდაყვიდან მახვილკუთხედ მოხრილ მარცხენა ხელში ჯვრიანი სფერო უჭირავს, ამავე ხელზე გადაშვებულმა ლორონის ბოლომ ილლიის ქვეშ რაღაც ოთხკუთხედის ფორმა მიიღო, ხოლო ნიდაყვიდან კი ბუნივით ჩამოგრძელდა; მარჯვნივ, ზემოთ, დეფორმირებული, მაკურთხეველი ხელი არის გადმოკიდებული; ზედწერილის მხოლოდ ერთი ასო N არის შერჩენილი; ირგვლივ წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს; შტამპი ისეა დაკრული, რომ მთლიანად რკალი არც გამოჩნდებოდა.

ზ უ რ გ ი: იგივეა, რაც № 10-ისა, ოღონდ სამოსი უფრო მოკლეა; დანწერლობის ხელობა დაბალია; მარჯვენა კიდეზე ზედწერილი ჩვეულებრივია, მხოლოდ O-ში A-ს ნაცვლად ჯვარია ჩაწერილი; EV-ის ქვევით ორი წერტილია; მარცხენა კიდის ზედწერილიც ჩვეულებრივია.

Γ €
N
O

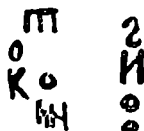
მთელი ზედწერილი ასეთი სახისაა:

⊕
€ γ.
N
O

შევსების შემდეგ კი ბ (ბჟიჲ) ორგელიე წერტილოვანი რკალი უნდა იყოს, რომელიც ნაწილობრივ ჩანს. მონეტა გაცვეთილი და ერთგან გახვრეტილია.

18. 6175 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=21 მმ, წონა=1,25 გრ. განძში ამ ვარიანტის ერთი ცალია.

შუბლი: ძირითად ხაზებში იგივეა, რაც № 10-ისა, მაგრამ მეფეს მარცხენა ხელი დოინჯშემოყრილი აქვს; ამავე დოინჯშემოყრილი ხელის ქვემოდან გამოდის მრუდე ხაზი, რომელიც სფეროს ცენტრში გაუვლის და ჯვარს უერთდება; რკალისებურად მოხრილ მარჯვენა ხელში მოკლებუნიანი ლაბარუმი უჭირავს; მონეტის მარჯვნივ, ზემოთ, სამი მოკლე პარალელური ხაზია; შესაძლებელია ეს სამი ხაზი იოტასა და ომეგას კიდურები იყოს, ქარაგმის ნიშანი და იოტა ლაბარუმს შეუერთდა, ხოლო ომეგას კიდურები პარალელურ ხაზებად დარჩა; მარჯვნივ, ზემოთ, ღვთაების მაკურთხეველი ხელი დეფორმირებულია; ზედწერილი ასეთი სახით წარმოგიდგება:

შევსების შემდეგ კი (1)ა(ბჟიჲ) ბ ორგელიე სფეროსთან გაურკვეველი ნიშანი მ ზის.

ზურგი: გარეგანი იერიოთ თითქმის იგივეა, რაც № 10-ისა. მაგრამ სამოსი განსხვავებული ფორმისაა; გულ-მკერდის არეში თვლები ჰორიზონტალურ და ორ პარალელურ ხაზად არის განლაგებული; ზოგიერთი ასოები დამახინჯებულია და შებრუნებულად არის აღბეჭდილი; მარცხენა კიდის ზედწერაში 1-ა ჯგერის ბუნზე არის შეერთებული; მარჯვნივ კი ზოგი ასო და ზოგი ასოს კიდურებიცაა მოჩანს; ნაწილობრივ აღდგენილი ზედწერილი ამ სახისაა:

ორგელიე წერტილოვანი რკალია. მონეტა ორგან გახვრეტილია.

განმში ამ ვარიანტის 31 ცალია, №№ 5963—5990, 6176—6178¹ საერთო წონა = 53,05 გრამს. მოგვყავს № 6176-ის აღწერილობა

19. 6176 გ. დიამეტრი = 20 მმ, წონა = 1,97 გრ.

შუბლი: ისეთივეა, როგორც № 10-ისა, მაგრამ მონეტის მარჯვნივ, ქვემოთ მოთავსებულმა სოლომონის ბეჭედმა მარცხნივ გადაინაცვლა; ქვემოთ, მის ადგილას M და N ასოების ლიგატურაა როგორც № 6177²-ზე. ასო K შებრუნებულადაა აღბეჭდილი; სოლომონის ბეჭდის ზემოთ და ქვემოთ თითო მსხვილი წერტილია; ირგვლივ წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან მარჯვენა და ზემო ნაწილი მონეტისა გაცვეთილია. ზედწერილი ასეთია:

Κ
Θ
Π

ზურგი: ისეთივეა, როგორც № 10-ისა, მაგრამ მარცხნივ, ზემოთ O, A და E-ს მაგიერ მსხვილი წერტილებია; ამავე კიდის ზედწერილიდან მხოლოდ V არის შერჩენილი; მარჯვენა კიდეზე ასოთა მოხაზულობა ნაწილობრივია ჩანს; წარწერა ასეთია:

Γ
Α
:

მარჯვენა და ქვედა კიდე გაცვეთილია, მონეტა ერთგან გახერტილია.

განმში ამ ვარიანტისა 7 ცალია, №№ 5957—5961, 6179, 6183³. საერთო წონა 10,03 გრამს უდრის. № 6179 აღწერილობა ასეთია:

20. 6179 გ. ვერცხლი; დიამეტრი = 20 მმ; წონა = 1,41 გრ.

შუბლი: ძირითად ნაწებში იგივეა, რაც № 19-ისა, მაგრამ მახვილკუთხედ მოხრილ მარცხენა ხელში მეფეს ლაბარუმი უქი-

¹ თანდართული სიით №№ 350—380.

² ეს ორი მონეტა ერთნაირია და რადგან № 6176-ის მარჯვენა კიდე გაცვეთილია, ამიტომ № 6177 მარჯვენა კიდეზე მოცემული ასო მოგვყავს.

³ თანდართული სიით №№ 381—387.

რავს (ნაცვლად მარჯვენა ხელისა). დოინჯშემოყრილ მარჯვენა ხელის ნიდაყვი ჯერიან სფეროს უერთდება; სფერო შემცირდა, ჯერის ბუნი მკლავზე გადაშვებულ ლორონის ბოლოს შეუერთდა; მარცხენა კიდის ზედწერილიდან მხოლოდ N ჩანს; მარჯვენა კიდეზე:

K და MN-ის ლიგატურა უკუღმა არის აღბეჭდილი. ირგვლივ წერტილების რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან მონეტა ნაპირებ-გაცვეთილია.

ზ უ რ გ ი: იგივეა, რაც № 19-ისა, მაგრამ მარჯვენა ხელში მიცე-მულმა ატრიბუტებმა მარცხენა ხელში გადაინაცვლა; ასევე აღდილი მოინაცვლა წარწერამ და თანაც უკუღმა არის მოცემული:

ირგვლივ წერტილების რკალი ოდნავ ჩანს, რადგან ბეჭედი ისეა დაკრული, რომ მთელი რკალი ვერც გამოჩნდებოდა. ნაპირები გაც-ვეთილია; მონეტა ერთგან გახვრეტილია.

განძში ამ ვარიანტის 2 ცალია, №№ 5962, 6182¹, ორივეს წონა 2,37 გრამს უდრის; ჩოგვყავს ერთი მათგანის აღწერილობა.

№1. 6182 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=19—20 მმ, წონა=1,06 გრ.

შუ ბ ლ ი: ისეთივეა, როგორც № 20-ისა, მაგრამ ნახე-ვარკალისებურად მოხრილ მარცხენა ხელში მეფეს მოკლებუნიანი ლაბარუმი უჭირავს; ლაბარუმზე ერთი მსბვილი წერტილია; სფე-რო გაქრა, ჯერის დარჩენილი ბუნი დოინჯშემოყრილი ხელის გაგრძელების შთაბეჭდილებას ახდენს; მარჯვნივ, ქვემოთ, რომბი-სებური ნიშანი—სოლომონის ბეჭედი უნდა იყოს დეფორმირებუ-ლი; მარცხენა კიდეზე ზედწერილის ზოგიერთი ასოს კიდურებია

¹ თანდართული სიით №№ 388—389.

შერჩენილი; მარჯვნივ მხოლოდ ერთი ასო და ისიც შებრუნებულად არის აღბეჭდილი X; ირგვლივ წერტილების რკალი ოდნავ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია.

ზუ რ გ ი: ძირითად ხაზებში ისეთივეა, როგორც № 20-ისა, მაგრამ მარცხენა კიდეზე შებრუნებულად აღბეჭდილი M¹ კიდურები მოჩანს; გარშემოვლებული წერტილოვანი რკალი ოდნავ ჩანს, რადგან ნაპირებგაცვეთილია. მონეტა-სამგან გახვრეტილია.

განძში ამ ვარიანტის. 6 ცალია, №№ 5953—5956, 6181, 6183¹. საერთო წონა უდრის 6,98 გრამს. აქვე მოგვაქვს ერთ-ერთი მათგანის აღწერილობა.

ფ. 6181 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=20 მმ, წონა=0,83 გრ.

შუ ბ ლ ი: ისეთივე, როგორც № 21-ისა, მაგრამ, მეფის გამოსახულება სქემატურია; მეფეს ორივე ხელი დოინჯშემოყრილი აქვს; დოინჯშემოყრილ მარცხენა ხელში ლაბარუმში უჭირავს; ლაბარუმს, ნაცვლად ერთი ოთხკუთხედისა, ორი ოთხკუთხედი აქვს: ერთი მეორეზე გადაბმული ეს მეორე ოთხკუთხედი -ი და ა-ს შერწყმის შედეგი უნდა იყოს, მაგრამ ბუნზე ორივე ისეა შეერთებული, რომ შთაბეჭდილებაა თითქოს, ლაბარუმს ორი ოთხკუთხედი უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ასეთი ლაბარუმში ჯერ ცნობილი არ არის, ეს ხელოსნის უცოდინარობის ბრალია. რომელიც და ვეღარ არკვევს და რატომღაც ლაბარუმს მეორე ოთხკუთხედს უმატებს; ჯვრის გაღუნული ბუნი მარჯვენა ხელის ნიდაყვს შორიახლოს ჩაუვლის და ბოლოთი თითქოს სოლომონის დეფორმირებულ ბეჭედს

უახლოვდება. ზედწერილიდან ჩანს მხოლოდ

და ზოგი-

ერთი ასოთა კიდურები. K შებრუნებულად არის აღბეჭდილი.

ზუ რ გ ი: ისეთივეა, როგორც № 21-ისა, მაგრამ სამოსის ფორმა და შემკულობა განსხვავებულია; წარწერა შედარებით უფრო უკეთესია, თუმცა აქაც უკულმა აღბეჭდილი; მარჯვენა კიდეზე ასოთა მოხაზულობის ნაწილია ჩანს, ხოლო მარცხენა კიდეზე ვერტიკალურად და სამ სტრიქონად ოთხი ბერძნული ასოა განლაგებული:

¹ თანდართული სიით №№ 390—395.

მ
H
o

მონეტა ოდნავ გაცვეთილი და ერთგან გახვრეტილია.

განძში ამ ვარიანტის 19 ცალია, №№ 5887—5903, 6184, 6185¹. საერთო წონა 28,27 გრამია. შათი აღწერილობა აქეთია:

შპ. 6185 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=20—23 მმ, წონა=1,34 გრ.

შუბლი: გარეგანი იერით ისეთივეა, როგორც № 12-ისა, მაგრამ ლორონი შეიცვალა; შეიცვალა აგრეთვე მარცხენა ხელში მოცემული ჯვრიანი სფერო; დამწერლობის ხარისხი იმდენად დაბალია და დამახინჯებული, რომ ზოგიერთი ასო გაუგებარ ნიშნებამდეა დაყვანილი; ორი ბერძნული ასოს :ω მაგივრად აქაც

იგივე **ρ** ნიშანია, რაც № 12-ზე; მარჯვნივ კი N-ის ადგილას ასეთი

η ნიშანია (ასომთავრულ „ღან“-ს მოგვაგონებს, შესაძლებელია იყოს დეფორმირებული N) და O. ორივე ვერტიკალურადაა განლაგებული.

o
w

ზურგი: საერთო იერით ისეთივეა, როგორც № 12-ისა, მხოლოდ წმინდანის გამოსახულება უფრო უშნოდაა შესრულებული; სამოსის ფორმა განსხვავებულია; მარცხენა კიდეზე ზედწერილი არ არის აღბეჭდილი; მარჯვენა კიდის ზედწერილი ჩვეულებრივია:

რ
N
o

¹ თანდართული სიით №№ 396—415.

გარშემო ორივე მხარეზე წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან მონეტის ნაპირები გაცვეთილი, ერთგან ამოტეხილი და ერთგან გახვრეტილია.

24. 6186 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 20—21 მმ, წონა = 1,53 გრ.
შუბლი: ისეთივეა, როგორც № 23-ისა, მაგრამ ზედწერილი-

დან მარცხნივ შერჩენილია და ზოგიერთი ასოს კონტურები;

ირგვლივ რკალი არა ჩანს, რადგან ნაპირებგაცვეთილია.

ზურგი: ისეთივეა, როგორც № 23-ისა, მაგრამ მარჯვენა კიდეზე ასოები ბუნდოვნად ჩანს:

მონეტის ნაპირები გაცვეთილია და ერთგან გახვრეტილი.

განძში ამ ვარიანტის 2 ცალია — № 6187, 6188¹. საერთო წონა უდრის 2,91 გრამს.

25. 6187 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 20—21 მმ, წონა = 1,46 გრ.

შუბლი: ისეთივეა, როგორც № 23-ისა, მაგრამ მეფეს მარცხენა ხელში ჯვრიანი სფეროს მაგივრად გრძელბუნიანი ჯვარი უქირავს; ამავე მხარეს რალაც გაუგებარი ი ნიშანია და O; შერჩე-

ნილი ასოები ასეა: ირგვლივ წერტილების რკალი

ოღნავ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია.

ზურგი: ისეთივეა, როგორც № 23-ისა, ოღონდ ზედწერილი მხოლოდ მარჯვენა კიდეზეა შერჩენილი და პირველი ორი ასო

გაცვეთილია და ნაწილობრივ ჩანს.

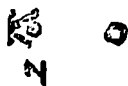
¹ თანდართული სიით №№ 416—417.

ირგვლივ წერტილოვანი რკალი ოდნავ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია. მონეტა ერთგან გახვრეტილია.

განძში ასეთი ვარიანტის ერთი ცალია; მოგვყავს აღწერილობა:

26. 6189 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 19—20 მმ, წონა = 0,57 გრ.

შუბლი: ძირითად ხაზებში ისეთივეა, როგორც № 10-ისა, მაგრამ ლორონი, მარცხენა მკლავზე გადაშლის მაგივრად, მეფის მარცხენა გვერდიდან სწორხაზად გამოდის, აღიმართება ჯვრის ბუნად, ქმნის სწორ კუთხეს და ჯვრით გვირგვინდება; მარჯვენა ხელიც ასევე კუთხეს ქმნის და აღიმართება, ალბათ, ლაბარუმით, რომელიც არა ჩანს, რადგან ნაპირი სწორედ ამ ადგილას ამოტეხილია. მარცხენა კიდის ზედწერილიდან შერჩენილია:

ხოლო მარჯვენისა კი O. ირგვლივ რკალი არ ჩანს.

ზურგი: ძირითად ხაზებში ისეთივეა, როგორც № 25-ისა. წმინდანის გამოსახულება შესრულებულია უფრო უნაოდ და უღამაზოდ; მარჯვენა ხელი ტოლფერდა სამკუთხედის მაგასად არის მოხრილი და უჭირავს ჯვარი, ამ ნხარეს მეტი არაფერი ჩანს, რადგან ნაპირი ჩამოტეხილია; მარჯვენა კიდეზე ზედწერილიდან

შემორჩენილია:

და რალაც კონტურები; ირგვლივ რკალი არა ჩანს, რადგან ნაპირებგაცვეთილია, ერთგან ნაპირი ამოტეხილია და ერთგანაც გახვრეტილი.

განძში ასეთი ვარიანტი ერთი ცალია; მისი აღწერილობა:

27. 6190 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 20 მმ, წონა = 1,10 გრ.

შუბლი: ისეთივეა, როგორც № 26-ისა, მაგრამ მეფეს ბლაგვკუთხედ მოხრილ მარცხენა ხელში ჯვარი უჭირავს, შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ხელი და ბუნი ერთ მთლიანობას წარმოადგენდეს; მახვილკუთხედ აღმართული მარჯვენა ხელი ლაბარუმის ერთ-ერთ (ქვედა) გვერდზე აქვს წაღებული; მარცხნივ, ზემოთ, სადაც იყო მოსალოდნელი, ასეთი) ნიშანია. შესაძლებელია ხელოსანი

ისე როგორც დანარჩენ ატრიბუტებს ველარ არჩევს და ამ ზედწერილსაც უჩვეულოდ ამოკვეთს. K-ს ერთი კიდური შეერთებულია ამ O ნიშანზე, ხოლო O ზის K-ს კიდურებს შორის; მარჯვენა კიდეზე კი მხოლოდ ორი ასოა ამოკვეთილი. ზედწერილი ასეთი

სახისაა:

ზ უ რ გ ი: ისეთივეა, როგორც № 26-ისა, მაგრამ, წმინდანს ისეთივე ტოლფერდა სამკუთხედის მსგავსად მოხრილ მარჯვენა ხელში გრძელბუნიათი ჯვარი უჭირავს; ზედწერილი მხოლოდ მარჯვენა კიდეზე ჩანს:

მარცხენა კიდეზე ზედწერილის ამოკვეთის ცდაც არა ჩანს; გარშემო, ორივე მხარეზე, რკალი არ იჩნევა, რადგან ნაპირები გაცვეთილია, მონეტა ერთგან გახვრეტილია.

განძში ამ ვარიანტის ერთი ცალია.

შს. 6191 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=20-21 მმ, წონა=1,18 გრ.

შ უ ბ ლ ი: გარეგანი იერით ისეთივეა, როგორც № 27-ისა. ხოლო დოინჯშემოყრილი მეფის მარცხენა ხელი ნიდაყით უერთდება გრძელბუნიათ ჯვარს, რომლის ბოლო მარჯვნივ მახვილკუთხედაა მოხრილი; უჩვეულოდ მორკალულ მარჯვენა ხელში მეფეს მოგრძობუნიათი ლაბარუმი უჭირავს; გამოსახულების მარჯვნივ, ზემოთ, ორი მსხვილი წერტილია; კიდურებზე რალაც გაურკვეველი ნიშნები ჩანს.

ზ უ რ გ ი: ძირითად ხაზებში დაახლოებით ისეთივეა, როგორც № 21-ისა, მაგრამ სამოსის წყობა თითქოს გაორებულია; საგანგებოდ მორკალულ მარჯვენა ხელში წმინდანს გრძელბუნიათი ჯვარი უჭირავს; მარჯვნივ NI, ხოლო მის ქვემოთ, სამი მსხვილი

წერტილი: გარშემო ორივე მხარეზე წერტილოვანი რკალი

ნაწილობრივ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია. მონეტა სამგან გახვერტილია.

განძში ამ ვარიანტის ერთი ცალია.

29. 6192 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=17—19 მმ, წონა=1,37 გრ.

შუბლი: გარეგანი იერით თითქოს იგივეა, რაც № 10-ისა, მაგრამ მეფეს ნახევარკალისებურად მოხრილ მარცხენა ხელში ჯვრიანი სფერო უჭირავს; ლორწონის ბოლო უფრო მეტად მიიზარა სწორკუთხედად მარცხნივ; მკვეთრად ნახევარკალისებურად მოხრილ მარჯვენა ხელში ისეთივე ლაბარუმი უჭირავს, როგორც № 22-ზე; მარცხნივ სამი ასო მოჩანს:

Н
О

მარჯვნივ კი მხოლოდ ასოთა ნაწილობრივი მოხაზულობაა ჩანს.

ზურგით: ძირითად ხაზებში იგივეა, რაც № 10-ისა, მაგრამ წმინდანის მარჯვენა ხელში მიცემული ჯვარი თითქოს ორმაგი ტოტებისაგან შედგება; ზედწერილში განსხვავებაა, განსაკუთრებით Γ, რომელსაც ვერტიკალური კიდური ზემოთ გაუგრძელდა, ხოლო ჰორიზონტალურმა კიდურმა ქვემოთ ჩამოიწია და Γ-მ მიიღო ასეთი γ-ს სახე; მარჯვენა ზედწერილი:

Κ
Η

მარცხენა კიდებზე წარწერა არა ჩანს. გარშემო, ორივე მხარეზე, წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია. მონეტა ორგან გახვერტილია.

განძში ამ ვარიანტის ერთი ცალია.

30. 6193 გ. ვერცხლი დიამეტრი=19—21 მმ, წონა=1,97 გრ.

შუბლი: გარეგანი სახეობა იგივეა, რაც № 29-ისა, მაგრამ მეფეს მარცხენა ხელში გრძელბუნიათა ჯვარი უჭირავს (სფეროს ნაცვლად), ჯვრის ბუნიის ბოლო მარცხნივ მიიზარა და ფიგურას შეუერთდა იმ ადგილს, სადაც ღოინჯი აქვს შემოყრილი; ზედ-

წერილიდან N-ნა შერჩენილი. ირგვლივ შემოვლებული წერტილოვანი რკალი ოდნავ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია.

ზ უ რ გ ი: ძირითად ხაზებში ისეთივეა, როგორც № 23-ისა. მაგრამ ზედწერილი არა ჩანს; ორივე მხარის გარშემო წერტილოვანი რკალი ოდნავ ჩანს, რადგან მონეტა გაცვეთილი და ერთგან გახვრეტილია.

განძის ამგვარი 11 (№№ 5904—5913, 6194)¹ მონეტის საერთო წონა 19,22 გრამია. მოგვყავს ერთი მათგანის აღწერილობა:

31. 6194 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=19—21 მმ, წონა=1,85 გრ.

შ უ ბ ლ ი: ძირითად ხაზებში ისეთივეა, როგორც № 30-ისა, მაგრამ სფერო გაქრა, ჯვრის დაგრძელებული ბუნი ფიგურის ნიდაყვს ეხება; ბუნის ბოლო კი მიიხარა მარცხნივ და შექმნა სწორი კუთხე; ჯვრის ტოტებთან, ზემოთ, ღვთაების მაკურთხეველი ხელი დეფორმირებულია; მარჯვნივ ზედწერილის ორი ასოა ჩანს:

მ
რ

მარცხნივ და ზემოთ მონეტის ნაპირები გაცვეთილია.

ზ უ რ გ ი: ძირითად ხაზებში ისეთივეა, როგორც № 10-ისა, მაგრამ მარჯვნივ ზემოთ და ქვემოთ თითო მსხვილი წერტილია; წერტილებს შორის ორ სტრიქონად განლაგებულია ბერძნული

წარწერა:

რ
მ

მარცხნივ და ქვემოთ ნაპირები გაცვეთილია; მონეტა ერთგან გახვრეტილია.

განძში ამ ვარიანტის 27 ცალია (№№ 5914—5939; 6195)², მათი საერთო წონა 42,67 გრამია. მოგვყავს ერთი მათგანის აღწერილობა.

¹ თანდართული სიით №№ 423—433.

² თანდართული სიით №№ 434—460.

32. 6195 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 20—21 მმ, წონა = 1,72 გრ.

შუბლი: იგივეა, რაც № 31-ისა, მაგრამ მეფეს მარცხენა ხელი დოინჯშემოყრილი აქვს და თითქოს სახელოს პატარა ნაწილი ეხება ჯვრიან სფეროდან გამოსულ ლორონის ბოლოს, რომელიც დაგრძელდა და კავისებურად მარჯვნივ მიიხარა, სფერო შემცირდა; ზედწერილიდან მარცხნივ შერჩენილია ასო K, ხოლო მარჯვნივ

ს

ირგვლივ რკალის ზემო ნაწილი ოდნავ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია.

ზურგი: ძირითად ხაზებში ისეთივეა, როგორც № 16-ისა. მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ წმინდანს გაწვდილი ხელის მტევანში აქვს მოქცეული ასო F-ს ვერტიკალური კიდური; მარჯვენა

კიდზე ორი ასოა:

ნ

ირგვლივ წერტილოვანი რკალის ზემო ნაწილი ოდნავ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია. მონეტა ორგან გახერეტილია.

განძში ამგვარი მონეტის 14 ცალია (№№ 5940—5952; 6196)¹, საერთო წონა 23,30 გრამს უდრის. მოგვყავს ერთი მათგანის აღწერილობა:

33. 5946 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 20 — 21 მმ, წონა = 1,81 გრ.

შუბლი: გარეგანი სახეობა იგივეა, რაც № 32-ისა, ოღონდ სფერო გაქრა, ბუნი დაგრძელდა და გასწორდა; მეფეს ხელში უკვე ჯვარი აქვს, ნაცვლად ჯვრიანი სფეროსი; ზედწერილის ზოგი ასო და ზოგი მისი კიდურია შერჩენილი; N-ს შემაერთებელი ხაზი აკლია, ხოლო ვერტიკალური ხაზი სოლომონის ბეჭდის ქიმს უერთდება.

1
გ
ნ

¹ თანდართული სიით №№ 461—474.

წარწერა ალდგენისა და შევსების შემდეგ იქნება: I [აჰუიჲ] ბ Ku-
[muḥuḥ].

ზუ რ გ ი: ძირითად ხაზებში ისეთივეა, როგორც № 25-ისა, იმ განსხვავებით, რომ წმინდანის გულ-პერდის არეში ოთხი თვა-

ლია განლაგებული, მარცხენა კიდის ზედწერილიდან ორი ასოა:

(-)-ში წერტილია ჩაწერილი; მარცხნივ ზემოთ ჯვართან რაღაც ნი-
შანია, მარჯვენა კიდეზე სამ სტრიქონად ხუთი ბერძნული ასოა
განლაგებული:

Γ
ΝΙ
Ο

მთელი ზედწერილი ასეთი სახით წარმოიდგინება:

შევსებისა და ალდგენის შემდეგ ბ [ჰიჲ] [E]სჰჲჲ[ჲ]. მარჯვნივ,
ზემოთ, რკალიდან გამოდის ასეთი 3 ნიშანი; Γ-ს მახლობლად
წერტილი; გარშემო ორივე მხარეზე წერტილოვანი რკალი ნაწი-
ლობრივ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია. მონეტა ორგან გა-
ხვრეტილია.

№ 4. 6197 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 20 — 21 მმ, წონა = 1,46 გრ.

შუ ბ ლ ი: გარეგანი სახეობა იგივეა, რაც № 33-ისა, მაგ-
რამ მეთეს ორივე ხელი დოინჯ-შემოყრილი აქვს; დოინჯ-შემოყრილ
მარჯვენა ხელში მოკლებუნიანი ლაბარუმი უქირავს, ხოლო დოინჯ-
შემოყრილ მარცხენა ხელის მახლობლად ჯვარია, რომელიც ჰაერში
გამოკიდებული დარჩა. მარჯვნივ, ქვემოთ, ერთი ბერძნული ასოა—Ο;
მარცხნივ, ქვემოთ, კი Ν-ნუს კიდურილა ჩანს. კოპიტნარის განძის I
ტიპში მხოლოდ ერთადერთი მონეტაა, რომელზედაც ფიგურას
ორივე ხელი დაკავებული არა აქვს.

ირგვლივ წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან
ნაპირები გაცვეთილია.

ზუ რ გ ი: გარეგანი სახეობა იგივეა, რაც № 33-ისა, მაგრამ
სამოსს ოთხი ნაკეცი აქვს; გულ-პერდის არე ხუთი თვალთ

არის შემკული, მარცხნივ ზედწერილი არა ჩანს; მარჯვნივ ორი ასო ΓΕ და ΙΝΟ ასოების ნაწილი ჩანს. მონეტა გაცვეთილი და ერთგან გახვრეტილია.

დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) პირველი ტიპის მონეტებში გვხვდება დაბალი ტექნიკით მოჭრილი, უხეში ნიმუშები (შდრ. მაგ. №№ 2954, 2955; ქართული ფულის ფონდის საინვენტარო ნომრებია). ტაბულაზე №№ 35,36.

გადავდივართ მეორე ტიპის (სამრკალიანი გვირგვინის) ფულის აღწერაზე. ამ ტიპის მონეტები კოპიტნარის განძში 167 ცალია. ამათგან 17 მონეტას ჩვეულებრივ პირველ ტიპთან უფრო მეტი მომენტები აკავშირებს (მეტის სამოსი, შემკულობა, ლაბარუმი და ჯვრიანი სფერო). ვიდრე მეორესთან. მეორე ტიპისა მხოლოდ გვირგვინი აქვს. რადგან ტიპებად გვირგვინების მიხედვით დავანაწილეთ, ამ გარემოებამ გვიკარნახა, რომ ეს 17 მონეტაც მეორე ტიპისათვის მიგვეკუთვნებია. შეიძლება ამ მეორე ტიპის წინამორბედიც იყოს.

როგორც აღვნიშნეთ, განძში ამ ვარიანტის 17 ცალია (№№ 5991—6006, 6201)¹. მათი საერთო წონა 26,37 გრამია. მოგვყავს № 6201-ის მონეტის აღწერილობა:

37. 6201 გ. დიამეტრი=20—21 მმ, წონა=2,12 გრ.

შუბლი: მეტის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ; თავზე სამრკალიანი გვირგვინი აღვას, რომლის ორივე მხრიდან თვლებით შემკული თითო ტოტი ეწევა; თვლებითვე შემკული გრძელი და განიერი სამოსი აცვია (განსხვავებული, როგორც I ისე II ტიპის სამოსისაგან, ზოგადად I-თან თითქოს უფრო ახლოა); ყელის გარშემო, მირებაშდე, თვლებით შემკული მანიაკი, წინ ჩამოშვებული, წელზე შემოვლებული და მარცხენა ხელზე გადაშვებული თვლებით შემკული ლორონი; ჰორიზონტალურად გაწვდილ მარცხენა ხელში ჯვრიანი სფერო უჭირავს, შთაბეჭდილება ისეთია, თითქოს ლორონის ბოლო, რომელიც მკლავზეა გადაშვებული სფეროდან გამოდის; ნახევარკალისებურად მოხრილ მარჯვენა ხელში მოკლებუნიანი ლაბარუმი უჭირავს; მარჯვნივ ღვთაების მაკურთხეველი ხელი; მარცხნივ ვერტიკალურად და ოთხ სტრიქონად განლაგებულია ექვსი ბერძნული ასო:

ΙΩ
Ο
ΚΟ
Ν

მარჯვნივ მხოლოდ ასო Ν და Ο-ის ზემოკიდური ჩანს.

¹ თანდართული სიით №№ 485—502.

მთელი ზედწერილი შემდეგი სახისაა:

მ
ო
ნ
ე
ტ
ი
ს

მისი შევსება ასე შეიძლება: $1\alpha(\alpha\nu\eta\varsigma) \delta K\sigma(\mu)\nu\tau(\nu)\delta(\varsigma)$. მონეტის ქვემო კიდე გაცვეთილია; ირგვლივ წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს.

ზ უ რ გ ი: წმინდა ევგენის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ; თავზე ხაზოვანი შარავანდედი ადგია, რომელიც ნაწილობრივ ჩანს; გრძელი ნაკეცებიანი და გულ-მკერდის არეში ოთხი თვლით შემკული სამოსი აცვია; აღმართულ და ნახევარკალისებურად მოხრილ მარჯვენა ხელში გრძელბუნიანი ჯვარი უჭირავს; ჯვრის ტოტები თითქმის არა ჩანს; მკერდზე მიტანილ მარცხენა ხელში სამოსის ნაკეცები უნდა ექიროს, მარცხნივ ვერტიკალურად და ორ სტრიქონად განლაგებულია ორი ბერძნული ასო; მარჯვნივ ვერტიკალურად და სამ სტრიქონად კი ოთხი ბერძნული ასოა:

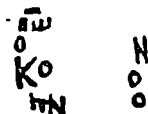
ო
ნ
ე
ტ
ი
ს

ზედწერილი ასე შეივსება: $\delta(\alpha\gamma\iota\sigma\varsigma) (E)\beta\gamma\epsilon\nu(\iota)\sigma(\varsigma)$. ირგვლივ წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან ნაპირები და ზემოკიდე გაცვეთილია. მონეტა ერთგან გახვრეტილია.

განძში ასეთი ერთი ცალია.

38. 6202 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 19—23 მმ, წონა = 2,05 გრ.

შ უ ბ ლ ი: დაახლოებით იგივეა, რაც № 10-ისა, მაგრამ მეფეს მარცხენა ხელი დოინჯშემოყრილი აქვს, ამავე მარცხენა მკლავზე გადაშვებულმა ღორონის ბოლომ ოთხკუთხედის ფორმა მიიღო, სფერომ შემცირება დაიწყო და მთელი ეს ატრიბუტი ერთად შეერთებული მარცხენა ხელის ნიდაყვს მიეზღინა; ზემოთ ღვთაების მაკურთხეველი ხელი; ზედწერილი ასეთი სახითაა წარმოდგენილი:

შეესების შემდეგ კი $\text{Ia}(\chi\upsilon\upsilon\tau\epsilon)$ ბ $\text{K}\omicron\mu\upsilon\eta\upsilon\sigma(\epsilon)$. ირგვლივ წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია.

ზურგი: წმინდა ევგენი ჩვეულებრივ პოზაშია გამოსახული; თავზე ხაზოვანი შარავანდელი ადგია; ნაქცებიანი და გულმკერდის არეში თვლებით შემკული სამოსი აცვია; აღმართულ და ნახევარკალისებურად მოხრილ მარჯვენა ხელში გრძელბუნიანი ჯვარი უჭირავს; მარცხენა ხელში კი სამოსის ნაქცები; მარჯვნივ, ვერტიკალურად, ოთხი ბერძნული ასოა განლაგებული:

ომიკრონში (O) ალფა (A) არის ჩაწერილი; მარჯვნივ, აგრეთვე ვერტიკალურად, განლაგებულია სამი ბერძნული ასო:

მთელი ზედწერილი ასეთია:

აღდგენისა და შეესების შემდეგ კი ბ $\chi(\chi\iota\epsilon)$ $\text{E}\delta\chi\epsilon\upsilon(\iota\epsilon)$. ირგვლივ წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია; მონეტა ერთგან გახერეტილია.

ორი უკანასკნელი ნომერი (37 და 38) მეორე ტიპს მიეკუთვნება. პირველი თავისი გვირგვინის გამო, მეორე კი მეფის მარცხენა ხელში მოცემული ატრიბუტის გამო (მონეტაზე გვირგვინი არ ჩანს, მაგრამ იგი გარეგნულად II ტიპს უახლოვდება). შესაძლებელია მეორე ტიპის წინამორბედიც არის. ქვემოთ მოგვყავს უდავოდ მეორე ტიპის მონეტისა და მისი ვარიანტების აღწერა.

დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) პირველი ტიპი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ტრაპიზონის მონეტის ტიპის მიხედვითაა მოქრილი; სამაგიეროდ მეორე—საკუთარი ქართული შემოქმედება უნდა იყოს. შესაძლებელია ორივე ტიპი ერთდროულადაც იჭრებოდა.

მონეტის გარეგანი სახეობა ლამაზია, იგი მაღალი მხატვრული ოსტატობით არის მოჭრილი, რაც ამ მონეტის ყოველ ნაკვეთში გამოსჭვივის. ერთ-ერთი მათგანის აღწერილობა ასეთია:

39. 6203 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=21 მმ, წონა=1,67 გრ.

შუბლი: მეფის გამოსახულება მთელი ტანით, პირდაპირ; თავზე ლამაზი სამრკალიანი გვირგვინი ადგია, რომლის ორივე მხარეზე თვლებით შემკული თითო ტოტია დაშვებული; გრძელი მოხდენილი სამოსი აცვია; ყელის გარშემო მხრებამდე თვლებით შემკული მანიაკი აქვს შემოვლებული; შემდეგ წინ ჩამოშვებული, წელზე შემოვლებული და აგრეთვე თვლებით შემკული ლორონი; ნახევარკალისებურად მოხრილ მარჯვენა ხელში მოკლებუნიანი ლაბარუმი უჭირავს; მარცხენა ხელი დონეზე შემოყრილი აქვს; წინამორბედი ტიპის მონეტაზე მეფის მარცხენა ხელში მიცემულმა ატრიბუტმა ასეთი ცვლილება განიცადა: ჯვრიანმა სფერომ სამფოთლოვანი ყვავილისებური სახე მიიღო, ლორონის ბოლომ კი ოთხკუთხედისა; ორივე ერთად ჯვრიანი სფეროსი და ლორონის ბოლო ნაწილის გაერთიანებული და გადაგვარებული კომპლექსია¹; მარცხნივ—ზემოთ, ღვთაების მაკურთხეველი ხელი, ქვემოთ კი სოლომონის ბეჭედი; მარცხნივ და მარჯვნივ ვერტიკალურად განლაგებულია ბერძნული ზედწერილი:

Σ
ΚΟ
ΙΗ

Α.
Ο.

ზედწერილი ასე გაიხსნება: (Ι)ω(ἀν)ης ἔ Κο(μ)ν(ην)ός(ς). კომპლექსის ქვემოთ ერთი მსხვილი წერტილია.

ზუ რ გ ი: წმინდანი ჩვეულებრივ პოზაშია გამოსახული; თავზე ხაზოვანი შარავანდედი ადგია; ოდნავ მოკლე, ნაკეცებიანი და გულ-მკერდის არეში თვლებით შემკული სამოსი აცვია; ჰორიზონტალურად გაწვდილ და შემდეგ ნახევარკალისებურად მოხრილ მარჯვენა ხელში გრძელბუნიანი ჯვარი უჭირავს, მარჯვენა ხელში კი სამოსის ნაოკები; მარცხნივ ვერტიკალურად განლაგებულია სამი ბერძნული ასო:

+

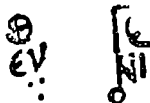
ΕΥ

¹ შემდეგ ამ გრძელი აღწერილობის ნაცვლად ვიხმართ კ ო მ პ ლ ე ქ ს ს.

○-ში ნაცვლად A ასოსი ჯვარია ჩაწერილი; მარჯვნივ აგრეთვე ვერტიკალურად ხუთი ბერძნული ასოა განლაგებული:

მთელი ზედწერილი ასეა წარმოდგენილი:

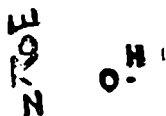
იგი ასე აღდგება: δ (ძვის) $E\delta\gamma\epsilon\nu$ (s).

მარცხნივ, ქვემოთ, ბუნის ზოლოსთან სამი წერტილია; გარ-
შემო ორივე მხარეს წერტილოვანი რკალი ოდნავ ჩანს, რადგან
ნაპირები გაცვეთილი და ჩამოკრილია. მონეტა ერთგან გახვრეტი-
ლი და გახეთქილია.

განმში გვაქვს 17 მონეტა: №№ 6018, 6026, 6057, 6088, 6090, 6092—6097, 6107, 6108, 6116, 6204, 6205, 6206¹; მათი საერთო წონა უდრის 27,94 გრამს. ვათავსებთ № 6205-ის აღწერილობას:

40. 6205 გ. მონეტის დიამეტრი 19—20 მილიმეტრს უდრის, წონა 1,37 გრამია.

შუბლი: არაფრით არ განსხვავდება № 39-ისაგან. ზედწერილი ასეთია:

მარჯვენა მხარეს N-ის კილური და O ჩანს. შთლიანად (I)ა(აყყყ) ბ
Ko(μ)ყყ(ყ)ბ(ც).

ზ უ რ გ ი: წმინდა ევგენი ჩვეულებრივ პოზაშია; თავზე ხაზოვანი შარავანდელი ადგია; სამეფო სამოსით არის შემოსილი (ამით განსხვავდება აქამდე აღწერილი წმინდა ევგენისაგან); ყელის გარშემო მხრებამდე თვლებით (სამი) შემკული მანიაკი აქვს; წინ ჩამოშვებული და წელზე შემოვლებული აგრეთვე თვლებით (ორი) შემკული ღორონი; დაბლა დაშვებულ და შემდეგ მარცხნივ გაწვდილ მარჯვენა ხელში გრძელბუნიანი ჯვარი უნდა ეჭიროს;

¹ თანდართული სიით №№ 607—623.

მარცხენა ხელი დოინჯშემოყრილი აქვს; მარჯვნივ—ზემოთ, ორი მსხვილი წერტილი, მარცხნივ—ქვემოთ კი სამი წერტილი; მარცხნივ ϵ , დანარჩენი ასოების მხოლოდ კიდურებია; მარჯვნივ ვერტიკალურად განლაგებულია ექვსი ბერძნული ასო:

ϵ ϵ
 ν ν
 σ σ

შეიძლება ეს მეორე σ -ნი სიგმას ϵ მაგიერ შეცდომით იყოს აღბეჭდილი.

ზედწერილი შევსების შემდეგ ასე წაიკითხება: $\epsilon\sigma\chi\epsilon\sigma\epsilon$. გარშემოვლებული რკალი არა ჩანს, რადგან ნაპირები შემოცვეთილი და შემოჭრილია. მონეტა ერთგან გახვრეტილია.

კოპიტნარის განძის პირველ ტიპში ასეთი ზურგით ერთი ცალია—№ 6155. ო. რეტოვსკის (ასეთი ზურგით) სტემიანი (ჩვენ მიერ პირველ ტიპად მიღებული) მონეტა მოხსენებული არა აქვს, მეორე ტიპის ასეთი მონეტები კი გამოქვეყნებული აქვს¹. კოპიტნარის განძში, როგორც აღენიშნეთ, 17 ცალია.

ხელოსნის უტოდინარობის გამო ხომ არ არის გაიგივებული მეფე და წმინდანი ისე, როგორც ახალ სახეზე² (ცოტა განსხვავებით)? ეს შეცდომა გაუსწორებიათ ალბათ, და ამიტომაც ასეთი სამოსიანი წმინდანით მონეტები ცოტა გვხვდება.

41. 6206 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 19—21 მმ; წონა = 1,56 გრ.

შუბლი: ძირითად ხაზებში იგივეა, რაც № 40-ისა, იმ განსხვავებით, რომ მეფის გამოსახულება სქემატურია, სამოსი ოთხი ხაზით არის წარმოდგენილი; კომპლექსმა სახე შეიცვალა, ნაცვლად სამი ფოთლისა ორი ფოთოლი აქვს, ოთხკუთხედში ერთი წერტილი ზის; ლაბარუმის ზემოთ ასეთი Λ ნიშანია, შეიძლება ღვთაების მაკუთხეველი ხელი იყოს დეფორმირებული, კომპლექსის ზემოთ Σ ნიშანია (და ხომ არ არის შერწყმული?). მარცხნივ ორი ბერძნული ასო ჩანს ϵ ; მარჯვნივ, კომპლექსსა და

¹ O. Retowski, დასახელებული შრომა, გვ. 124—125, ტაბ. X, № 52, 54, 56.

² ახალი სახე ქვემოთ იქნება განხილული.

სოლომონის ბეჭედს შორის ერთი ბერძნული ასოა— Θ . ყველა ამას ირგვლივ ხაზოვანი და წერტილოვანი რკალი აქვს, ორივე რკალი ნაწილობრივ ჩანს.

ზუ რ გ ი: წმინდა ეგვენი ჩვეულებრივ პოზაშია, თავზე ხაზოვანი შარავანდელი ადგია; სამეფო სამოსი აცვია წელზე თვლებით შემკული; ჰორიზონტალურად გაწვდილ მარცხენა ხელში გრძელბუნიანი ჯვარი უჭირავს; მარჯვენა იელი დონიჯშემოყრილი აქვს და ნიდაყვით მონეტის მარცხენა მხარეზე მოთავსებული ლაბარუმის ბუნს ეხება; მარცხნივ—ზემოთ, ლაბარუმის ორივე მხარეს, თითო მსხვილი წერტილია; მარჯვნივ—ქვემოთ, ჯვრის ბუნის ბოლოსთან, სამი მსხვილი წერტილი; მარცხნივ ორი

ბერძნული ასოა— Θ ხოლო მარჯვნივ ორი ნიშანი თუ ასოა, ერთი B ასეთი, ხოლო მეორე კი Ξ -ისეთივე, როგორც შუბლზე. ამ უკანასკნელის აღბეჭდვის დროს აქ შესაძლებელია C-ის ამოკვეთას ვარაუდობდა. ირგვლივ რკალი არა ჩანს, რადგან მონეტა ნაპირებჩამოტეხილი, გაცვეთილი და ერთგან გახვრეტილიცაა.

ეს მონეტა მოჭრის ტექნიკის დაქვეითებისა და გაუხეშების თვალსაჩინო ნიმუშს წარმოადგენს. ჩანს ხელოსანს ბეჭდის დამზადების წესიც არ სცოდნია, ამიტომ, ფულზე ქედვის შემდეგ, მონეტაზე მოცემული ატრიბუტები ადგილმონაცვლებული მიუღია და ამ შემთხვევაში სრულიად შეუსაბამო ატრიბუტი, ლაბარუმიც კი, აღბეჭდა წმინდანის გვერდით.

განშში მიძღვენო ვარიანტის 25 ცალია. №№ 6111—6127, 6129, 6133—6135, 6137, 6140, 6147, 6211¹; საერთო წონა 37,66 გრამია.

42 6211 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=19—21 მმ, წონა=1,38 გრ.

შუ ბ ლ ი: ვარიანტი № 41-ისა. მოჭრის პრიმიტიულ ხელობას ეტყობა ხელოსნის უცოდინარობაც დაემატა და მივიღეთ მონეტაზე სქემატურად აღბეჭდილი ყველა ის ნიშანი, რაც № 41-ზე იყო, მაგრამ ადგილმონაცვლებული და ზოგიერთ შემთხვევაში შებრუნებულია როგორც ატრიბუტები, ისე ასოები. მეფეს ნაცვლად მარჯვენა ხელისა მარცხენაში უჭირავს ლაბარუმი; კომპლექსი, ნაცვლად მარჯვენა კიდისა მარცხენა კიდეზეა აღბეჭდილი, ამასთან ერთად გადაინაცვლა ამ Ξ ნიშანმაც, რომელიც კომპლექსის

¹ თანდართული სიით №№ 624—647.

გაგრძელებად იქცევა; ხოლო ღვთაების მაკურთხეველმა ხელმა-
მარჯვნივ — ზემოთ ამ A ნიშანმა V ამგვარად შებრუნებულმა გადაი-
ნაცვლა, ასევე მარცხნივ გადაინაცვლა სოლომონის ბეჭედმაც-
ზედწერილიდან მარცხნივ O-ია, ხოლო მარჯვნივ OKO;

K უკულმა არის აღბეჭდილი, ირგვლივ წერტილების რკალი ნა-
წილობრივ ჩანს, რადგან მონეტას ნაპირები გაცვეთილი აქვს.

ზ უ რ გ ი: ისეთივეა, როგორც № 10-ისა, მაგრამ მარცხენა-
კიდეზე ორი ასოა შერჩენილი: O

V

O-ში წერტილია ჩაწერილი, ხოლო მარჯვენა კიდეზე Γ.

ეს ორი ასოც გაცვეთილობის გამო ბუნდოვნად ჩანს. მთელი ზედ-
წერილი ასე წარმოკვიდგება:

მისი შევსება და აღდგენა ასე შეიძლება: ო (ჰრ:ძჲ) (Γ)პრჳნი(ჲ). ნა-
პირები გაცვეთილია და ორგან გახვრეტილი.

48. 6212 გ. ვერცხლი, დიამეტრი=20 მმ, წონა=1,37 გრ.
განძში ასეთი ერთი ცალია.

შ უ ზ ლ ი: ნეფე ჩვეულებრივ პოზაშია გამოსახული; თავზე
სამრკალიანი გვირგვინი ადგია, თითო რკალში თითო თვალია.
ჩასმული, გვირგვინის ორივე მხარეზე სამ-სამი თვალთ შემკული
ტოტი ეშვება; გრძელი სამოსით არის შემოსილი; ყელის გარშემო
მხრებამდე თვლებით შემკული მანიაკია შემოვლებული; წინ ჩამო-
შვებული და წელზე ირიბად შემოხვეული, თვლებით შემკული.
ლორწონი; დონჯშემოყრილ მარჯვენა ხელში ლაბარუმი უჭირავს,
მაგრამ ლაბარუმის მხოლოდ ბუნი ჩანს, რადგან მონეტა გახვრე-
ტილია; მარცხენა ხელიც აგრეთვე დონჯშემოყრილი აქვს; მარ-
ჯვნივ ვარდულის ზსგავსი ნიშანი, მარცხნივ, ზემოთ, ოთხკუთხედი-
დაახლოებით კვადრატის ფორმისა, რომელშიაც O არის ჩაწერილი;
ამ ნიშნის ახლოს, ზემოთ, ჯვარია; შესაძლებელია ყველაფერი ეს.

ერთად კომპლექსის ძალზე დეფორმირებული სახე იყოს; ამავე კიდეზე ნიდაყვს ქიმით უერთდება სოლომონის ბეჭედი, ამ ბეჭდის ქვემოთ ერთი მსხვილი წერტილია; ზედწერილიდან მარცხნივაც და მარჯვნივაც მხოლოდ O-ია ო შერჩენილი. წერტილოვანი

რკალი ოდნავ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია.

ზ უ რ გ ი: წმინდა ევგენი ჩვეულებრივ პოზაშია გამოსახული, ნხოლოდ სრულიად განსხვავდება თავისი სამოსის ფორმით აქანდე ალწერილებისაგან; ნაკეცებიანი სამოსი, გულ-მკერდის არეში კონცენტრული ხაზების მსგავსად განლაგებული თვლებით არის შემკული; აღმართულ მარცხენა ხელში ნაცვლად მარჯვენა ხელისა, ჯვრის ბუნი უხდა ეკიროს; ილლიიდან რაღაც ქსოვილია დაშვებული; მარჯვნივ ორი რომელიღაც ასოს კიდური ჩანს; მარცხნივ კი ვერტიკალურად და სამ სტრიქონად ხუთი ბერძნული ასო უკუღმა არის აღბეჭდილი:

გასწორებისა და შეესების შემდეგ იქნება— $\text{E}\pi\gamma\gamma\epsilon\lambda\iota\sigma$. პირველი სტრიქონის პირველი ასოს ნჯს ერთი კიდურიღა ჩანს. გარშემოვლებული რკალი ნაწილობრივ ჩანს, რადგან ნაპირები გაცვეთილია; მონეტა ორგან გახვრეტილია. ამ ნიმუშზეც ხელოსანმა მხედველობიდან გამოუშვა, ან არ იცოდა ის გარემოება, რომ ფულზე სწორი ზედწერილის მისაღებად ბეჭედზე უკუღმა უნდა ამოეჭრა, მას კი ჩვეულებრივი წესით დაუწერია და თანაც ასოთა განლაგება და მხარეებიც აურევია, ნაცვლად მარჯვენისა—მარცხნივ და პირუკუ, ამიტომ მივიღეთ გადაადგილებული ჯვარი და ზედწერილი, რომელიც თანაც შებრუნებულადაა აღბეჭდილი.

ბოლოს, ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ ამ ტიპის ერთი მონეტა¹, რომელიც ზედწერილით ამ განძის დანარჩენი მონეტებისაგან იმდენად განსხვავდება, რომ ჩვენ საკიროდ ვთვლით მისი სრული ალწერილობა მოვათავსოთ აქვე:

¹ ერთი ასეთი მონეტა ბარათაშვილის კოლექციიდან ბერლინის მუზეუმშია დაცული.

44. 6213 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 18—19 მმ; წონა = 1,15 გრ.

შუბლი: გამოსახულია მეფე ჩვეულებრივ პოზაში. თავზე სამრკალისანი გვირგვინი ადგას, რომლის ორივე მხრიდან სამ-სამი თვალთ შემკული თითო ტოტია დაშვებული; სამეფო სამოსით არის შემოსილი; წინ, ჩვეულებრივ, თვლებით შემკული ღორბონი აქვს ჩამოშვებული; დოინჯშემოყრილ მარცხენა ხელში მოკლებუნიანი ლაბარუმი უჭირავს, მარჯვენა ხელი თავისუფალი აქვს; მარცხნივ ვერტიკალურად და ორ სტრიქონად ორი ქართული მთავრული ასოთი შესრულებული ზედწერილია:

ფ

ასო „ფარ“-ის წინ რაღაც ნიშანია, შეიძლება რომელიმე ასოს კიდური იყოს. მონეტას ნაპირები გაცვეთილი აქვს.

ზურგი: გამოსახულია წმინდა ევგენი ჩვეულებრივ პოზაში შარავანდედით და გრძელი ნაკეცებიანი სამოსით; მარცხნივ გაურკვეველი ნიშნებია; მარჯვნივ—ზემოთ ორი ქართული მთავრული ასოა:

ქ

ხოლო ქვემოთ, ორ სტრიქონად სამი ბერძნული ასოა:

Γ
Ε
Ο

ნი

მთლიანად კი ასე წარმოგვიდგება: ორი პირველი ქარ-

თული ასო მიგვითითებს „გიორგი“-ს სახელზე, ხოლო სამი ბერძნული ასო კი წმინდა ევგენის ან გიორგის სახელზე.

ამ მონეტის შესახებ სხვადასხვა აზრი არსებობს: მაგალითად მ. ბარათაევი მას გიორგი III (1156—1184) მიაწერს. ორივე გვერდის ზედწერილის შეერთებით გიორგი მეფის სახელი მიიღო, ხოლო ბერძნული ასოებისაგან კი Γεωργιος Ισχυρης, ე. ი. გიორგი კეთილშობილი. მონეტის შუბლზე მეფის გვირგვინის ახლოს „ნ“ ასოს ხედავს და დასძენს: ეს ასო რომ მონეტის ზურგზე წმინდა-

ნის გვირგვინის ახლოს ყოფილიყო, წმინდა ნინოს სახელის აღმნიშვნელი იქნებოდაო¹.

ი. ბართოლომეი ამ მონეტას გიორგი VIII (1446—1466) მიაწერს².

ვ. ლანგლუაჲ მონეტას გიორგი VIII აკუთვნებს³.

ი. მორგანს თავის ნაშრომში ამ მონეტის მხოლოდ სურათი აქვს მოცემული წარწერით: ვერცხლის მონეტა, საქართველოს მეფე გიორგი VIII⁴.

ე. პახომოვი ამ მონეტას მიაწერს ქართლის მეფეს გიორგი VII-ს (1393—1407), რომელიც დროებით-იმერეთში იმყოფებოდა, როგორც კანონიერი მეფე და თავისი სახელით მონეტას სჭრიდა.

დ. ლანგი ვარაუდობს რომ ეს წარწერა შეიძლება წმინდანს ეკუთვნოდეს და შესაძლებელია წმინდა ევგენი საქართველოში პოპულარულ წმინდა გიორგისთან არის გაიგივებული⁵.

ბოლოს იგივე მონეტა დ. კაპანაძემ გამოსცა. იგი წერს: „გიორგის სახელი მეფის გამოსახულებასთან კი არაა აღნიშნული, არამედ მონეტის ზურგზე, წმინდანის გამოსახულებასთან და, ალბათ, ამ უკანასკნელს ეკუთვნის“⁶.

ჩამოთვლილი მოსაზრებები ყოველგვარი დასაბუთების გარეშეა მოტანილი. მართალია, ჩვენც არ მოგვეპოვება ისეთი არგუმენტი, რომელიც საშუალებას მოგვცემდა ამ მონეტის კუთვნილების საკითხი გადაჭრილად მიგვეჩნია. მაგრამ ერთი კი არის, რომ ამ ტიპის მონეტები საქართველოში XIV—XV სს. იჭრებოდა. მასზე მოცემული ქართული წარწერა პალეოგრაფიული თვალსაზრისით უფრო მეტად დაჯუსტების საშუალებას იძლევა და იგი XIV საუკუნეს ვერ გადაცდება. ამ საუკუნეში კი გიორგის სახელით სამი ზეფა ცნობილი, ბოლო რომელ მათგანს უნდა ეკუთვნო-

¹ М. Баратаев, *Нумизматические Гruzинского царства*, 1844, разр. II, гл. 21, табл. Аз VII.

² J. Bartholomaei, *Bulletin historico-philologique*, XIV, St-Petersbourg, 1851, гл. 282. № 52 და *Mélanges Asiatiques*. III, St-Petersbourg, 1859, гл. 102, № 52.

³ V. Langlois, *Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie*, Paris, 1860, гл. 104, № 56.

⁴ Morgan, *Mission scientifique au Caucase*, II, Paris, 1889, гл. 270.

⁵ დ. ლანგის დასაბუთებული შრომა, გვ. 85.

⁶ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი ტერმინის შესახებ ქართულ ნუმიზმატიკაში, საქართველოს სახელმწიფო ნუხეუმის მოამბე, XII-B, თბილისი, 1944, გვ. 11.

დეს ეს მონეტა, ჯერჯერობით მაინც ვერ წყდება თვით მონეტის ცუდი დაცულობის გამო. ამ საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტის საშუალებას, ვფიქრობთ, კარგად შენახული ცალი მოგვცემს.

დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) მეორე ტიპშიაც გვხვდება დაკნინებული დაბალი ხელობით, უხეშად და სქემატურად შესრულებული ნიშნულები: №№ 45. 6208¹; 46. 6209; 47. 6210², მათი მხოლოდ ფოტოსურათები იქნება ტაბულაზე წარმოდგენილი.

ახალი სახე *

როგორც უკვე გამოჩვენებული იყო, დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) მხოლოდ ორი ტიპია ცნობილი თავისი სხვადასხვა ვარიანტებით. კოპიტნარის განძის ანალიზმა და დამუშავებამ გამოავლინა ამ ტიპის ფულის უცნობი ვარიანტი. ამჟამად ჩვენ გვაქვს უცილობელი ფაქტური მასალა დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) ახალი ვარიანტისა, რომელიც კოპიტნარის განძშია დაცული. განძის სრული შესწავლა ჩვენი მუშაობის საგანია. განძში ეს ვარიანტი მცირე რაოდენობით—სულ ცხრა ცალია (მუზეუმის ნუმისმატიკის კაბინეტში 10 ცალია). იგი სრულიად ახალია და ჩვენ მიერ ზემოაღწერილ პირველ ტიპს უნდა ეკუთვნოდეს, მაგრამ შეიმჩნევა დიდი განსხვავებაც. ამიტომ, იგი პირველი ტიპის ახალ სახედ მივიჩნიეთ და ზემოდასახელებული ორი ტიპის გარჩევის შემდეგ მოვაქციეთ, რადგან ამ ახალი სახის შესწავლამ იმ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ მის გარჩევის დროს მკითხველი დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) ორივე ტიპს უნდა იცნობდეს. ეს ახალი სახე იმ ნუმისმატიკური ლიტერატურის მიხედვით, რომელიც ჩვენთვის ხელმისაწვდომია, აქამდე არსად ცნობილი არ იყო. ამიტომ საჭიროა ამ მონეტებზე დაწვრილებით შევჩერდეთ. ამ სახის მონეტებში ერთი ცალი სპილენძისაა, მაგრამ ორივე ლითონის ეს მონეტები ერთი და იმავე ტიპისაა. აქვე ვათავსებთ ერთ-ერთი მათგანის აღწერილობას, მაგ-

¹ პირველი რიცხვი შრომაში აღწერილ მონეტათა რიგია, ხოლო მეორე კი საინვენტარო ნომერი.

² თანდართული სიით №№ 650—652.

³ თ. აბრამიშვილი, ახალი სახე კირმანეულისა, აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბოამბე, XVI-B, თბილისი, 1950; თანდართული სიით №№ 476—485.

რამ ყველა ცალი ისეა დაზიანებული, რომ ერთი ცალის აღწერით მონეტაზე სრული წარმოდგენის მოცემა ძნელდება და ამიტომ უკეთ შენახული ცალების №№ 6197, 6198 შეჯამებით მთელი მონეტის აღწერა მოვახერხეთ.

მეტროლოგიური მონაცემები ვერცხლის მონეტის № 6198-ის არის მოცემული.

№ 6198 გ. ვერცხლი, დიამეტრი = 20—21 მმ, წონა = 1,20 გრ.

შუ ბ ლ ი: მეფე წარმოდგენილია წელზემოთ, მაყურებლისაგან პირდაპირ. თავზე სტემა ადგას, რომლის ორივე მხრიდან თითო თვალთ შემკული ტოტია დაშეებული; თვლებითვე შემკული სამოსით არის შემოსილი; სამოსს ნაკეცები ემჩნევა—თითქოს ლორონი უნდა იყოს ჩამოშვებული და წელზე ირიბად შემოვლებული; გულმკერდის არეში ექვსი ერთმანეთის პარალელურად განლაგებული თვლებია; ყელის არეში სამი თვალია; აღმართულ და მახვილკუთხედ მოხრილ მარცხენა ხელში გრძელბუნიაანი ჯვარი უჭირავს; აგრეთვე აღმართულ და მახვილკუთხედ მოხრილ მარჯვენა ხელში (აღბათ) ლაბარუმი; მარჯვენა ილიის ქვეშ ერთმანეთის ვერტიკალურად განლაგებულია ორი წერტილი; მარცხნივ—ქვემოთ, რკალისებური ნიშანი (ფარი ხომ არ უნდა იყოს?). რკალის შიგნით ოთხი თვალია. მონეტა ნაპირებგაცეითლია.

ზ უ რ გ ი: წმინდა ევგენის გამოსახულება წელზემოთ, მაყურებლისაგან პირდაპირ. თავზე ხაზოვანი შარავანდელი ადგია; ნაკეცებიანი სამოსელი ყელ-ყურის არეში თვლებით არის შემკული. შარავანდელის ხაზიდან გამოსულ რკალისებურად მოხრილ მარცხენა ხელში გრძელბუნიაანი ჯვარი უჭირავს; დონჯშემოყრილ მარჯვენა ხელში—ლაბარუმი; მარჯვნივ—ქვემოთ, ერთი ბერძნული ასო ϵ ; მონეტის ორივე მხარე გაცეითლია, ორგან გახვრეტილია.

ახალი სახე დასავლურ-ქართული ფულისა (კირმანეულისა) საგრძნობლად განახვადება აქამდე ცნობილისაგან. უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია მისი სიმცირე, იმ დროს როდესაც, როგორც პირველი ისე მეორე ტიპის დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული) ასობით არის ცნობილი და გამოქვეყნებული; ახალი სახე, როგორც აღვნიშნეთ, ცხრა ცალია კოპიტნარის განძში, ხოლო ერთი ცალიც საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტმა შეიძინა (ქართული ფონდი № 2959). დანარჩენი ჩვენ ხელთ არსებული დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განძები არ

შეიცავს ამ სახის არც ერთ ცალს. არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია ამ სახის გარეგანი თვისებებიც. გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ ახალი სახის დასავლურ-ქართულ ფულს (კირმანეულს) არსებითად მეტად მცირე კავშირი აქვს უკვე ცნობილ მეორე ტიპთან. პირველ ტიპთან მას უფრო მეტი ზხარეები აკავშირებს, თუმცა საგრძნობია მათ შორის განსხვავებაც. ამ თვისებათა დეტალური შედარება უკვე ცნობილი დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) ორივე ტიპთან მიგვითითებს იმაზე, რომ ახალი სახე უნდა მომდინარეობდეს პირველისაგან: ამას გვიკარნახებს შემდეგი გარემოებანი: ახალი მონეტის შუბლზე მეფეს სტემა ადგია, როგორც პირველზე და არა სამრკალიანი გვირგვინი, როგორც მეორეზე. ამას გარდა, მეფის პოზაც უფრო პირველი ტიპის დასავლურ-ქართულ ფულს (კირმანეულს) მიაგავს. მეორე ტიპზე, როგორც ვიცით, მეფეს მარცხენა ხელი დოინჯშემოყრილი აქვს; პირველ ტიპზე კი მას ორივე ხელი დაკავებული აქვს: ჰარჯვენაში მას უჭირავს, ახალი ტიპის დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) მსგავსად, ლაბარუმი; მარცხენაში პირველ ტიპზე ჯვრიანი სფეროა (№ 10—6163), ახალი სახის მონეტაზე — გრძელბუნიანი ჯვარი. ამ გრძელბუნიან ჯვარსაც, როგორც ჩანს, წინამორბედი ჰყოლია. საქართველოს საბელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტის კოლექციაში თავმოყრილი დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) შესწავლამ გამოავლინა რამდენიმე ცალი პირველი ტიპისა, რომელზედაც ადგილი ჰქონია ჯვრიანი სფეროს თანდათანობით გადაგვარებას; სფერო უკიდურესობამდე შემცირებულია № 32—6195-ზე, ხოლო ხელზე გადაგდებული ლორონის ბოლო, ბუნიის მსგავსად, ჩანოგრძელებულია № 31—6194-ზე და ეს პროცესი უფრო განვითარებულია № 33—5946-ზე, სფერო გამქრალა, ბუნი უფრო დაგრძელებულია; ახალ სახეზე, ამ პროცესს დამთავრებამდე მიუღწევია და ჯვრიანი სფერო გრძელბუნიან ჯვრად გადაქცეულა.

ზემონათქვამიდან უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ახალი სახის შუბლი პირველი ტიპიდან უნდა მომდინარეობდეს. ზურგის შესახებ ასეთივე გადაჭრილი დასკვნის გამოტანა ვერ ხერხდება. ახალი სახის ზურგი არსებითად განსხვავდება დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) უკვე ცნობილი ორივე ტიპისაგან. აქაც, ექვს გარეშეა, წმინდა ევგენია წარმოდგენილი; ამაზე მიგვითითებს თვით წმინდანის გამოსახულების შედარება ჩამოთვლილ მონეტებზე (ოდნავ განსხვავებული პოზით), იგივე სამოსელი. ერთ-ერთ ცალზე შემჩნეულია ბერძნული ასო E, რაც რასა-

კვირველია, ევგენის სახელის ერთ-ერთი ელემენტია. მით უფრო გასაკვირველი და მოულოდნელია ის ატრიბუტები, რომლებითაც ეს წმინდანია წარმოდგენილი ჩვენს მონეტაზე: მარჯვენა ხელში მას, სხვა ცალების გრძელბუნიანი ჯვრის ნაცვლად, ლაბარუმი უკავია, ხოლო მარცხენა ხელში, რომელიც ჩვეულებრივ წმინდანს მკერდზე აქვს მიდებული, გრძელბუნიანი ჯვარი აქვს მიცემული (იხ. ტაბ. № 48), ე. ი. წმინდა ევგენი სავსებით იმავე ატრიბუტებითაა წარმოდგენილი, რომლებითაც ამავე მონეტების ზუბლზე შემკულია მეფე. აქ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ლაბარუმი, რომელიც სამეფო ნიშანს წარმოადგენს და ამის გამო წმინდანს ვერც მიეკუთვნებოდა, ამ მხრივ მეორე ატრიბუტი, გრძელბუნიანი ჯვარი, წმინდანის ხელში სრულიად ჩვეულებრივი მოვლენაა. ტრაპიზონულ ასპრებზე და საზოგადოდ დასავლურ-ქართულ ფულზე (კირმანეულზე) წმინდა ევგენის ეს ჯვარი მარჯვენა ხელში უკავია ხოლმე, მაგრამ არის ცალები, რომლებზედაც წმინდა ევგენის მარცხენა ხელში უჭირავს ჯვარი. ასეთები საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში განძების (კოპიტნარის) ფონდში 6181, 6182 ნომრით ინახება. ასეთივე მონეტებს იხსენიებენ ბ. კენე¹ და ო. რეტოვსკი².

ამგვარად, ჯვრის გადანაცვლება მარჯვნიდან მარცხენა ხელში, თუმცა ძალიან იშვიათად, მაინც გვხვდება. სამაგიეროდ მეორე ხელი, ამ იშვიათ ცალებზედაც, სავსებით იმავე მდგომარეობაშია, როგორშიაც ჩვეულებრივ მონეტაზეა დადასტურებული; ახალი აქამდე უცნობი სახია დასავლურ-ქართულ ფულზე (კირმანეულზე) წმინდა ევგენის მეორე თავისუფალ ხელში, როგორც ეთქვით, ლაბარუმი უკავია. წმინდა ევგენის ასეთი გამოხატვა სრულიად უჩვეულო და გაუმართლებელია და შეუძლებელია აიხსნას, ზუბლზე გაზოსაბუთი გრძელბუნიანი ჯვრის მსგავსად, რაიმე გადაგვარების მიზეზით. აქ მთლიანად ახალ გარემოებასთან გვაქვს საქმე.

ამის ასახსნელად შესაძლებელია ორი მოსაზრების გამოთქმა. პირველი: იქნებ ბექდის მკერდს უბრალო გრაფიკული "შეცდომა" მოუვიდა. მას ზუბლის ბექდის მსგავსად მექანიკურად მეფის ორივე ატრიბუტი ზურგის ბექდზედაც მოათავსა და ამით

¹ Б. В. К ü н е, Серебряные монеты Комнинов с изображением святого Евгенія. Записки Санктпетербургскаго археологическаго- numismатическаго общества, 1, Санктпетербург, 1849, გვ. 308.

² О. R e t o w s k i, დასახელებული შრომა, გვ. 123, ტაბ. X, № 48.

სრულიად შეცვალა მონეტის ჩვეულებრივი სახე, მაგრამ გამო-
რიცხული არ არის მეორე შესაძლებლობაც: წმინდა ევგენის ლა-
ბარუმის გაჩენა დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) ზურგზე
იქნებ დაკავშირებული იყოს არა უბრალო გრაფიკულ შეცდომასთან,
არამედ ზურგზე წარმოდგენილი ფიგურის არასწორ გააზრებასთან.
ბეჭდის შპრელმა ან ისიც სამეფო გვარის წევრად მიიჩნია, ან ლა-
ბარუმის მნიშვნელობა არ გაითვალისწინა და ეს ორი სხვადასხვა
წრის წარმომადგენელი—მეფე და წმინდა ევგენი — თანაბარი
ატრიბუტით შეამკო.

შეცდომა, ცხადია, მალე იქნებოდა შემჩნეული და შეუფერე-
ბელი ბეჭედი აღკვეთილა. ამით შეიძლება აიხსნას მოცემული სა-
ხის მონეტის ასეთი სიმცირე და იშვიათობა.

დასასრულს, კოპიტნარის განძის განხილვისა და შესწავლის
შემდეგ საჭიროა ამ განძის დამარხვის დროის გამორკვევა.

ცნობილია, რომ განძის შესწავლის დროს, როგორც წესი,
განძში შემჩნეული დათარიღებული მონეტების მნიშვნელობა იმა-
ში გამოიხატება, რომ ეს მონეტები გვიადვილებს განძის დამარ-
ხვის დროის დადგენას.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, დასავლეთ საქართველოში
XIII—XIV საუკუნეებში მოქრილი ქართული ფულის განძად გა-
დაქცევის დროის გამოსარკვევად და დასადგენად სათანადო არც
მასალა და არც ლიტერატურა არ მოგვეპოვება. ამიტომ საშუალე-
ბას ვართ მოკლებული მივმართოთ ისეთ წყაროს, რომელიც ამ
ფულის გარკვევა-დათარიღებაში დაგვეხმარება. როგორც უკვე იყო
ნაჩვენები, განძის დაფლვის დრო ირკვევა განძში შემავალი უგვიან-
ესი მონეტების მიხედვით, მაგრამ ამ ხნის არც ერთ მონეტაზე
მეფის სახელი და, მით უმეტეს, თარიღი აღნიშნული არ არის.
სამწუხაროდ, ჩვენი განძის ძირითადი შემადგენლობა სწორედ
უსახელო და უთარიღო მონეტათა ჯგუფს ეკუთვნის. თუმცა და-
სავლურ-ქართულ ფულს (კირმანეულს) მეფის სახელი აწერია, მაგ-
რამ იგი ძველი ტრადიციების გაგრძელებაა და არა თანადროული.
ნეორე მბრძოლვე, როგორც წესი, ჩვენ ხელს გვიწყობს, დასავლურ-
ქართული ფულის (კირმანეულის) გვერდით, ამ განძში მოხვედრილი
გარკვეული, შესწავლილი და დათარიღებული უძველესი მონეტები.
საერთოდ განძში კი, ე. პახოშოვის თქმით, როგორც წესი,
თავმოყრილია უმთავრესად ისეთი ფულადი ნიშნები, რომლებიც
განძის დამარხებამდე, უწინარეს 20—40 წლის განმავლობაში იყო

ბრუნვაში. მაგრამ განძში სრულიად ნორმალურია ასი და მეტი წლით დაშორებული ფულადი ნიშნების შეხვედრაც ¹.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კოპიტნარის განძი გავათავი-სუფლეთ შემთხვევითი თანამგზავრი მონეტებისაგან; ასეთი გაწმენ-დის შემდეგ დარჩენილი დათარიღებული და უგვიანესი ფული გვიადვილებს განძის დამარხვის დროის დადგენის გამორკვევას.

ამრიგად, კოპიტნარის განძი XV საუკუნის ოციან წლებზე ადრე და აზავე საუკუნის ორმოცდაათიან წლებზე გვიან, ალბათ, ვერ დაიმარხებოდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში განძში ალექსი მეოთხის სახელით 1417—1446 წლებში მოქრილი მონეტა ვერ მოხვდებოდა. განძის შემადგენლობის მიხედვით მართებულად მი-გვაჩნია კოპიტნარის განძის დამარხვის ეს თარიღი.

თავი მეექვსე

დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) სხვა განძები

როგორც დაწვრილებით ზემოთ იყო აღნიშნული, სპეციალუ-რი ლიტერატურა დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის შესახებ ლარიბია, რის გამოც საშუალებას ვართ მოკლებული მიე-მართოთ ისეთი ამომწურავი პასუხის მომცემ წყაროებს, რომლე-ბიც დაგვცხმარება ამ ტიპის ფულის გარკვევა-დათარიღებაში. ამ მხრივ შეიძლება ვიქონიოთ განძების იმედი. კოპიტნარის გარდა, ჩვენ აქ ოჩამჩირისა და ტოზანიერის განძს დავასახელებთ, რომ-ლებიც თავისი შემადგენლობით კოპიტნარის განძს უახლოვ-დებიან, მაგრამ, სამწუხაროდ, დამხმარე მასალად ვერ გამოგვაღ-გება; განსაკუთრებით ოჩამჩირის განძი, რადგან მთლიანად ერთ-გვაროვანი უთარილო მონეტებისაგან შედგება. მიუხედავად ამისა, ურთიერთშედარების მიზნით ორივე განძს მოკლედ მაინც მიმო-ვიხილავთ.

1. 1927 წელს სოფელ ტოზანიერში (ვანის რაიონი) აღმოჩე-ნილია განძი, რომელიც 215 მონეტისაგან შედგება. განძი დატულია ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში ².

¹ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, Труды О-ва исследования и изучения Азербайджана, Баку, 1926, гв. 8—9.

² Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других рес-публик, краев и областей Кавказа, вып. IV, Баку, 1949, гв. 53, №, 1172.

2. 1940 წელს ოჩამჩირეში აღმოჩენილი განძი, რომელიც 272 მთელი მონეტისა და 82 ნატეხი ვერცხლის მონეტისაგან შედგება¹. განძი დაცულია აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში. ორივე განძი ჯერჯერობით გამოუქვეყნებელია.

ოჩამჩირის განძი აღმოჩენის წელსვე შემოსულა მუზეუმში, ე.ი. 1940 წლის 21 ოქტომბერს შინაგან საქმეთა კომისარიატის სამხედრო სამშენებლო სამუშაოთა სამმართველოს თანამშრომელმა წარმოადგინა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში ერთნაირი შემადგენლობის ვერცხლის ქართული ფულის (კირმანეულის) შენაკრები². განძს თან ახლდა სათანადო ცნობები. განძი აღმოუჩენიათ 1940 წლის 25 სექტემბერს ოჩამჩირეში ქვაბურის თხრის დროს, ნახევარი მეტრის სიღრმეზე; იგი ქილაში ყოფილა მოთავსებული. განძი შემადგენლობის მიხედვით ერთგვაროვანია და მხოლოდ და მხოლოდ დასავლურ-ქართული ფულისგან (კირმანეულისგან) შედგება. კოპიტნარის განძის მეხუთე ჯგუფის მსგავსად ეს განძიც ორი ტიპისაგან შედგება: 272 ცალი მონეტიდან მომეტებული ნაწილი, სახელდობრ 179 ცალი, სტემიანია³ (პირველი ტიპი) და ზემოთ აღწერილი პირველი ტიპის გამეორებას წარმოადგენს, ამიტომ ჩვენ აქ აღწერილობის გამეორებას აღარ შევუდგებით და დავკმაყოფილდებით ტიპებისა და ვარიანტების ჩამოთვლით; უმცირესი რაოდენობა ოჩამჩირის განძისა — 5 ცალი. ამ ტიპის თვალსაჩინო ვარიანტს იძლევა: სახელდობრ № 6194 მონეტის მიხედვით ჯვრიანი სფერო გადაგვარდა, დაგრძელდა და ბოლოში მახვილკუთხედ მოხრილ ბუნიან ჯვრად გადაიქცა; ოჩამჩირის განძის 7 ცალში, კოპიტნარის № 6195 მიხედვით, ჯვრიანი სფერო გადაგვარდა, დაგრძელდა და ბოლოში ნახევრად რკალისებურად მოიხარა. აქაც ოჩამჩირის განძის 6 ცალში, კოპიტნარის № 5946⁴ მიხედვით, ჯვრიანი სფერო შეიცვალა ასე: ბუნი დაგრძელდა, გას-

¹ Е. А. Пахомов, Монетные кланы Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. IV, Баку, 1949, გვ. 54, № 1175.

² იხ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტის განძების საინვენტარო დავთრის №№ 2484—2753.

³ ტიპებად, როგორც ზევით აღნიშნული იყო, გვირგვინების მიხედვით ვალაგებთ.

⁴ O. Retowski, დასახელებული შრომა, ტაბ. XI, № 10.

წორდა და გრძელბუნია ჯერად გადაიქცა. ჩამოთვლილი ვარიანტებიდან მხოლოდ ამ უკანასკნელს იცნობს ო. რეტოვსკი და გამოქვეყნებული აქვს¹. გვაქვს, აგრეთვე ვარიანტების სახესხვაობა, რაც გამოიხატება მონეტაზე გამოხატული ატრიბუტებისა და ზედწერილების გადანაცვლებასა და შებრუნებაში. ოჩამჩირის განძში ასეთი 13 ცალია და კოპიტნარის განძის № 6179-ის გამეორებას წარმოადგენს.

ო. რეტოვსკის² მსგავსი მონეტები მხოლოდ ტაბულაზე აქვს მოცემული. ფაქტიური მასალა და წერილობითი ცნობები აშკარად მოწმობენ, რომ ეს ვარიანტები დიდი რაოდენობით არ უნდა ყოფილიყო მოპირილი. ოჩამჩირის განძის დანარჩენი 93 ცალი მეორე ტიპისაა; ჩანს ეს ტიპი შედარებით ცოტა ყოფილა გამოშვებულ, თუმცა ასინი ნუმიზმატიკურ იშვიათობას არ წარმოადგენენ.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტი³ დაცული ქართული ფულის შესწავლით გამოირკვა, რომ 1017 მონეტიდან მხოლოდ 254 ცალია მეორე ტიპისა.

შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ მეორე ტიპის მონეტებს უფრო ცოტას სჭირდნენ; ამ ტიპის ვარიანტები შემდეგია: ოჩამჩირის განძის მეორე ტიპის 15 ცალზე ისე, როგორც კოპიტნარის განძის № 6211-ის ქვეშ აღწერილ მონეტაზე, კომპლექსი ნაცვლად მარჯვენისა მარცხნივ არის მოთავსებული და ასო K შებრუნებულად არის აღბეჭდილი.

ო. რეტოვსკის გამოქვეყნებული აქვს ასეთი მონეტები⁴.

ოჩამჩირის განძის 5 მონეტაზე გვირგვინი მეორე ტიპისაა ხოლო სამოსით პირველს უახლოვდება, კოპიტნარის განძში ეს ტიპი № 6201-ის ქვეშ არის აღწერილი. ო. რეტოვსკი ასეთი სახის მონეტებსაც იცნობს⁵.

კოპიტნარის განძისებურად ამ განძის მეორე ტიპის 19 ცალზე წმინდანი მეფის სამოსითაა წარმოდგენილი. აქ ამ გარემოების ახსნასაც არ შეუვლდგბით, რადგან ასეთი ვარიანტის შესახებ მოსაზრება სათანადო ადგილას იყო გამოთქმული (იხ. კოპიტნარის განძის № 6205 აღწერილობა). ჩვენ ამ შემთხვევაშიც მხოლოდ ტიპებისა და ვარიანტების ჩამოთვლით დაკმაყოფილებით, რად-

¹ O. Retowski, დასახელებული შრომა, გვ. 114, ტაბ. IX, № 10.

² იქვე, გვ. 123, ტაბ. X, № 48.

³ იქვე, გვ. 128, ტაბ. X, №№ 63, 66.

⁴ იქვე, გვ. 118.

გან კოპიტნარის განძის შესწავლის დროს მეორე ტიპიც დაწვრილებით იყო შესწავლილი.

როგორც ცნობილია, განძის დამარხვის დროს მასთან ნაპოვნი დათარიღებული მონეტები არკვევს, მაგრამ ზემოთ აღნიშნულის თანახმად ოჩამჩირის განძში დათარიღებული მონეტები არ მოიპოვება. ამის გამო, განძის დამარხვის დროის ზუსტად გამოარკვევის საშუალება არ გავაჩნია და იძულებული ვარა მისი თარიღი მხოლოდ მიახლოებით XIV საუკუნის დასასრულით განესაზღვროთ.

ტობანიერის განძი

მოკლედ ტობანიერის განძსაც მოვიხსენიებთ. რადგან ამჯერად არც მის დაწვრილებით შესწავლას ვისახავთ მიზნად, ამდენად ვკმაყოფილდებით იმ მცირე ცნობებით, რაც ამ განძის შესახებ მოგვეპოვება.

1927 წლის 20 აპრილს სოფელ ტობანიერში ამბროსი გოგიძის მიერ აღმოჩენილი იყო განძი, რომელიც მან ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმს ჩააბარა¹. განძში 215 მონეტა ყოფილა.

1949 წლის ივლისში საშუალება გექონდა ეს განძი გვენახა. განძი გავარჩიეთ და დავაჯგუფეთ. მასში შემდეგი მონეტები აღმოჩნდა.

ქვეყანა და კუთვნილება	თარიღი	რაოდენობა	შენიშვნა
I. ტრაპიზონი			
1. იოანე I	1235—1238	3	
2. მანუელ I	1238—1263	76 ²	
3. იოანე II	1280—1297	102	
4. იოანე II და ალექსი II	1297	1	
II. საქართველო			
1. დასავლურ-ქართული	XIII—XIV სს.	29	
2. ორი დავითი	1261—1262	2	
3. ქართული ჭულაგუდიდური	XIII ს. ბოლო	1	
III. რუმის სელჯუკის			
1. ქეიკუბად I	1219—1236	1	

¹ ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის საინვენტარო № 2263.

² მანუელ I სახელით მოპოვილ მონეტებში რვა ცალი საქართველოშია გადაჭედილი.

მოყვანილი ცხრილიდან განძის შემადგენლობა ნათლად ჩანს და ამჯერად ხსენებული განძის დაწერილებითი შესწავლა არც გვქონდა გადაწყვეტილი, გარდა ორი დავითის მონეტისა, რომლის შესახებ ქვემოთ საგანგებოდ შევჩერდებით.

განძის შემადგენლობა ერთხელ კიდევ მიგვითითებს იმაზე, რომ ტრაპიზონის ფული ჩვენში თავისუფლად შემოდის და ვრცელდებოდა. განძის შემადგენლობა, აგრეთვე განძის დამარხვის დროის გამორკვევის საშუალებასაც გვაძლევს.

დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს განძი დამარხულია XIII—XIV საუკუნეების მიჯნაზე, წინააღმდეგ შემთხვევაში იოანე მეორისა და ალექსი მეორის სახელით (ორმეფიანი) მოქრილი მონეტა მასში არ შეგვხვდებოდა¹.

თავი მეშვიდე

დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული) ქართული ჯედაფირილებით

I. ორი დავითის მონეტა

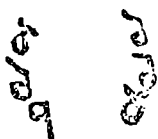
ჩვენ დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განძებში იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება (ჯერჯერობით მხოლოდ ერთი შემთხვევა)² დაახლოებით ამავე ტიპის მონეტა, ორი თანამოსაყდრის გამოსახულებით, რომელიც, როგორც მათი ზედწერილები გვიჩვენებს, მოქრილია ორი დავითის მიერ, და რომელიც საერთოდ რამდენიმე ათეული ცალია ცნობილი, აქედან ხუთი ცალი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტშია დაცული. ხუთივე მონეტა დაახლოებით ტიპობრივად და ქრონოლოგიურად დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) თანამედროვეა და მის ვარიანტს წარმოადგენს. სურათის მთლიანობისათვის ერთხელ კიდევ ვიძლევიტ ამ უკვე გამოქვეყნებული მონეტის აღწერილობას.

¹ აქ გვინდა მოვიხსენიოთ განძი, რომელიც ე. პაზომოვს აღნუსხული აქვს Монетные клансы-ს მეოთხე წიგნში (№ 1176). იგი ინახება ერევნის ისტორიულ მუზეუმში, ინვენტარის №№ 14437, 14451 და შეიცავს ტრაპიზონის გვიანდელი ტიპის (ცხენოსანი) მონეტებს.

² 1927 წლის 20 აპრილს სოფელ ტობანიერში (ვანის რაიონი) აღმოჩენილი იყო დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განძი (215 ც.), მათ შორის ერთი ორი დავითის სახელით მოქრილი მონეტა იყო (დავით VI-ის და დავით VII-ისა). განძი ინახება ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში № 2263-ით.

49. 1576 ქ.¹ ვერცხლი, დიამეტრი = 23—24 მმ, წონა = 2,81 გრ.

შუბლი: გამოსახულია ორი მეფე, მთელი ტანით, პირდაპირ; ორივეს გვირგვინი ადგათ თავზე და თვლებით შემკული სამოსი აცვიათ, სამოსის ზემო ნაწილი უჯრედებადაა დაყოფილი და თითო უჯრედში თითო თვალია; მაყურებლისაგან მარცხნივ მდგომ წვერულვაშიან მეფეს მარცხენა ხელში გრძელბუნიანი (ბუნი თვლებით არის შემკული) და ფართო ტოტებიანი ჯვარი უჭირავს, ხოლო მარჯვენა ხელი დოინჯშემოყრილია. იგივე ჯვარი მარჯვნივ მდგომ უწვერო მეფესაც უჭირავს მარჯვენა ხელში, ხოლო მარცხენა ხელი დოინჯშემოყრილი აქვს. მონეტის მარცხენა და მარჯვენა კიდეებზე ვერტიკალურად განლაგებულია მთავრული ასოებით შესრულებული ზედწერილი:

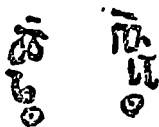
რომელიც ასეა გახსნილი: „დავით მეფე“ და „მეფეთა მეფე დავით“. აქვე უნდა შევნიშნოთ „ფარ“-ის უჩვეულო დამწერლობა, მაგრამ სხვა ასო აქ თითქოს მოსალოდნელი არ არის. გარშემოვლებული წერტილოვანი რკალი ნაწილობრივ ჩანს.

ზურგის: ტახტზე მჯდომი ღვთისმშობლის გამოსახულება, პირდაპირ; თავზე წერტილოვანი შარავანდედი ადგია. ნაკვეთებიანი სამოსი აცვია. ტახტის სახელურზე დაყრდნობილი მარჯვენა ხელი გულზე აქვს დაკრეფილი, ხოლო მარცხენა ხელით ტახტის სახელურზე უნდა იყოს დაყრდნობილი. მონეტის მარცხენა კიდეზე ერთ სტრიქონად ქარაგმით ასომთავრული ზედწერილია: ႠႠႠ, მარჯვნივ, მთავრულივე ასოებით აგრეთვე ქარაგმით ორ სტრიქონად:

ႠႠႠ
ႠႠ

¹ ამ საკითხის შესახებ იხ. ჩვენი წერილი: ორი დავითის მონეტა, აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XVI-ბ, 1950.

მთელი ზედწერილი ასე წარმოიდგინება:

და უნდა იკითხებოდეს: „დედა(ა) ლუთისა(ა)“, გარდა ზემოაღნიშნული ასოებისა მონეტის მარცხენა კიდეზე მოთავსებულია ასეთი $\text{ხ } \odot$ ნიშანი, ხოლო მარჯვენაზე მარტო $\odot$ ნიშანი¹. პირველი თითქოს ასომთავრულ „ზენ“-ს მოგვაგონებს, მეორე კი $\odot$ -ში ჩაწერილ Λ -ს, რომელიც გადაგვარების საფუძველზე უკვე წერტილად ქცეულა. მაგრამ, როგორც პირველის ისე ორი დანარჩენის ახსნაში ჯერჯერობით, დამატებითი მასალის აღმოჩენამდე, რაც დაგვეხმარება ამ ნიშნების სწორ გააზრებაში, თავს ვიკავებთ.

ეს საინტერესო და მნიშვნელოვანი მონეტა ჯერჯერობით ჩვეულებრივ დასავლურ-ქართულ ფულებთან (კირმანეულებთან) შედარებით იშვიათია, მაგრამ ის ექვსიოდე ცალი, რომელიც ჩვენთვის ხელშისაწვდომი იყო, ყველა სხვადასხვა შტამპით მოჭრილი აღმოჩნდა, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ეს მონეტები საკმაო რაოდენობით უნდა მოჭრილიყო. აღნიშნულის თანახმად ეს მონეტა მოჭრილი ყოფილა ორი თანამოსაყდრე ზეფის სახელით, რომლებსაც ორივეს დავითი რქმევიათ. საქართველოს ისტორიიდან კი ასეთი ორი დავითი ცნობილია: დავით VI ნარინი რუსუდანის ძე და დავით VII ულუ გიორგი ლაშას ძე. დასახელებული ფულადი ტიპიც სწორედ მათ უნდა ეკუთვნოდეს. ეს მონეტები კარგა ხანია ცნობილია. მათ ძველი დროის ნუმიზმატებიც იცნობდნენ.

მაგალითად, მ. ბარათაევმა იგი შეცდომით დავით II (ახალი განრიგით დავით III, 1001 წ.) და ბაგრატ III (975—1014) მიაკუთვნა².

¹ V. Langlois, Essai de classif. d. suites monét. de la Géorgie. ამ ნაშრომში ლანგლუამ ზ. ნიშანში ბერძნულ ϵ -ნი, ხოლო $\odot$ კი ϕ -ტა დაინახა და ასე აღადგინა (η $\acute{\alpha}\gamma\iota\alpha$ $\mu\epsilon\tau\alpha\tau\acute{\alpha}\chi\epsilon\varsigma$), გვ. 92.

ასეთი ნიშნები დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) ზურგზე წმინდა ეფგენის გამოსახულების მარცხნივ ϵ $\acute{\alpha}\gamma\iota\alpha$ ნაკვალად სშირად გვხვდება. ამ ზედწერილმა ასეთი ცვლილება განიცადა: $\odot$ -ში Λ , $+$, $-$, | და ბოლოს $\odot$ შესაძლებელია, აქაც ϵ $\acute{\alpha}\gamma\iota\alpha$ -ს შემოკლება და გადაგვარებასთან გვეკონდეს საქმე.

² М. Баратаев, Нумизматические факты Грузинского царства, Санктпетербург, 1844, гл. II, гв. 57, таб. 1, № 1.

მ. ბროსემაც აგრეთვე შეცდომით დავით აღმაშენებელსა და მის მეუღლეს მარიამს მიაწერა ¹.

ი. ბართოლომეიმ ეს მონეტა პირველად შეცდომით XIV საუკუნით განსაზღვრა, შემდეგ ისევ შეცდომით ბაგრატ V (1360—1393) და ანას სახელით მოჭრილად გამოაცხადა ².

ვ. ლანგლუამ კონსტანტინე დუკასი და ევდოკია დალასენის მონეტის ასლად მიიჩნია. შემდეგ კი ბართოლომეის შეცდომა გაიმეორა და მონეტა ბაგრატ V და ანას მიაწერა ³.

ი. მორგანს თავის შრომაში ამ მონეტის მხოლოდ სურათი აქვს შეტანილი წარწერით: საქართველოს მეფე ბაგრატ V და ანა * კითხვის ნიშნით, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ მონეტის ასეთი განსაზღვრა მასვე საეჭვოდ მიაჩნდა. ზემოჩამოთვლილმა ნუმიზმატებმა ეს მონეტა ნებისმიერ განსაზღვრეს და უმართებულოდ სხვადასხვა ხანას მიაკუთვნეს. ამ მონეტას ჩვენი დროის ნუმიზმატებიც იხილავდნენ: მაგალითად, ე. პახომოვი ამ მონეტის ნიმუშად ბულგარეთისა და ბიზანტიის მონეტებს თვლის და მას ნარინ დავითსა და მის მეუღლე მარიამს მიაწერს, მაგრამ აქვე დასძენს: ნარინის მეუღლეს მარიამი არ რქმევია და თანაც საქართველოში მონეტაზე მეფის მეუღლის განმოსახვა, თუ თვით არ მეფობდა, წესად არ ყოფილა და ბოლოს წერს—თუ ამ მონეტას ორი მეფის მოჭრილად მივიჩნევთ, მაშინ ზედწერილი შეიძლება წავიკითხოთ „დავით მეფე“ და „მეფეთა მეფე დავით“.

ეს მონეტა დაბეჯითებით საქართველოს ორ მეფეს დავით ნარინსა და დავით ულუს მიაკუთვნა დ. კაპანაძემ⁴, მაგრამ მის მიერ ამოკითხული ზედწერილი მთავრულ ასოთა მსგავსების გამო— დაქარაგმებული სიტყვა *IOQIΘIN* ოდნავ შესწორებას საჭიროებს.

¹ M. Brosset, „Revue de numismatique“... გვ. 284.

² I. Bartholomaei, Bulletin Historico—philologique, XIV, გვ. 282, № 52, Mélanges Asiatiques, III, 1859, გვ. 102, № 52.

³ V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, Paris, 1860, გვ. 92, № 44.

⁴ I. Morgan, Mission, scientifique au Caucase, II, Paris, 1889, გვ. 264.

⁵ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი ტერმინის შესახებ ქართულ ნუმიზმატიკაში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XII-B, თბილისი, 1944, გვ. 201.

აღნიშნული სიტყვის მეორე ნიშანი ამოკითხულია „თან“-ად, ნაცვლად „ონ“-ისა და ამავე სიტყვის ბოლო ნიშანი „ინ“-ად, ნაცვლად „ან“-ისა, ასევე დაზუსტებას მოითხოვს მისი დათარიღება, რომელსაც ქვემოთ შევხებით.

ნუმიზმატი დ. კაპანაძე ორი დავითის მონეტის ანალოგიად თვლის ტრაპიზონის კეისარების—იოანე II-ისა და ალექსი II-ის ორი გამოსახულების მქონე მონეტას (იხ. ტაბულაზე № 50).

„შესაძლებელია და მოსალოდნელიც,—წერს იგი,—რომ ქართული და ტრაპიზონული ფულადი ტიპები განიცდიდნენ ნეზობელი ქვეყნების... (ბიზანტია, სელჯუკები...) ფულადი ტიპების გავლენას, მაგრამ, რომ ეს სესხება ან... „მიმბაძველობა“ პირველად საქართველოში ჩნდებოდა და შემდეგ ტრაპიზონში, ვგონებ ამის დამტკიცება აღარ დაგვკირდება“¹. შესაძლებელია, რომ ეს სანონეტო ტიპი დასახელებულ ორივე ქვეყანაში (საქართველო, ტრაპიზონი) ბიზანტიიდან მოდიოდა. ბიზანტიის ნუმიზმატიკურ ძეგლებზე ცნობილია ორი და ზოგჯერ მეტი გამოსახულების მქონე მონეტის ტიპი ჯერ კიდევ VI საუკუნიდან მოყოლებული, მაგრამ, სანიმუშოდ ჩვენი მსჯელობის საგნად ვადატყეული მონეტის ტიპად, დროისა და სურათის ზოგიერთი გარეგნული ნიშნების მიხედვით შესაფერისად და უახლოესად შეიძლება დასახელებული იყოს ბიზანტიის მეფეების²—იოანესა და ალექსის (1118—1143) ორი გამოსახულების მქონე მონეტა³ (იხ. ტაბულაზე № 51). უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ მონეტებზე აღბეჭდილი ორი დავითი გაცილებით ადრე მეფობდა, ვიდრე ტრაპიზონის ორი მეფე—იოანე II და ალექსი II.

ამას უნდა დაემატოს ის გარემოებაც, რომ ტრაპიზონის მეფეებს იოანე მეორემდე თანამოსაყდრე არც ერთს არა ჰყოლია, რის გამოც ზემოდასახელებული ფულადი ტიპი ტრაპიზონში საქართველოზე ადრე ვერც გაჩნდებოდა.

იბადება კითხვა: სად და როდის უნდა მოქრილიყო ორი დავითის სახელით აღბეჭდილი მონეტა?

¹ ასეთივე ორი გამოსახულების მქონე ბულგარული მონეტა ზემოთ განვიხილეთ, იგი კოპიტნარის განძის შემადგენლობაშია.

² დ. კაპანაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 202.

³ И. И. Толстой, Древнейшие русские монеты, С.-Пб., 1893, гв. 12, сур. 10.

თითქოს ამ წონეტიც დათარიღება არ უნდა გაძნელებულიყო იმის შემდეგ, რაც გამოირკვა ზედწერილების საშუალებით მისი კუთვნილების საკითხი, მაგრამ ეს არც ისე იოლად წყდება. ისტორიიდან ვიცით, რომ ამ ორი დავითის ერთად მეფობა 1247 წლიდან 1252 წლის დამდეგამდე გრძელდებოდა; ისინი კი ამ ხნის განმავლობაში დასახელებული ტიპის გარდა აღმოსავლური ტიპის ფულსაც სჭრიდნენ, რომელთა განხილვას ჩვენ აქ არ შევუდგებით, ხოლო, დასმულ კითხვას რომ პირდაპირი პასუხი გავცეთ, საქიროა გავითვალისწინოთ საქართველოს იმდროინდელი პოლიტიკური მდგომარეობა.

როგორც ცნობილია, ხვარაზმელთა თარეშმა საქართველოს მთავრობა იძულებული გახადა დასავლეთ საქართველოში—ქუთაისში გადასულიყო. აქ კი რუსუდანმა თავისი ხუთი წლის ვაჟიშვილი დავითი სახელმწიფო დარბაზის თანხმობით, 1230 წელს, მეფედ აკურთხებინა. ჯალალედინის საქართველოდან გაქცევისა და სიკვდილის შემდეგ, მისი შემოსევით აფორიაქებულმა ქვეყანამ მშვიდობიანი ცხოვრება დაიწყო. მაგრამ მალე საქართველოს კვლავ ახალი დამპყრობელი გამოუჩნდა, კერძოდ მონღოლები, რომლებთანაც რუსუდანმა დაზავება არჩია. მონღოლებთან მორიგების შემდეგ, მონღოლური წესის თანახმად, დავით რუსუდანის ძე მეფობის დასამტკიცებლად გაგზავნილ იქნა ოქროს ურდოში, შემდეგ კი ყაყაურუმში. ეს 1243 წლის ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო. მეფობის დასამტკიცებლად წასულ დავითს კარგა ხანს შეაგვიანდა ურდოში. საქართველოში კი ბედის უკუღმართობითა და შვილის ჯავრით დასნეულებული რუსუდანი გარდაიცვალა. უმეფოდ დარჩენილ საქართველოს მეფის ახალი კანდიდატი განოუძებნეს—დავით ლაშას ძე; რამდენიმე ხნის შემდეგ ტახტის მეორე მაძიებელიც მოვიდა ურდოში.

ორივე უფლისწული მონღოლებმა მეფეებად დაამტკიცეს და 1249 წელს საქართველოში დააბრუნეს. რადგან ორივე მეფე ერთი სახელის მატარებელი იყო, ერთმანეთისაგან გასასხვავებლად დავით გიორგი ლაშას ძეს—უფროსი—ულუ უწოდეს, ხოლო დავით რუსუდანის ძეს—უმცროსი—ნარინი. „ქართველი ჯამთააღმწერელის განმარტებით ულუ ნიშნავდა დიდს, უფროსს, ხოლო ნარინ მონღოლურად თხელს, ე. ი., ამ შემთხვევაში, უმცროსს გამოჰხატავდა“¹. მონღოლთა ურდოდან დაბრუნებული დასახელებული

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, თბილისი, 1941, გვ. 51—52.

ჩვენი ორივე მეფე დავითი გარკვეული დროის განმავლობაში ერთად მართავენ ქვეყანას და ორივენი სკრიან როგორც ვერცხლის, ისე სპილენძის—აღმოსავლური ტიპის ფულს. მაგრამ ქართველებმა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მონღოლთა ბატონობის სიმძიმეს ვეღარ გაუძლეს და აჯანყება დაიწყეს. აჯანყებას დავით ნარინი მეთაურობდა, ულუ დავითი ამჯერად მონღოლების ერთგული დარჩა. აჯანყებამ მიზანს ვერ მიაღწია და დავით ნარინმა დასავლეთ საქართველოში გადასვლა აძჯობინა, რათა მონღოლთა რისხვისაგან თავი დაეღწია. ამასობაში მეორე აჯანყება ხდება, ახლა უკვე ულუ დავითის მეთაურობით, მაგრამ ვერც ამ აჯანყებამ გაანთავისუფლა საქართველო მონღოლთა მძიმე უღლისაგან. დამარცხებული ულუ დავითი დასავლეთ საქართველოში გადასულ დავით ნარინს ეწვია. ნარინმა თავისი ბიძაშვილი დიდი სიხარულით მიიღო. ბიძაშვილ-მამიდაშვილი ერთ ხანს ურთიერთ-თანხმობით მართავდნენ ქვეყანას. ისტორიიდან ვიცით, რომ ეს ამბავი მოხდა 1261 წლის დამდეგს. საფიქრებელია, რომ ჩვენთვის საინტერესო მონეტის ტიპი სწორედ ამ დროს შეიქმნა.

რა იყო მიზეზი, რომ მონეტის ეს ტიპი სწორედ ორმეფობის უკანასკნელ წელს მოსჭრეს. ვიცით, რომ ორმეფობის უკანასკნელი წელი მათ ერთად გაატარეს დასავლეთ საქართველოში, სადაც ასეთი ტიპის მონეტა იყო გავრცელებული და მათაც ეს ტიპი მოსჭრეს. აღმოსავლურ ტიპს, რომელსაც ისინი აღმოსავლეთ საქართველოში სკრიდნენ არ განიხილორებდნენ მონღოლების სიძულვილის გამო. სავარაუდოა, რომ დასავლეთ საქართველოში ამ დროისათვის უკვე დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული) უნდა ბრუნავდეს, რომელსაც, შესაძლებელია, დავით ნარინი კიდევ სკრიდა, და როდესაც მათ ფულის მოჭრის საკითხი გადაწყვიტეს, უკვე გავრცელებული ტიპი აიღეს და ორმეფიანი გამოსახულებით მოაჭრევენ. ეს ფაქტი უდავოდ ორი დავითის ქუთაისში ყოფნის დროს უნდა მომხდარიყო, რაზედაც დ. კაპანაძე მიუთითებს¹ (ზარაფხანა კი ქუთაისში ამ დროზე უწინარესაც არის მოხსენებული². რუსუდან ჯალალედინს რომ გაეცა, მაშინ სკრიდა აქ ფულს). ამ მონეტის მოჭრის თარიღის შესახებ დ. კაპანაძე წერს: „1252 წელზე გვიან ეს ვერავითარ შემთხვევაში ვერ მოხერხდებოდა,

¹ დ. კაპანაძე, უცნობი ქართული მონეტებისა და ზარაფხანების საკითხის შესწავლისათვის, საქ. მუხ. მოამბე, XIV-B, თბილისი, 1947, გვ. 156.

² Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, ч. 1, С.-Пб., 1910, გვ. 118.

რადგან სწორედ ამ წელს ულუ დავითი აღმოსავლეთ საქართველო-
ში დაბრუნდა., და 1272 წელზე გვიან მაინც ვერ მოხერხდებოდა,
რადგან ულუ დავითი ან დროს გარდაცვლილი იყო¹. ისტორიული
მონაცემები კი ამ ტიპის მონეტის მოჭრის დროის შემჯეროდების
საშუალებას გვაძლევს. ჯერ ერთი, ულუ 1261 წლის მაისში ისევ
სამცხეშია, ხოლო მეორე ის, რომ 1262 წლის დამდეგს ულუ დავი-
თი იმერეთიდან ურდოში წიგმგზავრება. ყოველივე ზემოაღნიშნუ-
ლის შემდეგ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ორი დავითის მონეტა
მოიჭრა ქუთაისში, როდესაც ისინი ჯერ კიდევ კარგ განწყობილე-
ბაში იმყოფებოდნენ. ეს კი, როგორც აღნიშნული იყო, უნდა მომ-
ხდარიყო 1261 წლის მეორე ნახევრიდან 1262 წლის დამდეგამდე.
ამაზე ვერც ადრე და ვერც გვიან ვერ მოხდებოდა, რადგან მათ
შორის მალე უთანხმოებას უჩენია თავი და ულუ დავითმა მონ-
ლოლებთან დაზავების მიზნით დატოვა დასავლეთ საქართველო და
ყაანის ურდოში გაემგზავრა. მიუხედავად იმისა, რომ ორი დავი-
თის სახელით მოჭრილ მონეტაზე თარიღი არ არის, ზემოაღნიშ-
ნული ყველა ისტორიული მონაცემები საშუალებას გვაძლევს ეს
მონეტა მივაკუთვნოთ მათი თანამეფობის უკანასკნელ წელს და
მის დასასრულს.

II. ვანეუ დადიანის ფული

დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) იმ მრავალი ვა-
რიანტიდან აღსანიშნავია კიდევ ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი
ვარიანტი ქართული ზედწერილით. როგორც ჩანს, ჩვეულებრივი
კირმანეულის პარალელურად, თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც
ჩნდება ძველი ტრადიციებისამებრ მოჭრილი მონეტა—ქართული
ზედწერილით (ამ მონეტაზე წარწერა მხედრული ანბანით უკულმაა
აღბეჭდილი). ჩანს, იმდროინდელმა პოლიტიკურმა პირობებმა, თავ-
ისებური მონეტები წარმოშვა (ყვარყვარე, ვამეყი).

კირმანეულის მრავალი ვარიანტიდან ამ ვარიანტის შესწავ-
ლაც არ უნდა იყოს მნიშვნელობას მოკლებული, პირიქით, დიდ
ინტერესს იწვევს, მაგრამ სანამ თვით მონეტის აღწერას შევუდგე-
ბოდეთ, საჭიროა მოკლედ გავითვალისწინოთ იმ დროს შექმნი-
ლი საზოგადოებრივი პირობები, რომლებშიც ეს მონეტა უნდა

¹ დ. კაპანაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 201.

მოქრილიყო. საკითხის გარკვევისათვის საჭიროა იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინება.

XIV საუკუნის მიწურულში საქართველოს მტრის ახალი ლაშქარი შემოეპია თემურ-ლენგის პეტაურობით. ამ სისხლისმღვრელი ბრძოლის დროს საქართველოს მეფე ბაგრატ V თავისი ოჯახით ტყვედ ჩაეარდნო.

„მაშინ შეიპყრეს თვთ მეფე ბაგრატ, და დედოფალი ანნა, და მის-თანა მყოფნი ქართველნი ყოველნივე“¹. თემურ-ლენგმა ბაგრატ მეფეს გამაჰმადიანება მოსთხოვა.

„აიძულა მეფესა ბაგრატს ჰსჯული მაჰმადისა ლანგ-თეჟურ, და აღუთქმინდა ნიჰთა დიდთა, და პატივსა ძმებრივსა, და კვალადვე მინიქებასა სამეფოსა თჳსისა“².

ბაგრატ მეფეს დიდი ყოყმანის შემდეგ გარეგნულად თანხმობა მიუცია თემურ-ლენგისათვის, რომ ამ ზეპირადი ტყვეობისაგან თავი დაეღწია და სამშობლოში დაბრუნებულიყო.

„ჰყო ბოროტი ესე და იქჳნა მაჰმედთან, რათა დაეპწიოს და შურ-აგოს ამათთვის“³.

„ბაგრატ მეფემ მაჰმადიანობა თითონაც მოჰვენებით მიიღო და ხალხის საქართველოში გამაჰმადიანებასაც იგი განზრახ შეჰპირდა, მხოლოდ იმ მიზნით, რომ თემურ-ლენგის ხელითგან გამოსხლტომა მოესერხებინა და თავის სამეფოში დაბრუნება შესძლებოდა“⁴.

ბაგრატ V-ის შემდეგ ძე მისი გიორგი VII შეურიგებელ ბრძოლას აწარმოებდა ამ მომთაბარე ხალხისა და მისი მეთაურის თემურ-ლენგის წინააღმდეგ. თუმცა ზოგჯერ მათ შორის დაზავებაც კი მოხერხებულა. ამრიგად ქვეყანას შესვენებისა და მშვიდობიანი ცხოვრების საშუალებაც დროებით თითქოს მისცემია კიდევ. შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლება სათანადოდ ვეღარ უძღვებოდა დამოუკიდებლობის მოსურნე მთავრებს. თუმცა ზოგიერთნი მეფის ერთგულნი

¹ ქართლის ცხოვრება, ბროსეს გამოცემა, ნაწილი I, სანქტპეტერბურლს, 1849, გვ. 454.

² იქვე.

³ ეახუშტი, საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოცემა, ნაწ. I, ტფილისი, 1885, გვ. 288.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, თბილისი, 1941, გვ. 137.

იყვნენ. როგორც, მაგალითად, სამეგრელოს მთავარი ვამეყ I და-
დიანი, რომელიც ბაგრატ V დაამტკიცა მთავრად.

„შემდგომ მოკუტდა დადიანი გიორგი... და მოუბოძა დიდ-ზან
მეფე-მან ბაგრატ ძესა გიორგი დადიანისასა ვანიყს დადიანობა“¹.

ამგვარად ვამეყ დადიანი სიკვდილამდე ერთგული დარჩა
ბაგრატ V-ისა, ვამეყ დადიანი ასეთივე ერთგული ყოფილა ბაგრატის
ძის გიორგი VII მიმართაც. შესაძლებელია, საკუთარი პოლიტი-
კური მოსაზრებებითაც მოქმედებდა. იგი გიორგი VII-ს ეხმარება
იმერეთის მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში. იმერთა იმდროინდელ
მთავარს, შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო, მიტაცებული
ჰქონდა მეფობა. ვამეყი არც ალექსანდრესა და შემდეგ არც მისი
მემკვიდრის გიორგის მეფობას არა სცნობდა (იმერთა მეფეებია)
და კვლავინდებურად ბაგრატ V და მისი მემკვიდრის გიორგი VII
ერთგული დარჩენილა.

„არამედ რა არღა-რა ინებეს მთავართა მათ მორჩილება
გიორგი მეფისა“².

ზემოაღნიშნულის თანახმად ვამეყ დადიანი იმერეთის მეფეს
არ სცნობდა. ამიტომ იმერთა მეფემ ურჩობისათვის ვამეყის დას-
ჯა გადაწყვიტა. მაგრამ ვამეყ დადიანმა სძლია იმერეთის ჯარს
და თვით მეფე გიორგიც დაიღუპა ამ ბრძოლაში.

„ამის-თჳს განიზრახა ამან გიორგი ბრძოლა ვამიყ დადიანი-
სა, რამეთუ უკეთუ სძლოს და დაიზორჩილოს იგი, სხვანიცა ყო-
ველნი დაიპყრას: შემოიკრიბა სპანი იმერთანი, წარვიდა და შთა-
ვიდა ოდიშს: ღღესა ერთსა ეწყო ვამიყ დადიანი და ძლიერისა
ბრძოლისა შემდგომად იძლია სპანი იმერთა და მოჰყლეს მეგრელ-
თა მეფე გიორგი ქს ჩტ ებ (1392 წ.) ხოლო ლტოლვილნი იმერნი
მოვიდენ თვის თვისად: მაშინ განზრახვითა ვამიყ დადიანისათა
ჩაშოვიდა გიორგი ძე დიდისა ბაგრატ მეფისა და დაიპყრა კვლად
იმერეთი“³.

როგორც ჩანს ვამეყ დადიანის დახმარებით იმერეთი კვლავ
გიორგი VII-ის ხელშია.

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოცემა, ტფილი-
სი, 1913, გვ. 287.

² ქართლის ცხოვრება, ჩუბინაშვილის გამოცემა, ნაწილი II, საეკტპეტერ-
ბურლს, 1854, გვ. 183.

³ იქვე, გვ. 183—184.

ვამეყ I დადიანი იმდენად ძლიერი მთავარია, რომ იგი საქართველოს გარეთაც არ ერიდება ლაშქრობას. მან ჯიქეთის წინააღმდეგ გაილაშქრა და გამარჯვებული დიდი ნადავლით დაბრუნდა. ვამეყის ამ ლაშქრობის შესახებ: ხობის ტაძრის წარწერა შემდეგს გვამცნობს: „ქ. სახელითა ღმრთისათა ერისთავთ ერისთავმან და მანდატურთ უხუცესმან დადიანმან ვამეყ მამისა მათისა (პატ)რონისა ერისთავთ ერისთავისა დადიანისა გიორგის შედგად ზიუჟდა ჯიქეთ(ს) ურწმუნოებისა და ორგულობისათჳს, რათამცა მოემსახურა. და სძლო და შეურაცხ და უჴმარ იქნა მათი სიმაგრენი, გაგარი და უღალნი, ყოველნივე ძალითა მოირკუნა. მრავალთა ჯიქეთისა პატრონთაგან მიუვალი მოარბიენა. რაოდენნი მოეწყო, მათი მძევალნი წამოასხნა და სხენი აოტნა. და ნაშინ მოიღო სვეტნი და ფიქალნი ესენი მარმარილოსანი და მამადედათა ლარნაკი და მისი და მარეხ გააერთ(ა). საუკუნენცა არს ქსენება მათი“¹.

ვამეყ დადიანზე, როგორც ძლიერ მთავარზე და ერისთავთ-ერისთავზე სხვა ისტორიული წყაროებიც ამასვე მოგვითხრობს.²

საქართველოს მეფე გიორგი VII აღმოსავლეთ საქართველოში შემოსული მტრის მოგერიების დროს დასავლეთ საქართველოს ჯეროვან ყურადღებას ვეღარ აქცევდა, ამით ისარგებლეს იმერეთის მთავრებმა ჯერ ალექსანდრემ, შემდეგ გიორგიმ და თავი მეფეებად გამოაცხადეს, მათ მეფობას კი, არსებული ისტორიული წყაროების თანახმად, ვამეყი არ სცნობდა და მტრობაც კი ჰქონია მათთან, რომელიც მათ შორის ბრძოლით მოთავდა და თვით იმერთა მეფე ამ ბრძოლის მსხვერპლი შეიქნა. შესაძლებელია სწორედ ამ პერიოდს ეკუთვნოდეს ამჟამად ჩვენი კვლევის საგნად გადაქცეული ნუმისმატიკური ძეგლი. ამავე მიზეზით ხომ არ აიხსნება სახელის უკუღმა აღბეჭდვა მონეტაზე? ანდა ხელოსნის უბრალო შეცდომასა და უცოდინარობასთან ხომ არა გვაქვს საქმე?

განვიხილოთ თვით მონეტა:

ე. პახომოვის ცნობით 1927 წელს სოხუმში ბაგრატიის ტაძრის ნანგრევების მახლობლად ნაპოვნი იყო განძი, რანდენიმე ასეული ცალი დასავლურ-ქართული ფულისა (კირმანეულისა), მათ

¹ ძველი საქართველო, ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტ. III, I განყოფილება, 1913—1914, გვ. 133.

² საქართველოს ისტორია, ბროსეს განოცემა, ტფილისი, 1900, გვ. 169.

შორია 1 ცალი ვამეყ დადიანის გამოუქვეყნებელი მონეტა ყოფილა. განაი ძალიან შემცირებული რაოდენობით ინახება ა.სიმონოვ-იან. თვით პაპაშოვს მაილოდ 13 ცალი უნახავს და შემდეგს დასძენს: ისინი იყო მიმბაძველობები, მაგრამ ძალზე განსხვავებული ორიგინალუბნისაგან (ყველა მათგანზე დავითის ფარის გაშოსაულებათ), 7 ცალზე მეფის გვირგვინი ბიზანტიური ტიპისა, ხოლო 5 ცალზე სამრკალიანი გვირგვინი¹.

პირველად ეს მონეტა ს. მაკალათიამ გამოაქვეყნა. იგი წერს: „1940 წლის მაისში მე პირადად გავსინჯე და ფოტოგრაფიულად გადავიღე აღნიშნული ფული, რომელიც ინახება ალექსანდრე სიმონოვის ოჯახში, ქალაქ სოსუმში. ეს ფული ეგრესლისაა და მას ერთ მხარეზე აქვს ნებდრული წარწერა „ვამეყ“. მეორეზე კი გამოსახულია ნამაყაცის პორტრეტი (გვირგვინოსანი), სახე დამახინჯებულია და წარმოადგენს ტრაპიზუნდის მეფის იოანე II-ის წაბაძულობას“².

ს. მაკალათიამ ეს მონეტა ვამეყ I ნიკუთენა. მას ეს დიდი ზოგლენა დასახელებული აქვს როგორც მომხდარი ფაქტი, როგელაიც უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ისტორიისათვის და მით უმეტეს ნუმიზმატიკისათვის; მონეტის დეტალური შესწავლა კი, როგორც ჩანს, მის მიზნებს შორდებოდა.

იგაყე მონეტა ზეოვოდ დ. კაპანაძემ გამოსცა. იგი 1942 წლის დეკემბერში ზუზეუმის დირექციის მიერ სოსუმში იყო პივლინებული მონეტის ჩამოსატანად. მონეტის ჩაშოტანა მან ვერ მოახერხა, მასზე დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, სამაგიეროდ მან ჩამოიტანა ამ ძვირფასი ძეგლის ანაბეყდი და ჰეტროლოგიური ცნობები, რომელაც ამ ცნობების დართვით გამოაქვეყნა და ამით მეტი უპირატესობა აქვს ს. მაკალათიას გამოცემულთან შედარებით. თუმც აზრ დ. კაპანაძე იძლევა მის სრულ დახასიათებას.

დ. კაპანაძემ თავის ნარკვეყში „ზოგიერთი ტერზინის შესახებ ქართულ ნუმიზმატიკაში“ დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულს) ვარიანტების დახასიათებისას მოიხსენია ვამეყის ფული, როგორც „ფრიად მნიშვნელოვანი და საინტერესო ვარიანტი, რო-

¹ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, Труды О-ва обследования и изучения Азербайджана, Баку, 1926, გვ. 46, № 463.

² ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბილისი, 1941, გვ. 90.

მელხედაც მხედრული ასოებით უკულმა აღბეჭდილია ვამიყ დადიანის სახელი“¹.

დ. კაპანაძემაც ეს მონეტა ვაშეყ I მიაკუთვნა. ჩვენ დ. კაპანაძეს სრულიად ვეთანხმებით, როდესაც მან ვაშეყის ფული დასავლურ-ქართულ ფულად (კირმანეულად) მიიჩნია. მაგრამ იქვე რამდენიმე სტრიქონის შენდეგ საწინააღმდეგო აზრი გამოთქვა: „ვამიყ დადიანი ძალაუფლებურად კავშირს ეძებდა იმ თანამორწმუნე, ქრისტიან სახელმწიფოებთან, რომლებიც ჯერ კიდევ არ მოხვედრილიყვნენ თემურლენგის მრისხანე შემოტევის სფეროში.

ამნაირ სახელმწიფოდ, ამ დროს, ბიზანტიის საკეისრო ითვლებოდა და ამიტომ სრულიად ბუნებრივია, რომ მასთან გაბმულმა კავშირმა ოდიში ისეთი ფულის ნიშნების გამოშვება გამოიწვია, რომლებიც ჯერ კიდევ მესსიერებაში ჩარჩენილ ტრადიციებს აწასლებდნენ“². ვფიქრობთ, აქ მხოლოდ და მხოლოდ დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) ტრადიციაა და არა ბიზანტიის ფულისა, რადგან ამ დროისათვის საქართველოს დასავლეთ ნაწილში დასავლურ-ქართული ფულია (კირმანეულია) გავრცელებული. ამასთან ერთად უმართებულოდ ნიგვანია ვაშეყის მიერ მფარველის ბიზანტიაში ძებნა ჰაშინ, როდესაც იგი ქართულ საისტორიო თხზულებებში დაცული ცნობების თანახმად ბაგრატ V-ის და შენდეგ კიდევ მისი ძის გიორგი VII-ის ერთგული იყო. ვამეყი გიორგი VII-ს იმერეთის შემოერთებაშიაც ხომ დახმარებას უწევს.

რაც შეეხება მონეტის კუთვნილების საკითხს, მას ქვემოთ შევხებით. უკანასკნელად, დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) დეტალურად შესწავლის დროს გადავწყვიტეთ, რომ იგივე მონეტა ერაყელ კიდევ მოვიხსენიოთ, მაგრამ, სამწუხაროდ არც ჩვენ ვართ ისეთ პირობებში, რომ უფრო ზუსტად წარმოვადგინოთ ამ მონეტის აღწერილობა, რადგან ჩვენ ხელთ მხოლოდ ამ მონეტის ანაბეჭდია და, ოგოროც ანაბეჭდიდან ჩანს, მონეტა არც თუ მაინც და მაინც კარგი შენახულია, ამდენად არც ახლანდელი გამოცემა მოგვცემს ზუსტად იმას, რასაც ჩვენ ამ მონეტისგან მოველით; ამასთან ერთად მონეტა ჯერჯერობით ერთადერთი ცალია ცნობილი და ესეც ართულებს საკითხის დაზუსტებას, მაგრამ

¹ დ. კაპანაძე, ზოგიერთი ტერმინის შესახებ ქართულ ნუმისმატიკაში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XII-13, თბილისი, 1944, გვ. 208.

² იქვე.

მაინც შევეცდებით წინა გამოცემებთან შედარებით უფრო დაწვრილებითი აღწერილობა წარმოვადგინოთ.

დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) ვარიანტის მონეტა, როგორც აღვნიშნეთ ჯერჯერობით უნიკალურია და ამდენად იგი დიდ ნუმიზმატიკურ იშვიათობას წარმოადგენს.

მონეტის არსებული მდგომარეობა მიგვითითებს, რომ იგი კარგად უნდა იყოს მოჭრილი, მიუხედავად გაწოსახულების გადაგვარებისა. დ. კაპანაძის გადმოცემით ეს მონეტა ისეთივე ვერცხლის არის, როგორც საერთოდ დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული). მონეტის აღწერილობა ასეთია:

მ2. დიამეტრი = 20—21 მმ, წონა = 2,91 გრ.¹

შუბლი: ოთხკუთხა ორნამენტოვან ჩარჩოში ჩაწერილია ქართული მხედრული ასოებით სახელი „ვამეკ“. ამ მონეტის ჩარჩოს შერჩენილი ორნამენტოვანი ნაწილი გარეგნულად რუსუდანის მონეტაზე ასახული ჩარჩოს გარეგნობისა უნდა იყოს. მონეტის ნაპირების დაზიანების გამო ვერ ხერხდება იმ ნიშნების გარკვევა, რომელიც ბუნდოვნადაა მონეტაზე; რაც შეეხება თვით სახელის აღმნიშვნელ წარწერას, მისი ბოლო ასოს „კ“-ის ადგილას „ყარ“-ი იყო მოსალოდნელი.

ზურგი: უნდა იყოს ადამიანის გამოსახულება ძალიან უხეშად და სქემატურად შესრულებული, თავზე გვირგვინი უნდა ედგას, რომლის ორივე მხრიდან თითო თვალით შემკული თითო. ტოტია დაშვებული, შეიძლება სამოსის ბოლო იყოს. მარცხნივ გაწვდილ და რკალისებურად მოხრილ მარჯვენა ხელში ბუნა უჭირავს—ლაბარუმისა ან შეიძლება ჯვრისა იყოს, მარცხნივ ორი ბერძნული ასო ოდნავ მოჩანს:

○

Ε

მარჯვნივ ორ სტრიქონად განლაგებულია ოთხი ბერძნული ასო:

Ι Γ Ε

IN, ე. ი. ნ (Ἰνός) Εὐχένιος

ამის გარდა მონეტის კიდევზე რალაც გაურკვეველი ნიშნებია, რომელთა გარკვევა კიდევების გაცვეთილობის გამო შეუძლებელია, მონეტის უფრო დაწვრილებით შესწავლა კარგად შენახული ცალის აღმოჩენის შემდეგ მოხერხდება. ერთი შეხედვით, ზურგზე მოცემული გამოსახულება და ზედწერილი თითქოს უცნაურად

¹ დ. კაპანაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 208.

გვეჩვენება, მაგრამ ჩვენ ვიცნობთ უკვე კირმანეულებს თავისი ნაირ-ნაირი ვარიანტებით: წმინდანი მეფის საცოსით №№ 40, 41, წმინდანი სამეფო ნიშნებით № 48, წარწერები ადგილშეცვლილი და უკულმა აღბეჭდილი № 20, რაც არც იშვიათია. როგორც ჩანს, ეს მონეტის ღირსებაზე არ მოქმედებდა. საფიქრებელია, რომ ეს ხელოსნის უბრალო შეცდომა უნდა იყოს, მაგრამ ამ მონეტის შესწავლამ მაინც გამოამჟღავნა მნიშვნელოვანი გარემოება: ჯერ ერთი, ცალკეული მთავრები ფარულად თუ აშკარად ახერხებენ საკუთარი ფულის მოჭრას, მეორეც, შუბლზე მეფის გამოსახულება და ბერძნული ზედწერილი შეცვლილია ქართული მხედრული ასოებით აღბეჭდილი სახელით, რომელიც უკულმაა შესრულებული.

მართალია, უკულმა შესრულებული ზედწერილები და წარწერები ნუმისმატიკურ ძეგლებზე იშვიათი მოვლენა არ არის; მაგალითად, კოპიტნარის განძის №№ 6179, 6180, 6211, 6212; დმანისში მოპოვებული დაგით ნარინის მონეტა, რომელზედაც ქორონიკონი უკულმაა აღბეჭდილი¹. გარდა ნუმისმატიკურისა სხვა ძეგლებზეც გვხვდება უკულმა შესრულებული წარწერები; ამგვარი ორი საუკეთესო ძეგლის დასახელება შეიძლება: 936 წლით დათარიღებული ჯრუჭის სახარების შებრუნებული მინაწერი და გუდარეხის ქვაზე შებრუნებულადვე ამოკვეთილი ქართული მთავრული წარწერა². მაგრამ აქ სულ სხვა გარემოებასთან გვაქვს საქმე. სახელდობრ, ვამეყ დადიანის სახელით მოპოვებული მონეტაზე სახელი უკულმაა შესრულებული. ასეთივეა ყვარვარეს სახელით მოპოვებული მონეტა, დ. კაპანაძის აღმოჩენილი და მისივე გამოკვეყნებული. რომელზედაც, აგრეთვე, სახელი შებრუნებულადაა აღბეჭდილი³.

ფიქრობთ, რომ აქ უბრალო შემთხვევასთან არ უნდა გვქონდეს საქმე და არც ხელოსნის უცოდინარობასა და მოუფიქრებლობასთან, არამედ აქ სულ სხვა გარემოება უნდა იყოს: მძლავრმა ფეოდალებმა დამოუკიდებლობის მოპოვების ღიზნით დაიწყეს საკუთარი ფულის მოჭრა, თუმცა არც ერთ მათგანს ფულის მოჭრის უფლება არ ჰქონდა. გარკვეულ პერიოდში შექმნილი პოლიტიკური მდგომარეობით სარგებლობდნენ და სჭრიდნენ ფულს, მაგრამ იმდენ სითამამეს ვეღარ იჩენდნენ და მომხდარი ფაქტის

¹ თ. ლომოური, XIII საუკუნის ქართული ფულის საკითხის გამო, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, X-B, თბილისი, 1940, გვ. 129.

² დ. კაპანაძე, დასახელებული შრომა, გვ. 151.

³ იქვე, გვ. 150.

დასაფარავად ფულზე შენიღბულად სწერდნენ საბელს. როდის უნდა მომზადარიყო ეს? მონღოლების წინააღმდეგ ბრძოლაში საქართველოს მთლიანობის შესანარჩუნებლად ვამეყ I დადიანი თავისა-ჩინო როლს თამაშობდა; იგი გიორგი VII-ს ესმარება იმერეთის მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში. იმერთა იმდროინდელმა მთავრებმა შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო მეფობა მიიტაცეს, ვამეყი კი არც ალექსანდრეს და შემდეგ არც მისი მემკვიდრის გიორგის მეფობას არა სცნობდა და კვლავინდებურად ბაგრატ V და მისი ძის გიორგი VII ერთგული დარჩენილა.

შემოაღნიშნულის მიხედვით ვამეყ დადიანი იმერეთის მეფეს არ სცნობდა. იმერეთის მეფემ კი ურჩობისათვის ვამეყის დასჯა გადაწყვიტა, მაგრამ ვამეყ დადიანმა სძლია იმერეთის ჯარს და თვით გიორგიც ამ ბრძოლაში დაიღუპა.

საფიქრებელია, ვამეყ დადიანმა ნაშინ მოაქრევინა თავისი სახელით ფული, როდესაც იმერთა მეფეზე, გიორგიზე, გამარჯვება მოიპოვა. მაგრამ ცენტრალური ხელისუფლების რიდი ჰქონდა, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ დადიანობა მისგან ჰქონდა მიღებული, და მეორეც მას, როგორც ფეოდალს, ფულის მოჭრის უფლება არა ჰქონდა (ის ხომ მეფე არ იყო). ამით შეიძლება აიხსნას მონეტაზე სახელის უკუღმა აღბეჭდვა.

მონეტის შუბლზე აღბეჭდილი სახელი მხოლოდ სამეგრელოს დიდ ფეოდალზე მიგვითითებს, მაგრამ ის ერთგვარ განმარტებას საჭიროებს, რადგან ამ სახელის მატარებელი სამი მთავარია ცნობილი. მონეტის ჭამომცემლები ს. მაკალათია¹ და დ. კაპანაძე² ორივე მართებულად ვამეყ I დადიანს მიაწერენ ამ ფულს. მართლაც, ამ ფულადი ტიპის სავარაუდო მომჭრელთა რიცხვიდან ვამეყ III (1658—1661) უნდა გამოირიცხოს, რადგან ამ დროისათვის ის ტიპი, რომლის ირგვლივ კვლევა-ძიება წარმოებს, კარგა ხნით აღრე მივიწყებული ჩანს და ხმარებაში სულ სხვა ტიპის ფული უნდა ყოფილიყო.

რჩება ვამეყ II და ვამეყ I.

ვამეყ მეორისათვის (1474—1482) ამ მონეტის მიკუთვნება უმართებულად მიგვაჩნია. ამ დროს ქვეყნის ეკონომიურად დაუძლურების გამო სამონეტო საქმეშიც ცვლილებები ხდება. მეტად მდარე ღირსების ლითონისა და ძალიან შენეცირებული ზომა-

¹ ს. მაკალათია, დასახელებული შრომა, გვ. 90.

² დ. კაპანაძე, ზოგიერთი ტერმინის შესახებ, გვ. 208.

წონის მონეტა იჭრება. ნიუზედავად ამისა „საკუთარი ფულის მოქრა საქართველოში მაინც მთელი მე-15 საუკუნის განმავლობაში არ შეჩერებულა. ეს საყურადღებო გარემოებაა, მაგრამ... მე-15 საუკუნეში მოჭრილი ვერცხლის ფული მეტად მდარე ღირსებისა და მცირე ზომისაა არის, რაც მაშინდელი საქართველოს გაღარიბების შედეგია“¹.

XV საუკუნის სამონეტო საქმეში შექმნილი ვითარება გვიადვილებს საკითხის გადაჭრას ვამეყ I-ის სასარგებლოდ.

ამ საუკუნეში შექმნილი ეკონომიური პირობების გამო შეუძლებელი იყო მოეპრათ ისეთი მაღალი ღირსებისა და მეტროლოგიური თვალსაზრისით სრულქმნილი მონეტა, როგორც ვამეყის სახელით აღბეჭდილი ფულია. მაშ, ვგონებ არ შეეცდებით, თუ ჩვენ ხელთ მყოფ და ჯერჯერობით მხოლოდ ერთადერთ ცალად ცნობილ ვამეყის სახელით აღბეჭდილ მონეტას XIV საუკუნით განვსაზღვრავთ და მას ვამეყ I (1356—1356) მივაკუთვნებთ, რომელიც სამეგრელოს ერისთავად ბაგრატ მეხუთემ დაამტკიცა.

ამრიგად, დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განხილვის დროს გამოყენებული მასალიდან ჩვენ შევარჩიეთ ორმოცდაათიოდე ნიშნეში, რომელთა შესწავლის, აღწერისა და ზოგიერთი ფოტოსურათის საშუალებითაც ჩვენ წარმოვადგინეთ ამ განძში შემავალი ტიპები და მათი ვარიანტები (ამ ტიპებისა და ვარიანტების შესწავლით), ამან კი საშუალება მოგვცა ტიპებისა და ვარიანტების მოჭრის ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა დაახლოებით გამოგვეჩვენა².

თ ა ვ ი მ ე რ ვ ე

ფულის განძი და მათი ბავრცელება

დასასრულ, განვიხილავთ XIII—XV საუკუნეებში ფულის გავრცელებას დასავლეთ საქართველოში.

აქ ჩვენ შევეხებით დასავლეთ საქართველოში შექმნილ ვითარებას, ფულადი თვალსაზრისით, დავით ნარინის იქ დაშვებული ღირსების დროიდან. აღსანიშნავია, რომ ქართული ფულის განძი XIII

¹ საქართველოს ისტორია, ნაწილი I, გვ. 292.

² აქ ჩამოთვლილი და აღწერილი მონეტების სურათები იხილეთ დართულ ტაბულაზე.

სურათები დანომრილია აღწერის დროს მიღებული ნუმერაციის თანახმად და დალაგებულია ტაბულებზე ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით.

საუკუნის მეორე ნახევრიდან მრავალრიცხოვანი რაოდენობით არ გვხვდება. იმდროინდელი აღმოსავლეთ საქართველოს ქართული ფული აღმოსავლეთ საქართველოში უფრო ინტენსიურად ვრცელდება, ვიდრე დასავლეთში.

დასავლეთ საქართველოში იმ დროის ქართული ფულის¹ პოვნის მხოლოდ ოთხი შემთხვევაა აღნუსხული; ამ ფულის სიმცირეს იმდროინდელი პოლიტიკური მდგომარეობაც ხსნის; როგორც ვიცით, XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქართველო ორ სამეფოდ გაიყო და ერთ ხანს დასავლეთ საქართველოს საკუთარი ფულიც აღარ გააჩნდა, რაზედაც აკად. ივ. ჯავახიშვილი მიგვითითებს თავის წიგნში².

დასავლეთ საქართველოში გადასული დავით ნარინი, ერთ ხანს ალბათ მაინც ქართული ფულითა და უცხოეთის საფასით სარგებლობდა, მაგრამ შემდეგ, როგორც დავინახეთ თვითონ იწყებს ფულის მოქრას. ჩვენს ქვეყანაში უცხოეთის ფული თავისუფლად ტრიალებდა, განსაკუთრებით იმ ქვეყნებისა, რომლებთანაც საქართველოს ეკონომიური ურთიერთობა ჰქონდა.

უცხოეთის ფულის გავრცელების ნათელ სურათს გვაძლევს დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ნაპოვნი ნუმისმატიკური განძები³. განძების შექმნაში პოლიტიკურ-ეკონომიურსა და სავაჭრო ურთიერთობასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ამ ურთიერთობის უტყუარი ფაქტი უნდა იყოს დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე განსაკუთრებით XIII საუკუნიდან ტრაპიზონის ფულების სიმრავლე.

საქართველოს დასავლეთ ნაწილში აღმოჩენილი განძების შესახებ ცნობა მოეპოვება ე. პახომოვს თავის ნაშრომში: Монетные клады Азербайджана и Закавказья. ამის გარდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკის კაბინეტში დაცულია განძები და კაბინეტის მიერვე შეკრებილი ცნობები—ამ ხანის განძებისა და ცალკეული ცალების პოვნის შესახებ, თუმცა ყველა განძი და ცალკეული მონეტები კაბინეტში არ არის დაცული.

¹ ქართული ფული აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში ერთნაირად ვრცელდებოდა, მაგრამ დასავლეთ საქართველოში მისი აღმოჩენის სიმცირე შეიძლება იმიტაც იყოს გამოწვეული, რომ აღმოჩენების დაფიქსირება დროზე ვერ ხდებოდა.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-სახომთა მცოდნეობა, ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925, გვ. 23.

³ ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა უმდიდრესი განძი VI—VII სს. ბიზანტიური ოქროს მონეტებისა, აღმოჩენილი 1958 წ. სოფ. ჩობათში. განძი ამჟამად ჩვენ მიერ მუშავდება და გამოქვეყნდება.

ჩვენ ხელთ არსებულ მასალებზე დაყრდნობით მოცემული იქნება სურათი XIII—XV საუკუნეების ფულის განძების გავრცელებისა დასავლეთ საქართველოში. აქ გვექნება ჩამოთვლილი ტრაპიზონის ასპრებისა, დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) და სხვა მონეტების გავრცელების ფაქტები ჩვენს ქვეყანაში.

ქართული ფული

1. 1905 წელს ქუთაისის მაზრაში ნაპოვნი იყო განძი რუსუდანის სპილენძის მონეტებისა. ამ განძიდან 200 ცალამდე ე. პახომოვს შეუძენია¹.

2. 1935 წელს ქუთაისში ნაპოვნი იყო რუსუდანის სპილენძის 1227 წლის მონეტა².

3. 1936 წელს ქუთაისში ბაგრატიის ტაძრის ნანგრევების მახლობლად ნაპოვნი იყო რუსუდანის სპილენძის მონეტა 1227 წელს მოქრილი. ეს მონეტა პოვნის წელსვე ე. პახომოვს უნახავს³.

4. 1936 წელს ქუთაისში ნაპოვნი ყოფილა თამარის არაწესიერი ქედის მონეტა. იგი ინახება ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში⁴.

სელჯუკების ფული

5. 1869 წელს ბიკვინთის ტაძრის რესტავრაციის დროს ნაპოვნი ყოფილა რუმის სულთნის ქეიკუბად პირველის ღირკემი—მოქრილი სივასში 630 (1232)—1233 წლებში⁵.

6. 1922 წელს სოფელ ზვარეში (ორჯონიკიძის რაიონი) ნაპოვნი ყოფილა რუმის სულთნის ქეიკუბად პირველის (1219—1236) ვერცხლის მონეტა, რომელიც საქართველოს მუზეუმის ნუმისმატიკის კაბინეტში ინახება. განძების ინვენტარის № 727.

7. 1926 წელს ქუთაისში ნაპოვნი იყო რუმის სულთნის ქეიკუბად პირველის (1219—1236 წწ.) ვერცხლის მონეტა.

¹ Е. А. Пахомов, Монетные кланы Азербайджана и Закавказья. Труды О-ва исследования и изучения Азербайджана, Баку, 1926, гл. 54, № 132.

² მისივე, Монетные кланы Азербайджана и других республик и краев Кавказа, вып. III, Баку, 1940, гл. 46, № 846.

³ იქვე, გვ. 46, № 845.

⁴ იქვე, გვ. 46, № 840.

⁵ Е. А. Пахомов, Клады Азербайджана, вып. II, 1938, гл. 33, № 440.

8. 1926 წელს ბიკვინთაში ნაპოვნი იყო რუმის სულთნის ქეიკუბად პირველის (1219—1236 წწ.) ვერცხლის მონეტები, მოჭრილი კონიასა და სივასში (1220—1221 წწ.). ეს ფულები საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტშია დაცული¹.

9. 1926 წელს რაქაში ნაპოვნი იყო რუმის სულთნის ქეიკუბად პირველის (1219—1236 წწ.) 14 ცალი ღა ქეიკუბად მეორისა (1236—1245 წწ.) კი 1 ცალი ვერცხლის ფული.

10. 1935 წელს ქუთაისში ბაგრატის ტაძრის ნანგრევებთან ნაპოვნი იყო რუმის სულთნის ქეიკუბად პირველის სივასში ჰიჯრით 623 წელს (1226 წ.) მოჭრილი მონეტა. ეს მონეტა ე. პახო-მოვის 1936 წელს უნახავს².

11. 1948 წელს სოფელ ზედა საზანოში (თერჯოლის რაიონი) ნაპოვნი იყო რუმის სულთნების ფული; ქეიკუბად პირველის 3 ცალი; ქეიკუბად მეორის (634—643 წწ.) 3 ცალი; ქეიკუბად მეორისა და მჰებიას (634—655) 4 ცალი; ყილიჯარსლან მეოთხის (655—666 წწ.) 2 მონეტა. ეს ფული საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტშია დაცული. განძების ინვენტარის №№ 5269—5283.

12. 1948 წელს სოფელ თუზში (თერჯოლის რაიონი) ნაპოვნია სელჯუკების ფული 6 ცალი. ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში. განძების ინვენტარის №№ 5311—5316.

ილდიგიზიდების ფული

13. 1935 წელს ქუთაისში, ბაგრატის ტაძრის მახლობლად, ნაპოვნია XIII საუკუნის დასაწყისის ილდიგიზიდების სპილენძის მონეტა³.

ტრაპიზონის ფული

14. 1858 წელს თბილისში ნაპოვნია 2 ცალი ტრაპიზონის ასპრი⁴.

15. 1885 წელს სოხუმში მდინარე ბესლეთთან ნაპოვნი იყო ტრაპიზონის ასპრი⁵.

¹ Е. А. Пахомов, Монетные клады..., 1926, гл. 55, № 140.

² მისივე, Монетные клады..., вып. III, 1940, гл. 44, № 835.

³ მისივე, Монетные клады..., вып. III, 1940, гл. 43, № 832.

⁴ მისივე, Клады Азербайджана..., вып. II, 1938, гл. 34, № 445.

⁵ იქვე, гл. 46, № 486.

16. 1886 წელს სოხუმში ნაპოვნია ტრაპიზონის ასპრი ¹.

17. 1908 წელს ქუთაისის მაზრაში ნაპოვნია განძი იოანე პირველისა და მანუელ პირველის—50 მონეტის რაოდენობით ².

18. 1931 წელს სოხუმში ნაპოვნია იოანე მეორის (1280—1297) 5 ასპრი, აქედან 1 ცალი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტშია დაცული. განძების ინვენტარის № 7175.

19. 1932 წელს ქიათურაში ნაპოვნი იყო იოანე მეორის მონეტა ³.

20. ამავე წელს ისევ ქიათურაში ნაპოვნი იყო იოანე მეორის მონეტა.

21. 1934 წელს ვარძიის მონასტრის (ასპინძის რაიონი) ერთ-ერთ გამოქვაბულში ნაპოვნი ყოფილა მანუელ პირველის მონეტა.

22. 1935 წელს ქუთაისში ნაპოვნი იყო ტრაპიზონის მონეტა XIII საუკუნის ტიპისა ⁴.

23. 1936 წელს ვარძიის მონასტრის მახლობლად ნაპოვნი იყო მანუელ პირველის მონეტა ⁵.

24. 1939 წელს სოფელ ხვედურეთში (ქარელის რაიონი) ნაპოვნი იყო მონეტები, მათ შორის ერთი ცალი მანუელ პირველის მონეტა ⁶.

25. 1940 წელს სოფელ შუამთაში (ვანის რაიონი) ნაპოვნი იყო იოანე მეორის მონეტა, რომელიც საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტშია დაცული. განძების ინვენტარის № 22657.

26. 1948 წელს სოფელ ზედა საზანოში (თერჯოლის რაიონი) ნაპოვნი იყო მანუელ პირველის მონეტები. ეს ფული საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში ინახება. განძების ინვენტარის №№ 2584, 5317—5319.

დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული)

დასავლეთ საქართველოში ამ ფულის პოვნის თხუთმეტი შემთხვევაა აღნუსხული, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში კი ექვსი.

¹ Е. А. Пахомов, Клады Азербайджана..., вып. II, 1938, გვ. 46, № 482.

² მისივე, Монетные клады..., 1926, გვ. 55, № 142.

³ მისივე, Клады Азербайджана..., вып. II, 1938, გვ. 46, № 484.

⁴ მისივე, Монетные клады..., вып. III, 1940, გვ. 46, № 846.

⁵ იქვე, გვ. 46, № 847.

⁶ მისივე, Монетные клады..., вып. IV, 1949, გვ. 48, № 1146.

⁷ იქვე, გვ. 53, № 1171.

27. მე-19 საუკუნის დასაწყისში, ბირთვისის ციხის ნანგრევების მახლობლად ნაპოვნი იყო 2 ცალი დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული) მეორე ტიპისა¹.

28. 1830—1832 წლებში ლორის ციხის ნანგრევებთან ნაპოვნი იყო დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განძი².

29. 1876 წელს ზუგდიდში, ცხემის ეკლესიის მახლობლად, ნაპოვნი იყო 114 ცალი დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული)³.

30. 1895 წელს ქუთაისში ნაპოვნი იყო განძი. განძში სხვა ფულებთან ერთად დასავლურ-ქართული ფულიც (კირმანეულიც) ყოფილა⁴.

31. სოფელ ქოლევში (ოკრიბა) — ქუთაისის მაზრა—ნაპოვნი ყოფილა 14 ცალი დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული). იგი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტშია დაცული. განძების ინვენტარის №№ 6224—6237.

32. ქუთაისის მაზრაში ნაპოვნი ყოფილა დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული)⁵.

33. 1900 წელს ახალციხის მაზრაში ნაპოვნი იყო ჩანუელ პირველის ფულის მიხედვით მოჭრილი დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული)⁶.

34. 1905 წელს დუშეთში ნაპოვნი იყო განძი, რომელიც ამავე წელს დაიღუპა. გადარჩენილი 4 მონეტა დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) მეორე ტიპისა ყოფილა⁷.

35. 1907 წელს სადგურ კოპიტნართან (სამტრედიის რაიონი) ნაპოვნი იყო დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განძი. განძი საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში ინახება. განძების ინვენტარის №№ 5573—6223⁸.

36. 1909 წელს ამბროლაურში (რაჭა) ნაპოვნი იყო განძი. განძში სხვა ფულებთან და ნივთებთან ერთად დასავლურ-ქართული ფულიც (კირმანეულიც) ყოფილა⁹.

¹ Е. А. Пахомов, Монетные клады., 1926, გვ. 55, № 145.

² იქვე, გვ. 59, № 165.

³ Е. А. Пахомов, Клады Азербайджана..., вып. II, 1938, გვ. 47.

№ 487.

⁴ მისივე, Монетные клады., 1926, გვ. 64, № 193.

⁵ იქვე, გვ. 55, № 144.

⁶ იქვე, გვ. 55, № 143.

⁷ იქვე, გვ. 60, № 169.

⁸ იქვე, გვ. 60, № 166.

⁹ იქვე, გვ. 64—65, № 195.

37. 1925 წელს სოფელ ალში (ხაშურის რაიონი) ნაპოვნი იყო განძი, რომელშიც სხვა ფულებთან ერთად ერთი ცალი დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული) აღმოჩნდა. იგი დაცულია საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში. განძების ინვენტარის № 1192¹.

38. 1927 წელს სოხუმში ნაპოვნი იყო დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განძი, რომელშიც 1 ცალი ვამეყ დადიანის მონეტა ყოფილა².

39. 1927 წელს სოფელ ტობანიერში (ვანის რაიონი) ნაპოვნი იყო განძი დასავლურ-ქართული ფულისა (კირმანეულის), მათ შორის ერთი ცალი იყო ორი დავითის მონეტა. განძი ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში ინახება. ინვენტარის № 2263³.

40. 1928 წელს სოფელ ტამუშში (ოჩამჩირის რაიონი) ზღვის პირას ნაპოვნი იყო დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განძი⁴.

41. 1929 წელს სოფელ წითელ ბესლეთში (სოხუმის რაიონი) ნაპოვნი იყო 2 ცალი დასავლურ-ქართული ფული⁵ (კირმანეული).

42. 1934 წელს სოფელ მანეაში (სოხუმის რაიონი) ნაპოვნი იყო დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული)⁶.

43. 1934 წელს სოფელ გოვაშენში (ახალციხის რაიონი) ნაპოვნი იყო დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული).

44. 1935 წელს ქუთაისში ნაპოვნი იყო დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული)⁷.

45. 1936 წელს ქუთაისში ნაპოვნი იყო დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული)⁸.

46. 1939 წელს სოფელ საირმეში (მაიაკოვსკის რაიონი) ნაპოვნი იყო დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული). იგი დაცულია საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში. განძების ინვენტარის № 2260⁹.

¹ Е. А. Пахомов, Клады Азербайджана..., вып. II, 1938, გვ. 45—46, №—479.

² იქვე, გვ. 46, № 483.

³ Е. А. Пахомов, Монетные клады..., вып. IV, 1949, გვ. 53, № 1172.

⁴ მისივე, Монетные клады, вып. V, 1949, გვ. 37, № 1466.

⁵ მისივე, Монетные клады, вып. IV, 1949, გვ. 54, № 1173.

⁶ მისივე, Клады Азербайджана..., вып. II, 1938, გვ. 46, № 485.

⁷ მისივე, Монетные клады..., вып. III, 1940, გვ. 46, № 846.

⁸ იქვე, გვ. 47, № 848.

⁹ მისივე, Монетные клады..., вып. IV, 1949, გვ. 54, № 1174.

47. 1940 წელს ოჩამჩირეში ნაპოვნი იყო დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განძი. იგი დაცულია საქართველოს მუზეუმის ნუმისმატიკის კაბინეტში. განძების ინვენტარის №№ 2484—2753¹.

ამრიგად, არსებული ფაქტიური მასალა და წერილობითი ცნობები, რომლებიც ჩვენ მოგვეპოვება XIII—XV საუკუნეების ნუმისმატიკური განძების აღმოჩენისა, დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, შესაძლებლობას გვაძლევს შევადგინოთ ფულის გავრცელების რუკა.

აღნიშნული დროისათვის ამ რუკას, ცხადია, სიზუსტის პრეტენზიები არ ექნება, რადგან ჩვენი დღევანდელი ფართოდ გაშლილი არქეოლოგიური და სამშენებლო სამუშაოები, ყოველდღე ახალ-ახალ მასალას იძლევა, რამაც, შესაძლებელია, ამჟამად არსებული ფაქტების საფუძველზე შედგენილ რუკაში დამატება და მნიშვნელოვანი შესწორებაც შეიტანოს. ჯერჯერობით, იმის მიხედვით, რა ცნობებიც გვაქვს, ფულის გავრცელება დასავლეთ საქართველოში შემდეგნაირად გვესახება: დასავლეთ საქართველოში ქართული ფულის გავრცელების შესახებ მცირე ცნობები გვაქვს—სულ ოთხი, ვფიქრობთ, ამ ხარვეზს მომავალი აღმოჩენები შეავსებს; დადასტურებულია ილდიგიზიდებისა და რუმის სელჯუკების ფულის პოვნა; XIII საუკუნის 40-იანი წლებიდან კი განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით შემოდის და ვრცელდება საქართველოს დასავლეთ ნაწილში, იშვიათად მის აღმოსავლეთ ნაწილში, ტრაპიზონის ფული; XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, დასავლეთ საქართველოში, იჭრება დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული), რომელიც აქვე ვრცელდება, ხოლო იშვიათად აღმოსავლეთ საქართველოში. საქართველოს საზღვრებს გარეთ კი ამ ფულის პოვნის არც ერთი შემთხვევა ჯერჯერობით აღნუსხული არ არის.

აქვე დართულია რუკა XIII—XV საუკუნეების ფულის გავრცელებისა დასავლეთ საქართველოში და დასავლურ-ქართული და ტრაპიზონული ფულისა—აღმოსავლეთ საქართველოში.

რუკაზე გამოყენებულია შემდეგი პირობითი ნიშნები:

1. ქართული ფულისათვის—შავი კვადრატი.
2. დასავლურ-ქართული ფულისათვის—შავი სამკუთხედი.
3. ტრაპიზონის ფულისათვის—შავი რომბი. 1

¹ Е. А. Пахомов, Монетные клады..., вып. IV, 1949, გვ. 54, № 1175.

4. სელჯუკური ფულისათვის—შავი პატარა წრე.

5. ილდიგიზიდების ფულისათვის—შებრუნებული სამკუთხედი შტრიხებით.

განძებისათვის შერჩეულია შემდეგი ნიშნები:

1. ქართული ფულის განძისათვის—შავი კვადრატი წრეში.

2. დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განძისათვის — შავი სამკუთხედი წრეში.

3. ტრაპიზონის ფულის განძისათვის—შავი რომბი წრეში.

4. სელჯუკური ფულის განძისათვის—პატარა შავი წრე წრეში.

ამრიგად, რუკაზე აღნიშნული გვაქვს სულ 9 სხვადასხვა ნიშანი, აქედან ქართული ფულის აღმნიშვნელი ნიშნით (შავი კვადრატი), სამი შემთხვევა, სამივე ქუთაისში.

დასავლურ-ქართული ფულის აღმნიშვნელი ნიშანი (შავი სამკუთხედი) რუკაზე გვექნება ათი:

1. თბილისში	ერთი შემთხვევა
-------------	----------------

2. ბირთვისში	" "
--------------	-----

3. ქუთაისში	სამი "
-------------	--------

4. აღში	ერთი
---------	------

5. გოგაშენში	" "
--------------	-----

6. მანეაში	" "
------------	-----

7. საირმეში	" "
-------------	-----

8. წითელ ბესლეთში	" "
-------------------	-----

ტრაპიზონის ფულის ნიშანი (შავი რომბი) რუკაზე აღნიშნული გვექნება ცხრა:

1. ქუთაისში	ერთი შემთხვევა
-------------	----------------

2. კიათურაში	ორი "
--------------	-------

3. სოხუმში	"
------------	---

4. ვარძიაში	" "
-------------	-----

5. შუამთაში	ერთი "
-------------	--------

6. ხვედურეთში	" "
---------------	-----

სელჯუკური ფულის აღმნიშვნელი ნიშანი (პატარა შავი წრე) რუკაზე ხუთია:

1. ქუთაისში	ორი შემთხვევა
-------------	---------------

2. ბიჭვინთაში	ერთი "
---------------	--------

3. ზვარეში	ერთი "
------------	--------

ილდიგიზიდების ფულის აღმნიშვნელი ნიშანი (შებრუნებული სამკუთხედი შტრიხებით) რუკაზე ერთია აღნიშნული ქუთაისში.

ქართული ფულის გახდის (შავი ოთხკუთხედი წრეში) ნიშანი ერთია აღნიშნული ქუთაისში.

დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) განძის (შავი საშკუთხედი წრეში) ნიშანი რუკაზე თერთმეტია:

1. კოპიტნარში ერთი შემთხვევა

2. ამბროლაურში ”

3. ტობანიერში ”

4. ოჩამჩირეში ”

5. ქოლევში ”

6. ქუთაისში ”

7. ახალციხეში

8. ზუგდიდში

9. დუშეთში

10. სოხუმში ” ”

11. ტამუშში ” ”

ტრაპიზონის ფულის განძის (შავი რომბი წრეში) ნიშანი რუკაზე ექვსია აღნიშნული:

1. თბილისში ერთი შემთხვევა

2. ქუთაისში ”

3. სოხუმში ”

4. ტობანიერში ”

5. კოპიტნარში ”

6. ზედა საზანოში ” ”

სელჯუკური ფულის განძის (შავი პატარა წრე წრეში) ნიშანი რუკაზე ოთხია აღნიშნული:

1. ბიკვინთაში ერთი შემთხვევა

2. ამბროლაურში

3. ზედა საზანოში

4. თუზში

დავითიძე

**კოპიტნარის განძის მონეტების საალრიცხვო
სია**

ნაშრომს დართული აქვს განძის (მონეტების ზომა-წონა) მთლიანი სია, რომელიც ქვეყნებისა და ქრონოლოგიური თანამიმდევრობითაა შედგენილი. ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა ტიპებისა და ვარიანტების ჩამოთვლის დროსაც არის დაცული.

პირველი ჯგუფი

№ რიგზე	პ. კოლექციისა	აუთენტიკობა, სა- ხელწოდება	სადაურობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დიამ. მილიმეტ- რებში	შენიშვნა
1	6157	მანუელ პირ- ველის ასპრი	ტრაპიზო- ნული	1238—1363	1	2,80	21/22	
2	6158					2,20	22	
3	6159					2,15	21/20	
4	6160					1,61	21/20	3-გან გახე- რულია
5	6161	"		"		1,63	21/20	2-გან "
6	6162	"		"		1,62	21/20	1-გან "
7	6217	"		"		2,87	21	
8	6218	"		"		2,87	21/20	
9	6219	"		"		2,82	22/21	
10	6220	"		"		2,72	22/21	
11	6221	"		"		2,86	22	
12	6216	იოანე მეორის ასპრი		1280—1297		2,66	22/21	
13	6149	"		"	"	2,21	22/21	
14	6150	"		"	"	2,12	20	1-გან
15	6151	"		"	"	1,95	20/19	"
16	6152	"		"	"	2,07	20/19	2-გან
17	6153	"		"	"	2,04	21/18	
18	6154	"		"	"	1,84	20/18	1-გან
19	6164	მანუელ მე- სამის ასპრი		1390—1417	"	1,01	15	
20	6165	ალექსი მე- ოთხის ასპრი		1417—1446	"	0,83	14	

№ რიგზე	№ კოდექსისა	კუთვნილება, სა- ხელწოდება	სადაურობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დიამ. მილიმეტ- რებში	შენიშვნა
---------	-------------	------------------------------	-----------	--------	------	---------------	-------------------------	----------

მეორე ჯგუფი

21	6166	ბულგარეთის ფული	ბულგა- რული	XII—XIV სს.	I	1,30	21	1-გან გახე- რეტილია
----	------	--------------------	----------------	-------------	---	------	----	------------------------

მესამე ჯგუფი

22	2448 ¹	ბუზარხუდა- დის ფული	ალმოსაე- ლური	VIII—IX სს.		2,45	26	
----	-------------------	------------------------	------------------	-------------	--	------	----	--

მეოთხე ჯგუფი

23	6222	სელიმ მეო- რის ფული	თურქული	1566—1574		0,61	12	
24	6223	ამურად მესა- მის ფული		1574—1595		0,70	17/16	

მეხუთე ჯგუფი

პირველი ტიპი

25	6163	დასავლურ- ქართული ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	I	2,70	21/20	
26	5573	"				1,70	21/18	1-გან გახე- რეტილია
27	5574					1,39	22/19	"
28	5575					1,92	21/20	"
29	5576					1,44	21/20	2-გან
30	5577					1,75	23/20	4-გან
31	5869					1,23	19/17	3-გან
32	5870					1,24	20/19	2-გან
33	5871					1,00	22/18	2-გან
34	5872					1,40	20/18	"
35	5873					1,33	20/19	3-გან
36	5874					1,28	18	2-გან
37	5875					1,14	19/18	"
38	5876					1,14	19	"

¹ ალმოსავლური ფულის საინვენტარო ნომერით.

№№ რიგზე	№ ყოლმეცისა	კუთვნილება, სა- ხელწოდება	სადაურობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დიაგნ. მილიმეტ- რებში	შენიშვნა
39	5877	დასავლურ- ქართული ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	I	0,94	18	3-გან ჯახე.
40	5878	"			"	1,19	19	"
41	5879	"			"	1,71	20	1-გან "
42	6136	"			"	1,36	20	" "
43	6101	"			"	1,59	21/19	" "
44	5578	"			"	1,75	21/19	2-გან "
45	5579	"			"	2,13	23/21	1-გან "
46	5580	"			"	1,62	21/20	" "
47	5581	"			"	1,48	21/19	3-გან "
48	5582	"			"	1,29	21/20	2-გან "
49	5583	"			"	1,43	21	1-გან "
50	5584	"			"	1,52	21/20	2-გან "
51	5585	"			"	1,68	21	1-გან "
52	5586	"			"	1,52	21/20	" "
53	5587	"			"	1,75	21/20	" "
54	5588	"			"	1,72	28/20	" "
55	5589	"			"	1,16	21/18	2-გან "
56	5590	"			"	1,46	21/20	" "
57	5591	"			"	1,80	20	3-გან "
58	5592	"			"	1,43	21/20	1-გან "
59	5593	"			"	1,22	21/18	1-გან "
60	5594	"			"	1,52	21/20	" "
61	5595	"			"	2,26	21/20	" "
62	5596	"			"	1,95	21/20	" "
63	5597	"			"	1,67	21/20	" "
64	5598	"			"	1,81	21/20	2-გან "
65	5599	"			"	1,39	23/21	" "
66	5600	"			"	1,42	21/20	" "
67	5601	"			"	1,14	21	3-გან "
68	5602	"			"	1,17	22/21	2-გან "
69	5603	"			"	1,59	21/19	3-გან "
70	5604	"			"	1,77	21/20	" "
71	5605	"			"	1,57	21/22	1-გან "
72	5606	"			"	1,51	22/21	2-გან "
73	5607	"			"	1,01	21/19	" "
74	5608	"			"	1,66	22/19	2-გან "
75	5609	"			"	1,20	21/20	" "
76	5610	"			"	1,32	22/19	" "
77	5611	"			"	1,19	20	1-გან "
78	5612	"			"	1,47	22/21	" "
79	5613	"			"	1,55	22/19	" "
80	5614	"			"	1,32	19/17	" "
81	5615	"			"	1,63	19/17	" "
82	5616	"			"	1,42	20/19	" "
83	5617	"			"	1,19	20/19	" "

№ რიგზე	№ კოლექციისა	კუთვნილება, სა- ხელწოდება	სადაურთობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დიაგნ. მილიმეტ- რებში	შენიშვნა
84	5618	დასავლურ- კართ. ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	I	1,97	23/19	1-გან გახვ.
85	5619	"	"	"	"	1,73	22	"
86	5620	"	"	"	"	1,70	22/19	"
87	5621	"	"	"	"	1,05	20/17	"
88	5622	"	"	"	"	1,02	19/17	2-გან "
89	5623	"	"	"	"	1,38	20/18	"
90	5624	"	"	"	"	1,34	19/18	"
91	5625	"	"	"	"	1,27	21/19	"
92	5626	"	"	"	"	1,57	21/19	"
93	5627	"	"	"	"	1,70	19/18	3-გან "
94	5628	"	"	"	"	1,98	21/19	"
95	5629	"	"	"	"	1,87	21/19	"
96	5630	"	"	"	"	2,07	22/20	"
97	5631	"	"	"	"	1,57	22/21	"
98	5632	"	"	"	"	2,52	23/20	"
99	5633	"	"	"	"	2,09	22/21	"
100	5634	"	"	"	"	2,04	23/21	"
101	5635	"	"	"	"	2,10	21/20	"
102	5636	"	"	"	"	2,36	21/20	"
103	5637	"	"	"	"	2,13	23/21	"
104	5638	"	"	"	"	2,26	24/21	"
105	5639	"	"	"	"	2,49	25/21	"
106	5640	"	"	"	"	1,61	21/18	2-გან გახვ.
107	5641	"	"	"	"	1,63	20/19	"
108	5642	"	"	"	"	1,60	20	1-გან "
109	5643	"	"	"	"	1,75	22/21	2-გან "
110	5644	"	"	"	"	1,65	21/20	1-გან "
111	5645	"	"	"	"	1,40	20	2-გან "
112	5646	"	"	"	"	1,93	20	1-გან "
113	5647	"	"	"	"	2,20	20	"
114	5648	"	"	"	"	1,35	20	2-გან "
115	5649	"	"	"	"	1,41	19	"
116	5650	"	"	"	"	1,45	21/20	1-გან "
117	5651	"	"	"	"	1,51	21/20	"
118	5652	"	"	"	"	2,07	23/22	"
119	5653	"	"	"	"	1,11	20/19	2-გან "
120	5654	"	"	"	"	1,85	21/20	1-გან "
121	5655	"	"	"	"	2,03	21/20	"
122	5656	"	"	"	"	1,38	20/19	"
123	5657	"	"	"	"	2,03	21/20	"
124	5658	"	"	"	"	1,53	21/20	"
125	5659	"	"	"	"	1,52	20	2-გან "
126	5660	"	"	"	"	2,02	21	"
127	5661	"	"	"	"	1,65	21/20	1-გან "
128	5662	"	"	"	"	1,65	20	2-გან "
129	5663	"	"	"	"	2,14	21	1-გან "

№ რიგზე	№ კოლექციისა	კუთვნილება, სახელწოდება	სადაუბოზა	თარიღი	ტაბი	წონა გრამებში	დღიან. მილიმეტ- რებში	შენიშვნა
130	5664	დასავლურ- ქართ. ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	I	1,72	22/20	2-გან გაზვ.
131	5665	"	"	"	"	1,57	21	1-გან "
132	5666	"	"	"	"	1,56	21	" "
133	5667	"	"	"	"	1,13	21/18	2-გან "
134	5668	"	"	"	"	1,48	20	" "
135	5669	"	"	"	"	1,16	26/20	1-გან "
136	5670	"	"	"	"	1,79	29/21	" "
137	5671	"	"	"	"	1,22	19/18	3-გან "
138	5672	"	"	"	"	1,41	20	2-გან "
139	5673	"	"	"	"	1,91	20	1-გან "
140	5674	"	"	"	"	1,90	22/20	" "
141	5675	"	"	"	"	1,70	20/19	1-გან "
142	5676	"	"	"	"	1,71	20	" "
143	5677	"	"	"	"	1,71	20	" "
144	5678	"	"	"	"	2,09	21/20	" "
145	5679	"	"	"	"	1,34	21/19	2-გან "
146	5680	"	"	"	"	1,80	20/19	1-გან "
147	5681	"	"	"	"	1,60	20/18	" "
148	5682	"	"	"	"	1,15	20	2-გან "
149	5683	"	"	"	"	1,31	23/18	1-გან "
150	5684	"	"	"	"	1,31	20	" "
151	5685	"	"	"	"	1,35	21/20	" "
152	5686	"	"	"	"	1,91	21	2-გან "
153	5687	"	"	"	"	1,33	19	1-გან "
154	5688	"	"	"	"	1,67	20	2-გან "
155	5689	"	"	"	"	1,36	20/18	" "
156	5690	"	"	"	"	1,34	20	" "
157	5691	"	"	"	"	1,67	20/19	1-გან "
158	5692	"	"	"	"	1,89	21/20	" "
159	5693	"	"	"	"	1,50	20	2-გან "
160	5694	"	"	"	"	1,60	21/20	" "
161	5695	"	"	"	"	1,34	21/20	1-გან "
162	5696	"	"	"	"	1,52	23/21	" "
163	5697	"	"	"	"	1,91	21/20	" "
164	5698	"	"	"	"	1,69	21	" "
165	5699	"	"	"	"	1,36	21	2-გან "
166	5700	"	"	"	"	2,42	21/20	1-გან "
167	5701	"	"	"	"	1,91	21/20	" "
168	5702	"	"	"	"	1,56	20/18	" "
169	5703	"	"	"	"	2,10	19	" "
170	5704	"	"	"	"	2,07	21/20	" "
171	5705	"	"	"	"	2,08	22/21	" "
172	5706	"	"	"	"	1,84	21/20	" "
173	5707	"	"	"	"	1,29	21	2-გან "
174	5708	"	"	"	"	1,62	21/20	" "
175	5709	"	"	"	"	1,37	22/21	1-გან "

პანკ რიგზე	კოდექსისა	კუთვნილება, საბუღალტროდებ	სადაურობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დიაგ. მილიმეტ- რებში	შენიშვნა
176	5710	დასავლურ- ქართ. ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	I	1,23	20/18	2-გან გაზვ.
177	5711	"	"	"	"	1,36	21/20	2-გან
178	5712	"	"	"	"	1,25	20/18	1-გან
179	5713	"	"	"	"	1,38	21	2-გან
180	5714	"	"	"	"	1,35	20/18	"
181	5715	"	"	"	"	1,11	20/19	"
182	5716	"	"	"	"	1,11	21/20	"
183	5717	"	"	"	"	1,26	20	"
184	5718	"	"	"	"	1,86	19	"
185	5719	"	"	"	"	1,89	20/19	1-გან "
186	5720	"	"	"	"	1,45	19	"
187	5721	"	"	"	"	1,19	20/18	2-გან
188	5722	"	"	"	"	1,55	21/20	"
189	5723	"	"	"	"	2,11	21/20	1-გან
190	5724	"	"	"	"	1,02	19/17	2-გან
191	5725	"	"	"	"	1,09	18	3-გან
192	5726	"	"	"	"	0,85	19/18	2-გან
193	5727	"	"	"	"	1,72	20	1-გან
194	5728	"	"	"	"	1,98	22	"
195	5729	"	"	"	"	1,51	21/20	2-გან
196	5730	"	"	"	"	1,45	20	1-გან
197	5731	"	"	"	"	1,44	21/20	"
198	5732	"	"	"	"	1,62	21	"
199	5733	"	"	"	"	1,72	21/20	3-გან
200	5734	"	"	"	"	1,65	20	2-გან
201	5735	"	"	"	"	1,22	21	"
202	5736	"	"	"	"	1,82	22/20	3-გან
203	5737	"	"	"	"	1,84	20	1-გან
204	5738	"	"	"	"	1,47	21/20	2-გან
205	5739	"	"	"	"	1,72	21/20	1-გან
206	5740	"	"	"	"	1,70	20/19	2-გან
207	5741	"	"	"	"	2,20	21/20	1-გან
208	5742	"	"	"	"	1,59	21/20	"
209	5743	"	"	"	"	2,21	21/19	"
210	5744	"	"	"	"	1,35	20	2-გან
211	5745	"	"	"	"	2,14	21/20	"
212	5746	"	"	"	"	1,75	21/20	"
213	5747	"	"	"	"	1,30	20	3-გან "
214	5748	"	"	"	"	1,46	20/19	2-გან "
215	5749	"	"	"	"	1,48	19	1-გან "
216	5750	"	"	"	"	1,50	21/20	"
217	5751	"	"	"	"	1,28	20/19	"
218	5752	"	"	"	"	1,60	21/20	"
219	5753	"	"	"	"	1,57	22/21	2-გან "

№ რიგზე	№ კოდექსისა	კუთვნილება, სახელწოდება	სადაურთბა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დიაგნოზი	შენიშვნა
220	5754	დასავლურ- ქართ. ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	I	1,48	20	2-გან გაზვ.
221	5755					1,68	21/20	1-გან
222	5756					1,40	21/20	2-გან
223	5757					1,77	21/20	"
224	5758					1,20	20/19	"
225	5759					1,62	21	3-გან
226	5760					2,04	21/20	1-გან
227	5761					1,75	20/19	2-გან
228	5762					1,93	21/20	1-გან
229	5763					1,68	20	2-გან
230	5764					1,16	19/18	"
231	5765					1,52	21/20	1-გან
232	5766					1,83	21/20	"
233	5767					1,35	20/19	2-გან
234	5768					1,35	21	1-გან
235	5769					1,52	21/19	"
236	5770					1,78	20	"
237	5771					1,66	21/20	"
238	5772					1,10	19/18	2-გან
239	5773					1,61	21	1-გან
240	5774					1,25	21	2-გან
241	5775					1,10	21/19	"
242	5776					1,33	20/19	"
243	5777					1,41	25/23	"
244	5778					1,26	20	"
245	5779					1,91	20/19	"
246	5780					1,49	22/21	1-გან
247	5781					1,77	20/19	"
248	5782					1,71	20/19	"
249	5783					1,19	20	3-გან
250	5784					1,48	20/19	2-გან
251	5785					1,32	21/20	1-გან
252	5786					1,64	20	2-გან
253	5787					1,10	20	"
254	5788					1,89	21/20	1-გან
255	5789					1,35	21/19	"
256	5790					1,25	20	2-გან
257	5791					1,46	21/20	"
258	5792					1,37	20	"
259	5793					2,26	20	"
260	5794					1,90	22/21	1-გან "
261	5795					1,25	20/19	3-გან "
262	5796					2,04	21/20	2-გან "
263	5797					1,58	20	1-გან "
264	5798					1,26	20	2-გან "
265	5799					1,19	21/19	2-გან "

№ რიგზე	№ კოლექციისა	კუთვნილება, სახელწოდება	სადაურობა	თარიღი	ტობი	წონა გრამებში	დღიამ. მილიმეტრებში	შენიშვნა
266	5800	დასავლურ-ქართ. ფულ.	ქართული	XIII—XIV სს.	I	1,56	21/19	1-გან გახვ.
267	5801	"	"	"	"	2,32	21/20	"
268	5802	"	"	"	"	1,35	20	"
269	5803	"	"	"	"	1,85	22/20	"
270	5804	"	"	"	"	1,71	22/20	"
271	5805	"	"	"	"	1,65	20	"
272	5806	"	"	"	"	1,34	20	2-გან
273	5807	"	"	"	"	1,23	20/19	1-გან
274	5808	"	"	"	"	1,50	20	"
275	5809	"	"	"	"	1,22	20	"
276	5810	"	"	"	"	1,54	21	"
277	5811	"	"	"	"	1,60	20	1-გან
278	5812	"	"	"	"	1,95	22/21	2-გან
279	5813	"	"	"	"	1,91	21/20	"
280	5814	"	"	"	"	1,21	21/19	"
281	5815	"	"	"	"	1,46	20	"
282	5816	"	"	"	"	1,22	21/20	2-გან
283	5817	"	"	"	"	1,54	20	3-გან
284	5818	"	"	"	"	1,11	19/18	1-გან
285	5819	"	"	"	"	1,70	20	"
286	5820	"	"	"	"	1,25	20/19	2-გან
287	5821	"	"	"	"	1,36	20/18	"
288	5822	"	"	"	"	1,23	21/20	"
289	5823	"	"	"	"	1,45	20/19	1-გან
290	5824	"	"	"	"	1,00	19	3-გან
291	5825	"	"	"	"	1,64	23/22	1-გან
292	5826	"	"	"	"	1,07	20	2-გან
293	5827	"	"	"	"	1,89	21/20	"
294	5828	"	"	"	"	1,70	20/19	"
295	5829	"	"	"	"	1,26	20/19	1-გან
296	5830	"	"	"	"	1,50	20/19	"
297	5831	"	"	"	"	1,06	18	3-გან
298	5832	"	"	"	"	2,70	21/20	"
299	5833	"	"	"	"	1,43	21	2-გან
300	5834	"	"	"	"	1,95	21/19	"
301	5835	"	"	"	"	1,46	20	"
302	5836	"	"	"	"	1,13	22/18	"
303	5837	"	"	"	"	1,27	20	4-გან
304	5838	"	"	"	"	1,16	19	2-გან
305	5839	"	"	"	"	1,81	21/20	"
306	5840	"	"	"	"	1,17	20/19	1-გან
307	5841	"	"	"	"	1,08	20/19	"
308	5842	"	"	"	"	1,70	22/21	"
309	5843	"	"	"	"	1,88	22/21	"
310	5844	"	"	"	"	2,50	20	2-გან
311	5845	"	"	"	"	1,50	18	"

№ რიგზე	№ კოლექციისა	კუთვნილება, სახელწოდება	სადაურთობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დღამ. მილიმეტ- რებში	შენიშვნა
312	5846	დასავლურ- ქართ. ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	I	1,25	19/16	1-გან გახვ.
313	5847	"	"	"	"	1,62	22/21	"
314	5848	"	"	"	"	1,95	21/20	2-გან
315	5849	"	"	"	"	1,95	21/20	"
316	5850	"	"	"	"	1,53	21/20	1-გან "
317	5851	"	"	"	"	1,71	21/18	3-გან "
318	5852	"	"	"	"	1,99	21/20	1-გან "
319	5853	"	"	"	"	1,79	21/20	"
320	5854	"	"	"	"	1,65	21/20	"
321	5855	"	"	"	"	1,75	21/20	2-გან
322	5856	"	"	"	"	1,20	19	"
323	5857	"	"	"	"	1,20	22/21	2-გან
324	5858	"	"	"	"	1,19	20/19	1-გან
325	5859	"	"	"	"	1,29	20	3-გან
326	5860	"	"	"	"	1,26	21/19	2-გან
327	5861	"	"	"	"	1,57	22/10	1-გან
328	5862	"	"	"	"	1,20	20/17	2-გან
329	5863	"	"	"	"	2,37	21/19	"
330	5864	"	"	"	"	1,36	20/19	"
331	5865	"	"	"	"	1,30	20	3-გან
332	5866	"	"	"	"	1,30	19/18	1-გან
333	5867	"	"	"	"	1,98	20/19	3-გან
334	5868	"	"	"	"	1,88	20/19	1-გან
335	6100	"	"	"	"	1,23	22/21	1-გან
336	6142	"	"	"	"	1,12	20/18	2-გან
337	6155	"	"	"	"	1,71	21/20	"
338	6156	"	"	"	"	1,83	21/20	"
339	6167	"	"	"	"	1,41	21/20	1-გან "
340	6214	"	"	"	"	1,67	23/19	"
341	6215	"	"	"	"	1,59	21/20	"

პირველი ტიპის ვარიანტი

342	6168					2,26	22/20	
-----	------	--	--	--	--	------	-------	--

პირველი ტიპის ვარიანტი

343	6169					1,53	21/20	
344	6170					2,10	22/21	2-გან
345	6171					1,65	20	"
346	6172					1,42	21/20	1-გან
347	6173					0,97	21/20	"
348	6174					1,87	21/20	"
349	6175					1,25	21	2-გან

მ.წ. წ.წ.	მ.წ. წ.წ.	კონსტრუქცია, სახელწოდება	სადგურობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დიამ. მილიმეტრებში	შენიშვნა
-----------	-----------	-----------------------------	-----------	--------	------	---------------	--------------------	----------

პირველი ტიპის ვარიანტი

550	5963	დასავლურ- ქართ. ფულის	ქართული	XIII—XIV სს.	I	1,62	21/20	1-გაზ გ ხვ.
351	5964		"	"		1,58	21	2-გან
352	5965		"	"		1,21	20/19	1-გან
353	5966		"	"		2,13	21/20	"
354	5967		"	"		2,15	21/20	"
355	5968		"	"		1,52	21/19	"
356	5969		"	"		1,50	21/20	"
357	5970		"	"		1,62	20	"
358	5971		"	"		1,73	20	"
359	5972		"	"		2,15	21/20	"
360	5973		"	"		1,82	21/20	"
361	5974		"	"		2,12	21/20	"
362	5975		"	"		1,02	22/20	2-გან
363	5976		"	"		1,52	20/19	"
364	5977		"	"		1,91	20/19	"
365	5978		"	"		1,33	20/19	"
366	5979		"	"		2,08	21/20	1-გან
367	5980		"	"		2,09	21/20	"
368	5981		"	"		1,87	20	"
369	5982		"	"		1,90	20/19	"
370	5983		"	"		1,63	20	1-გან
371	5984		"	"		1,20	20	"
372	5985		"	"		1,45	20/19	2-გან
373	5986		"	"		1,85	20/19	"
374	5987		"	"		2,00	22/21	1-გან
375	5988		"	"		1,33	20	2-გან
376	5989		"	"		1,67	20/19	3-გან
377	5990		"	"		1,73	21/20	"
378	6176		"	"		1,97	20	1-გან
379	6177		"	"		1,63	21/19	"
380	6178		"	"		1,65	21	"

პირველი ტიპის ვარიანტი

381	5957					1,86	21/20	1-გან
382	5958					1,31	20	2-გან
383	5959					1,06	19	3-გან
384	5960					1,47	21/19	2-გან

№ რიგზე	№ კოლექციისა	კუთვნილება, სახელწოდება	სადაურთობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დღიან. მილიმეტრებში	შენიშვნა
385	5961	დასავლურ-ქართ. ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	I	1,18	20	1-გან გაზე.
386	6179					1,41	19	
387	6180					1,74	21/20	

პირველი ტიპის ვარიანტი

388	5962					1,50	20/19	1-გან
389	6182					1,07	20/19	"

პირველი ტიპის ვარიანტი

390	5953			"	"	1,26	20	1-გან
391	5954			"	"	1,04	19/18	2-გან
392	5955			"	"	0,82	20/10	"
393	5956			"	"	1,40	22/21	1-გან
394	6183			"	"	0,83	20	1-გან
395	6185			"	"	1,63	20	1-გან

პირველი ტიპის ვარიანტი

396	5887					2,17	22/21	
397	5888					0,92	19/18	1-გან
398	5889					1,23	21/20	"
399	5890					1,16	21/19	2-გან
400	5891					1,43	21/20	"
401	5892					1,34	21/19	"
402	5893					1,77	21/19	"
403	5894					1,55	21/18	1-გან
404	5895					1,45	22/21	3-გან
405	5896					1,10	21/20	1-გან
406	5897					1,01	21/18	"
407	5898					1,53	20/19	"
408	5899					1,25	21/20	1-გან
409	5900				"	1,51	20/18	"
410	5901				"	1,92	22/18	"
411	5902				"	1,44	20/19	"
412	5903				"	1,20	21/18	1-გან
413	6184				"	1,92	21/20	1-გან
414	6185				"	1,34	23/20	ნაპირებ გაყვ.
415	6186				"	1,53	21/20	"

№№ რიგზე	№ კოლექციისა	კუთვნილება, სახელწოდება	სადაურება	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	ღიაკ. მილიმეტ- რებში	შენიშვნა
----------	--------------	----------------------------	-----------	--------	------	---------------	-------------------------	----------

პირველი ტიპის ვარიანტი

416	6187	დასავლურ-ქართული	XIII—XIV სს.	I	1,46	21/20	1-გან გახვე.
417	6188	"			1,45	20/18	"
418	6189	"			0,57	20/19	"
419	6190	"			1,10	20	"
420	6191	"			1,18	21/20	3-გან
421	6192	"			1,38	17/14	2-გან
422	6193	"			1,97	21/19	1-გან

პირველი ტიპის ვარიანტი

423	5904				2,33	20	1-გან
424	5905				2,15	21/20	2-გან
425	5906				1,79	22/21	1-გან
426	5907				1,35	20/19	2-გან
427	5908				1,49	20	1-გან
428	5909				1,53	20	"
429	5910				1,78	21/20	"
430	5911				1,81	21/20	"
431	5912				1,22	20/18	4-გან
432	5913				1,51	20/18	1-გან
433	6194				1,85	21/19	1-გან

პირველი ტიპის ვარიანტი

434	5914				1,16	23/20	2-გან
435	5915				1,25	22/19	3-გან
436	5916				1,49	21/20	1-გან
437	5917				2,01	22/20	"
438	5918				1,61	23/20	2-გან
439	5919				2,35	21/20	"
440	5920				1,60	21/20	"
441	5921				1,76	21/20	"
442	5922				1,59	21/20	3-გან
443	5923				1,58	21	2-გან
444	5924				1,83	21/20	1-გან
445	5925				1,10	21	2-გან
446	5926				1,24	20	1-გან
447	5927				1,49	21/20	"
448	5928				2,03	23/20	"
449	5929				2,05	21/20	"

პ/პ რიგზე	პ/პ კოდექსისა	კუთვნილება, სახელწოდება	სადურობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დიაგ. მილიმეტრებში	შენიშვნა
450	5930	დასავლურ-კართ. ფუთლი	კართული	XIII-XIV სს	I	1,94	21	2-გან გახვ.
451	5931	"	"	"	"	1,12	22/21	"
452	5932	"	"	"	"	1,62	22/21	"
453	5933	"	"	"	"	1,61	22/19	2-გან
454	5934	"	"	"	"	1,59	20/18	"
455	5935	"	"	"	"	1,63	21/20	1-გან "
456	5936	"	"	"	"	1,63	21/20	"
457	5937	"	"	"	"	0,97	19/18	2-გან "
458	5938	"	"	"	"	1,39	20	"
459	5939	"	"	"	"	1,31	20/18	1-გან "
460	6195	"	"	"	"	1,72	21/20	2-გან "

პირველი ტიპის ვარიანტი

461	5940				"	2,13	24/21	2-გან "
462	5941				"	1,47	20/19	4-გან "
463	5942				"	2,19	22/19	1-გან "
464	5943				"	1,77	21	2-გან "
465	5944				"	1,54	21/20	1-გან "
466	5945				"	1,73	22/21	"
467	5946				"	1,81	21/20	"
468	5947				"	1,53	21/20	2-გან "
469	5948				"	1,68	21/20	3-გან "
470	5949				"	1,50	21/20	"
471	5950				"	2,01	21/20	1-გან "
472	5951				"	1,48	21/19	2-გან "
473	5952				"	1,08	21	3-გან "
474	6196				"	1,38	21	1-გან "
475	6197				"	1,46	20	"

პირველი ტიპის ახალი სახე

476	5880					1,43	21	1-გან
477	5881					1,27	21	"
478	5882					1,60	21/20	"
479	5883					1,69	22	"
480	5884					1,58	20	"
481	5885					1,19	20	"
482	5886					1,13	20/19	"
483	6198					1,20	21/20	2-გან "
484	6199					2,17	23/22	"
485	6200					1,77	22/17	"

№ რიცხუ	№ კოლექციისა	კუთვნილება, სახელწოდება	სადაურობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დიამ. მილიმეტრებში	შენიშვნა
486	5991	დასავლურ-ქართ. ფული	ქართული	XIII—XIV სს.		2,28	20	1-გან გახვ.
487	5992	"				1,52	21/19	2-გან
488	5993	"				2,32	22/21	1-გან
489	5994	"				1,27	21/19	2-გან
490	5995	"				1,26	20	2-გან
491	5996	"				1,78	22/19	1-გან
492	5997	"				1,41	22/21	"
493	5998	"				1,00	19/17	"
494	5999	"				1,23	21	2-გან
495	6000	"				1,18	22/18	"
496	6001	"				2,00	21/18	1-გან
497	6002	"				1,89	21/20	"
498	6003	"				1,39	19	2-გან
499	6004	"				1,15	19/18	"
500	6005	"				1,32	21/19	1-გან
501	6006	"				1,25	20/19	2-გან
502	6201	"				2,12	22/20	1-გან
503	6202	"				2,05	23/19	"

მეორე ტიპის მონეტები

504	6007			"	II	2,08	22/21	1-გან
505	6008			"	"	2,18	22/21	2-გან
506	6009			"	"	1,05	20/19	3-გან
507	6010			"	"	0,93	20/19	"
508	6011			"	"	1,00	21/19	"
509	6012			"	"	1,98	22/19	2-გან
510	6013			"	"	1,41	21/20	"
511	6014			"	"	1,58	21/10	"
512	6015			"	"	1,68	22/20	"
513	6016			"	"	1,83	21/19	"
514	6017			"	"	1,59	22/18	"
515	6019			"	"	1,41	22/19	"
516	6020			"	"	1,88	21	2-გან
517	6021			"	"	1,53	22/20	"
518	6022			"	"	1,44	21/20	"
519	6023			"	"	1,21	20/19	"
520	6024			"	"	1,68	21/20	"
521	6025			"	"	0,92	21/20	1-გან
522	6027			"	"	1,58	22/19	"
523	6028			"	"	1,53	22/21	"
524	6029			"	"	1,78	21/20	"
525	6030			"	"	2,34	21/20	"
526	6031			"	"	2,01	23/20	3-გან

პ რიგზე	პ კოლუქცია	კუთვნილება, სახელწოდება	სადაურობა	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დამ. მილიმეტრ- რებში	შენიშვნა
573	6079	დასავლურ- ქართ. ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	II	0,92	21/20	1-გან გახე.
574	6080	"				1,21	21/19	"
575	6081	"				0,96	22/21	"
576	6082	"				1,72	23/21	"
577	6083	"				1,78	23/21	"
578	6084	"				1,69	21/20	"
579	6085	"				1,33	21/19	"
580	6086	"				1,51	22/20	"
581	6087	"				1,26	20/18	"
582	6089	"				1,54	22/19	2-გან
583	6091	"				1,57	21/20	"
584	6098	"				1,57	21/19	"
585	6099	"				1,43	19/18	"
586	6102	"				2,09	24/23	
587	6103	"				1,43	21/20	2-გან
588	6104	"				1,47	21/20	"
589	6105	"				1,11	21/20	1-გან
590	6106	"				1,36	20/19	2-გან
591	6109	"				1,60	19/18	3-გან
592	6110	"				2,01	20	"
593	6128	"				1,03	22/19	
594	6130	"				1,54	22/20	1-გან
595	6131	"				1,96	21/19	
596	6132	"				2,30	21/20	
597	6138	"				1,68	21	
598	6139	"				1,59	19/18	2-გან
599	6140	"				1,80	22/20	1-გან
600	6141	"				1,30	21/19	2-გან
601	6143	"				1,10	20/19	"
602	6144	"				0,88	20/19	"
603	6145	"				0,91	20	"
604	6146	"				1,90	23/20	
605	6203	"				1,67	21	1-გან
606	6207	"				1,95	22/21	2-გან

მეორე ტიპის ვარიანტი

607	6018					1,83	23/19	2-გან
608	6026					1,47	22/19	1-გან
609	6057					1,84	23/21	2-გან
610	6088					1,63	22/19	"
611	6090					1,91	21/20	1-გან
612	6092					2,14	22/20	"
613	6093					1,51	21/20	"
614	6094					2,02	23/20	"

ჩანაწერი	№ კოლექციისა	კუთვნილება, სახელწოდება	სადაურება	თარიღი	ტიპი	წინა გარემოში	დაკმ. მილიმეტ- რებში	შენიშვნა
615	6095	დასავლურ- ქართ. ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	II	2,06	23/21	1-გან გახე.
616	6096		"	"		1,75	23/22	"
617	6097		"	"		1,58	22/21	2-გან
618	6107		"	"		1,12	20/19	"
619	6108		"	"		1,21	20/18	"
620	6116		"	"		1,53	21/20	1-გან
621	6204		"	"		1,39	20	"
622	6205		"	"		1,37	20/19	"
623	6206		"	"		1,54	21/19	"

მეორე ტიპის ვარიანტი

624	6111	"				2,11	23/21	1-გან
625	6112	"				1,21	21/19	3-გან
626	6113	"				1,52	21/20	1-გან
627	6114	"				1,67	23/19	"
628	6115	"				1,59	21/20	"
629	6117	"				1,43	21/18	"
630	6118	"				1,53	21/20	"
631	6119	"				1,88	21/20	"
632	6120	"				1,71	23/18	"
633	6121	"				1,38	22/20	"
634	6 22	"				1,52	21/20	"
635	6123	"				1,64	22/21	2-გან
636	6124	"				1,38	22/20	"
637	6125	"				1,69	21/19	"
638	6126	"				1,42	21/2	"
639	6127	"				1, 9	21/20	"
640	6129	"				2,26	23/22	"
641	6133	"				1,75	20/19	1-გან
642	6134	"				1,51	21/20	2-გან
643	6135	"				1,6	21/20	1-გან
644	6137	"				1,10	21/20	"
645	6147	"				1,36	22/21	2-გან
646	6148	"				1,36	22/21	"
647	6211	"				1,38	21/19	"

მეორე ტიპის ვარიანტი

648	6212					1,41	21/20	2-გან
-----	------	--	--	--	--	------	-------	-------

№ რიგზე	№ კლუქისა	კუთვნილება. საბუღალტრო	საბუღალტრო	თარიღი	ტიპი	წონა გრამებში	დაიამ. მილიმეტრებში	შენიშვნა
---------	-----------	---------------------------	------------	--------	------	---------------	---------------------	----------

მეორე ტიპის ვარიანტი

649	6208	დასავლურ-ქართ. ფული	ქართული	XIII—XIV სს.	II	1,34	22/21	2-გან
650	6209	"	"	"	"	1,93	23/21	1-გან
651	6210	"	"	"	"	1,41	22/19	"

მეორე ტიპის ვარიანტი ქართული ზედწერილით

652	6213					1,15	19/18	1-გან გახვ.
-----	------	--	--	--	--	------	-------	-------------

ЗАПАДНО-ГРУЗИНСКИЕ МОНЕТЫ XIII — XIV вв. (КИРМАНЕУЛИ)

Резюме

Предметом настоящей работы является вопрос изучения происхождения монет Западной Грузии XIII и XIV веков, который не может быть разрешен без изучения взаимоотношений Грузии в этот период с Трапезунтским царством. Разрешение поставленного вопроса дает многое для понимания и изучения этих взаимоотношений, так как на монетах отразились как взаимные связи Грузии и Трапезунта, так и исторические события, пережитые в ту эпоху народами этих стран.

Эти взаимоотношения проявляются и в экономических связях, так как трапезунтские монеты имели широкое распространение в Западной Грузии. После монгольского нашествия, в Западной Грузии возникло самостоятельное царство, в котором до этого не чеканились собственные деньги и основным средством денежного обращения служили трапезунтские монеты. Но когда государственность в Западной Грузии укрепились, здесь перешли к выпуску собственной монеты, чеканенной по образцу трапезунтских аспров. Эти монеты носят название «кирманеули». Других западно-грузинских монет XIII — XIV вв и монет этого же типа, но помеченных именем двух царей Давидов, пока не найдено. Изучение этой группы монет необходимо для того, чтобы уяснить вопросы денежного обращения и, несколько, вопросы экономической жизни Грузии в рассматриваемую эпоху.

Для этого мы остановились на кладе монет, найденном в селении Копитнари (ныне хранящемся в Государственном Музее Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа), в котором обильно представлены образцы интересующей нас группы монет.

Изучение кладов имеет большое значение для науки, так как в них мы встречаем большей частью монеты, находившиеся в обращении в стране, где найден клад.

В первой главе кратко изложены факты истории Грузии, начиная с её объединения до начала XIII века. Эта часть работы является историческим фоном, без учета которого события, непосредственно связанные с нашей темой, остались бы непонятными.

Во второй главе дана в самых кратких чертах история Трапезунтского царства и его взаимоотношений с Грузией.

Подчеркивается, что в Трапезунте преобладало грузинское население (лазы) и грузинское влияние стало решающим фактором ее политической жизни. Ф. И. Успенский, например, прямо говорит: «... нельзя не выдвинуть и не подчеркнуть с особенной настойчивостью те условия, которые в начале XIII века и почти целое столетие после образования Империи указывают на преобладание в Трапезунте местных, лазистанских тенденций, поддерживаемых из Тифлиса и имевших поддержку в симпатиях трапезунтских царей»¹.

Влияние местных, лазских (картвельских) элементов в этой империи было очень сильно, и ее история гораздо теснее связана с Грузией, чем с Византией.

Императоры Трапезунта принадлежали к династии Комненов, тесные связи которых с грузинскими Багратионами известны с начала XI века. Когда византийский император Андроник I и его сын Мануил погибли во время восстания 1185 года, его малолетних детей Алексея и Давида укрыли в Грузии, где они росли при дворе царицы Тамары. Один из этих воспитанников Тамары, Алексей Комнен стал первым царем Трапезунтской империи.

Вполне понятно поэтому, что трапезунтские Комнены более походили на грузинскую, чем на византийскую знать. «Комнены еще младенцами попали в Грузию, где и получили воспитание; природным языком их был грузинский. Воспитываясь и вырастая при дворе своей родственницы, среди туземцев и в армии, они всюду были под влиянием грузинской жизни и грузинских понятий, так что в 20-летнем возрасте, по всей вероятности, больше походили на грузинских князей, чем на византийских»².

Но Византия всеми мерами стремилась подорвать грузинское влияние в Трапезунте и особенно активизировала эту политику после монгольского нашествия, когда Грузинское царство разделилось на Восточное и Западное. Но решительные меры Византии все же не дали ей возможности прочно укрепиться в Трапезунте. Давид Нарин, ставший в это время во главе Западно-грузинского царства, в 1282 году осадил Трапезунт. Затем Феодора, бывшая в замужестве за грузином, сестра трапезунтского царя Иоанна II, с грузинскими войска-

¹ Ф. И. Успенский, Очерки из истории Трапезунтской империи, Ленинград, 1929, стр. 60.

² Куняк, Основание Трапезунтской империи в 1204 г. Ученые записки Императорской Академии Наук, т. II, вып. 5, С.-Пб., 1854, стр. 726.

ми вторглась в пределы Трапезунтского царства, овладела Трапезунтом и захватила престол¹.

Отсюда видно, что и во второй половине XIII века Грузия стремилась сохранить главенство в Трапезунтском царстве.

В третьей главе работы дается общий обзор монет Трапезунтского царства.

Тесные политические и экономические связи Трапезунта и Грузии проявились, между прочим, и в широком распространении трапезунтских денег на территории нашей страны, и затем и в появлении грузинских монет, чеканенных по образцу трапезунтских.

Трапезунтское царство было основано в 1204 году, но монет этой страны ранее 1235 года пока не обнаружено. Существует предположение, что собственные трапезунтские деньги чеканились уже при Алексее I, но это предположение фактами не подтверждается. Появление первых трапезунтских монет можно отнести к 1235 году, ко времени царствования Иоанна I, серебряная монета которого имеет на лицевой стороне изображение стоящего прямо во весь рост царя, с греческими надписями, обозначающими имя царя и династию. На оборотной стороне монеты уже изображен стоящий прямо во весь рост святой Евгений, с греческой надписью, с именем святого.

Монеты этого же типа, с некоторыми более или менее заметными изменениями, выпускались при Мануиле I (1238 — 1263 гг.) и Иоанне II (1280 — 1297 гг.).

К 1285-му году относится монета того же типа, но с изображением и именем Феодоры, описанная О. Ретовским.

С рубежа XIII — XIV вв. появляются монеты уже нового типа, на которых император и св. Евгений представлены сидящими верхом. Этот тип трапезунтских монет сохранился до падения империи.

В четвертой главе работы рассматривается вопрос о происхождении западно-грузинских монет — «кирманеули».

В специальной литературе, посвященной вопросам грузинской нумизматики, интересующим нас монетам уделяется небольшое место. Впервые монет этого типа коснулся М. Бараташвили (М. Баратаев), который считал их «посредницами, по рисунку чекана своего, между монетами византийскими и грузинскими»².

¹ Ип. Джавахишвили, История грузинского народа, кн. III, Тбилиси, 1949, стр. 212 (на груз. языке).

² М. Баратаев, Нумизматические факты грузинского царства, С.-Пб., 1844, раздел II, стр. 24.

В. Ланглуа называет «кирманеули» имитацией трапезунтских аспров¹.

В сравнении с двумя первыми авторами, О. Ретовский более подробно рассматривает вопрос о «кирманеули», но тоже считает их появившимися в Грузии подражаниями трапезунтским аспрам².

Относительно монет типа «кирманеули» Т. Н. Ломоурн отмечает, что «они представляют подражания трапезунтским аспрам, встречаются почти исключительно в Грузии и имеются все основания считать их монетами местного производства... Надо полагать, что эти подражания чеканились как раз в Западной Грузии»³.

Е. А. Пахомов специально не рассматривал вопроса о «кирманеули», но во всех выпусках своего труда «Монетные клады» называет «кирманеули» грузинскими подражаниями трапезунтским аспрам.

Известный грузинковед и нумизмат Давид Ланг в своем труде, посвященном описанию нумизматической коллекции Американской нумизматической ассоциации, наряду с многими другими вопросами грузинской нумизматики, касается также вопроса происхождения «кирманеули» и считает, что они являются подражаниями трапезунтским аспрам⁴.

Вышеназванные исследователи констатируют факт, что «кирманеули» по форме являются подражаниями трапезунтским монетам. В связи с этим возникает вопрос: каковы же причины появления подобных «подражаний»?

Этого вопроса коснулся Д. Г. Капанадзе, который связывает появление «кирманеули» с упоминавшимся выше походом сестры трапезунтского царя Иоанна II-го — Феодоры на Трапезунт; он полагает, что «кроме военной помощи, оказанной Феодоре, грузинское правительство, несомненно, должно было снабдить ее необходимыми денежными средствами, и средневековые финансисты могли прибегнуть к остроум-

¹ V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie. Paris, 1866, стр. 83.

² O. Retowski, Die Münzen der Komnenen von Trapezunt, Moskau, 1910, стр. 108.

³ Т. Н. Ломоурн. Деньги в эпоху Шота Руставели, Сборник—материальная культура Грузии эпохи Руставели, Тбилиси, 1937, грузинский текст.

⁴ David M. Lang, Studies in the numismatic history of Géorgia in Transcaucasia, New York, 1955, стр. 82.

ной мере — выпуску валюты этого государства, куда посыла-лось «вспомогательное войско»¹.

«Надо полагать, — продолжает Д. Г. Капанадзе, «что до возведения ее на трапезунтский престол выпускать аспры, битые ее именем, было бы несколько преждевременно, поэтому предпочтение было отдано аспрам, помеченным именем ее отца Мануила I, тем более, что при нем политические интересы соседей Грузии и Трапезунта совпадали»².

Если допустить, что «кирманеули» были выпущены исклю-чительно с целью финансирования похода Феодоры и именно для этой цели им придали внешность денег Мануила I, умер-шего за 22 года до похода его дочери, в таком случае эти день-ги не могли появиться раньше похода и должны были исчез-нуть из обращения вскоре после похода. Между тем, «кирма-неули» были в обращении за 25 лет до похода и оставались в денежном обращении Грузии много лет спустя после него.

Прежде чем приступить к обстоятельному выяснению воп-роса о причинах появления «кирманеули» и изложению нашего мнения по этому вопросу, коснемся монет, перечеканенных штампом Мануила I.

Факт перечеканки монеты и восстановления за монетой ее прежнего значения в истории монетного дела встречается часто.

Однако, в данном случае мы имеем дело с необычным яв-лением: грузино-хулагуидские дирхемы 1280 года перечеканены штампом Мануила I, умершего в 1263 году.

О. Ретовский в вышеуказанном труде считает, что пере-чеканка сделана в Грузии³. Того же мнения придерживается Д. Г. Капанадзе⁴.

Мы полагаем, что указанный факт не дает возможности констатировать что-нибудь другое, кроме того, что монголь-ские деньги, проникавшие из Восточной Грузии, по политиче-ским соображениям не могли быть приняты западно-грузин-ским государством без соответствующего изменения их вида, т. е. обновления путем перечеканки; и так как в то время, со-гласно имеющимся данным, в западной части нашей страны монеты чеканились штампом Мануила I-го, то перечеканка вы-шеупомянутых поздних монет производилась этим более ран-ним штампом.

¹ Д. Г. Капанадзе. Так называемые грузинские подражания Трапезунтским аспрам. Академия наук СССР, Византийский вестник, т. III, 1950, стр. 207.

² Там же, стр. 207.

³ О. R e t o w s k i, Названный труд, стр. 63—65.

⁴ Д. Капанадзе, там же, стр. 207.

Устапавливая обстоятельства, способствовавшие появлению «кирманеули», мы также думаем, что здесь не может быть речи о подражании.

Со второй половины XIII века Грузия была разделена на две части; Восточная Грузия находилась под властью монголов, Западная Грузия оставалась независимой и управлялась Давидом-Нарином, перешедшим из Восточной Грузии после неудачного восстания против монголов.

Надо предположить, что чеканка собственных монет в Западной Грузии в это время прекратилась и, как упоминалось выше, страна пользовалась деньгами Восточной Грузии и иностранной валютой¹. Об этом свидетельствуют и клады того времени, в которых среди денег соседних с Грузией государств, в первую очередь, надо упомянуть монеты Трапезунтского царства, которые получают распространение в Грузии с тридцатых годов XIII столетия монеты Иоанна I-го (1235—1238 гг.), Мануила I-го (1238—1263 гг.), Иоанна II-го (1280—1297 гг.) и др.

Теснейшие взаимоотношения с Трапезунтом и внутриполитические изменения, происшедшие в стране, явились, по-видимому, причиной появления рядом с деньгами Трапезунта местных монет того же типа. Окрепнув, Западная Грузия приступает к выпуску собственных монет; по понятным причинам брать за образец монеты Восточной Грузии не сочли возможным и остановились на наиболее распространенных в то время монетах трапезунтского царства, тип которых был положен в основу новых местных монет, получивших наименование «кирманеули». Возможно, что чеканка «кирманеули» началась уже при Давиде Нарине. Это соображение подтверждается отсутствием каких-либо западно-грузинских денежных знаков того времени, за исключением монеты двух царей Давидов, которая и типологически и хронологически близка к «кирманеули». Кроме нее каких-либо денежных знаков, выпущенных Давидом Нарином, или его преемниками в Западной Грузии, мы не имеем. Вышеуказанные соображения подтверждаются и следующими нумизматическими фактами: вместе с монетами, носившими название «кирманеули», в сухумском, копитнарском и тобаниерскомкладах найдены такого же типа монеты с грузинскими надписями: а именно — монеты с именами Георгия, двух Давидов (1267—1262 гг.) и Вамика I Дадияни (1384—1396 гг.), о которых мы будем говорить ниже. Таким образом, нумизматические факты подтверждают, что монеты типа «кирманеули» выпускались за 24—25 лет до похода Феодоры (мо-

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთა წყარუნება ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, თბილისი, 1925, გვ. 23.

нета двух Давидов), а также и в 80 — 90-х годах XIV века (монета Вамика I).

Надо полагать, что монеты, известные под названием «кирманеули», выпускались в Западной Грузии во время Давида Нарина, т. е. ранее, чем была выпущена монета двух Давидов.

Заслуживает внимания разрешение в специальной литературе вопроса о наименовании денег данного типа. Большинство специалистов называет их «грузинскими подражаниями трапезунтским аспрам». Подобное мнение высказывают В. Ланглуа, О. Ретовский, Е. А. Пахомов, Т. Н. Ломоури.

Первый исследователь монет данного типа М. Бараташвили (Баратаев) замечает, что эти деньги должны быть теми, которые в грузинских источниках называются «кирманеули».

Таким образом, в специальной литературе монеты этого типа именуются то «кирманеули», то «грузинскими подражаниями трапезунтским аспрам». В первом случае специалисты пользуются старым народным названием монет данного типа; второе — уже позднего происхождения.

О существовании в древности термина «кирманеули» мы имеем ряд свидетельств в грузинских исторических источниках, в частности, название «кирманеули» встречается в грузинских документах XV века.

Само название «кирманеули» представляет слияние двух слов: Кир-Мануил, т. е. Владыка-Мануил. В институте рукописей АН Грузинской ССР имеется «определяющая цену крови» грамота 1455 года, в которой буквально сказано следующее: «дело этого серебра разумеите так: греческого царя звали Кирманеул, по нему и именуется «кирманеулисеули». В Судебнике (Уложении) (სამართლის წიგნი) царя Вахтанга VI имеется краткое упоминание о «кирманеули»: «Имелся еще один род серебряных денег — эти деньги назывались серебряными кирманеули» (Институт рукописей АН Грузинской ССР, S фонд, № 3683)...

Много интересных грамот, определяющих «цену крови», в которых упоминаются «кирманеули», приводит акад. Ив. Джавахишвили, выяснивший, что в XV столетии название «кирманеули» зачастую уже употребляют неправильно: пишут то «карманеули», то «килманаури». Кроме того, как видно из такого же характера грамоты Журули, и самая стоимость «кирманеули» была далеко не всем известна. Ясно, что «кирманеули» в XV веке вышли или почти вышли из употребления, как обычное платежное средство¹.

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფილისი, 1926, გვ. 177.

С. Какабадзе полагает, что в Западной Грузии термин «кирманеули», как пережиток, употреблялся еще до половины XVI столетия при установлении норм, «определяющих цену крови»¹.

Название «кирманеули» прочно закрепилось за всеми западно-грузинскими монетами, выпущенными в XIII — XIV веках.

Таким образом, по нашему мнению, устанавливается с достаточной точностью, что «кирманеули» — это западно-грузинские монеты XIII — XIV веков, чеканившиеся по типу монет трапезунтского императора Мануила I. Затем, когда в Трапезунте царствовал Иоанн II, выпускаемые в Западной Грузии монеты помечены уже его именем. Однако, для них сохранился прежний тип и осталось прежнее название «кирманеули».

Второе, уже позднее, название этих монет — «подражания», некоторым образом утвердившиеся в нумизматической литературе, не может быть принято, так как термин этот не выражает обстоятельств, имевших в действительности место. Грузинское, в частности западно-грузинское происхождение этих монет не отрицается и вышеупомянутыми нумизматами. За пересмотр этого термина в свете исторических взаимосвязей двух соседних государств впервые высказался Д. Г. Капанадзе².

Мы считаем, что наиболее правильно было бы эту группу монет назвать западно-грузинские деньги — «кирманеули». Этот термин правильно передает и происхождение и территорию распространения данных монет.

В пятой главе работы излагаются имеющиеся в нашем распоряжении данные относительно копитнарского клада и дается его анализ и характеристика.

Клад был найден близ сел. Копитнари, Самтредского района Грузинской ССР.

Как сообщает Е. А. Пахомов, близ ст. Копитнари Кутаисского уезда около 1907 г. было найдено 2 — 3 фунта серебряных подражаний трапезунтским монетам³.

В кладе оказалось:

1) Трапезунтских монет—15 эк.	Мануила I—1238—1263.	6 монет
	Иоанна II—1280—1297.	7 "
	Мануила III—1390—1417.	1
	Алексея IV—1417—1446 гг.	1

¹ ს. კაკაბაძე, საფასის ისტორიისათვის საქართველოში, საისტორიო მოამბე, წიგნი პირველი, ტფილისი, 1925, გვ. 8.

² Вышеприведенный труд, стр. 205.

³ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, Труды О-ва обследования и изучения Азербайджана, вып. 3, Баку, 1926, стр. 60, № 166.

- 2) Болгарских монет — 1 эк. (XII—XIV вв.).
- 3) Бухархудатских „ — 1 „ (VIII—IX вв.).
- 4) Турецких „ — 2 „ (Селим II—1566—1574 гг.).
Амурада III—1574—1595 гг.).
- 5) Западно-грузинских (кирманеули) 633 монеты (XIII—XIV вв.).

Монеты 3 и 4-й групп не связаны органически с кладом и являются случайно сопутствующими ему. Поэтому, обрабатывая клад, мы не принимали их во внимание. Монеты 1 и 2-й групп помогают нам точнее установить дату клада.

На поздних трапезунтских монетах с лицевой стороны помещен профиль вправо венценосного всадника; с оборотной же — конная фигура св. Евгения. На обеих сторонах сохранились отдельные буквы надписи, достаточные, чтобы установить имени царя и святого.

Вторая группа включает в себе единственную болгарскую монету с изображением двух царей (лицевая сторона) и божьей матери на троне — на оборотной.

Пятая группа состоит из монет двух типов, отличающихся один от другого, в основном, формой короны изображенного. К монетам первого типа отнесены те, на которых царь изображен со «стемой», ко второму — на которых царь увенчан тройчатой короной.

Нашей задачей являлось не только определение типов, но и, по мере возможности, установление хронологической последовательности появления вариантов этих двух типов; имея дело с недатированными монетами, мы распределили их по изменениям, происшедшим в изображении форм некоторых атрибутов, в частности — державы. Ухудшенное изображение атрибутов может помочь в установлении хронологической последовательности вариантов. Изучение западно-грузинских монет — «кирманеули» выяснило, что в основу штампа первых может быть положен выполненный с мастерством образец; следующие же, деградируя, постепенно удаляются от первоначального образца, так как каждый новый штамп делается не с первого образца, а с предшествующего ему оригинала. В этом причина появления вариантов, из которых, на основании вышеизложенного, к наиболее раннему времени мы отнесли лучшие по выполнению монеты, в хронологическом порядке распределив постепенно ухудшавшиеся варианты.

Очевидно, здесь проявляется та порча денег, которая, начиная с XIV века, наблюдалась не только в Грузии, но и во многих государствах.

Подтверждением вышеизложенных соображений относительно хронологической последовательности — деградации монет — могут служить датированные монеты. Так, например,

лучшими образцами трапезунтских монет являются монеты первого периода — Иоанна I (1235 — 1238 гг.), Мануила I (1238 — 1263 гг.) и Иоанна II (1280 — 1297 гг.). Монеты же последних царей: Алексея IV (1417 и 1446 гг.) и Иоанна IV (1446—1458 гг.) представляют уже образцы значительно ухудшенные.

Такого же рода порча денег имела место и в более ранние периоды. Так, нумизматика знает порчу монет в первые века нашей эры в Парфии, где хорошими образцами являются монеты Фраата II (138 — 128 гг.), Митридата II (123 — 88 гг.), Артабана II (88 — 77 гг.) и Фраата IV (38—3 гг.), а показателем ухудшения являются монеты Вологеза IV (191 — 207 гг.) и Вологеза V (207 — 222 гг.).

Все вышеперечисленные соображения дали для изучаемой группы монет, как мы полагаем, твердую основу хронологической классификации; и мы расположили недатированные западно-грузинские монеты (кирманеули) в порядке их постепенной деградации.

Надо отметить, что за исключением небольшого количества, все монеты клада пробиты. Монет, пробитых в одном месте — 307 штук, в двух местах — 238 штук, в трех местах — 47 штук и в 4-х местах — 4 штуки. Таким образом, из 652 монет 596 пробиты и только 56 не тронуты. В известной нам литературе объяснения этого явления не имеется.

В изучаемом нами кладе, наряду с монетой, помеченной именем Мануила I имеется и ее вариант, низкого технического достоинства: основной тип монеты сохранен, но меняют место атрибуты, находящиеся в руках царя, и надпись.

Изучаемый клад состоит, в основном, из монет, копирующих аспры Иоанна II (Изображение см. на табл. №№ 10 — 19).

Необходимо отметить ухудшение техники чеканки и изменение некоторых деталей, например: держава превратилась в крест на длинном древке и переместилась; переместились также и ухудшившиеся надписи.

Ко второму типу отнесены монеты, на которых изображение царя увенчано тройчатой короной. Монеты этого типа красивее, выполнены с большим художественным вкусом (изображ. см. на табл. №№ 37 — 40).

Среди монет этого типа очень редко встречаются и грузинские надписи. Они сокращенно переданы грузинским шрифтом «асомтаврули» (заглавным шрифтом). На лицевой стороне монеты: под титулом — «царь», на оборотной — «Георгий» (изображ. см. № 44).

Монеты второго типа дают такую же ясно выраженную картину постепенной деградации типа. Это проявляется в изменении внешнего вида монеты, снижения веса, уменьшении размера и т. д.

Различных вариантов западно-грузинских монет (кирманеули) очень много. Большое их количество представлено и в копитнарском кладе. Из них взято около сорока наиболее заметных вариантов, описанных в хронологической последовательности. Особого внимания заслуживают монеты с совершенно новым, ранее не встречавшимся рисунком. На монетах изображения царя и святого даны погрудные и с теми же атрибутами — крестом и лабарумом с длинным древком. Подобный вариант западно-грузинских монет (кирманеули) пока известен всего в нескольких экземплярах (Т. Абрамишвили, Новый вид «кирманеули». Вестник Гос. Музея Грузии, XVI — В, 1950).

Заканчивая обследование копитнарского клада, специально остановимся на вопросе о времени захоронения клада. Так как в кладе имеются монеты Алексея IV (1417 — 1446 гг.), то он не мог быть зарыт ранее 20-х годов XV века.

В шестой главе дается краткая характеристика других кладов западно-грузинских монет (кирманеули).

Кроме копитнарского известны Тобаниерский и Очамчирский клад. По своему составу они почти не отличаются от копитнарского. Сведения об этих кладах имеются у Е. А. Пахомова в четвертом выпуске уже упоминавшегося нами его труда «Монетные клады».

О них мы имеем весьма скудные сведения.

1) В 1927 году в с. Тобаниери (Грузинская ССР, Ванский район), был открыт клад, поступивший в Кутаисский Краеведческий Музей под № 2263 (№ 1172, Е. А. Пахомова).

2) В 1940 году в Очамчире (Абхазская АССР) был открыт клад, хранящийся ныне в кабинете нумизматики Гос. Музея Грузии им. акад. С. Джанашиа, под № 2484 — 2753 (№ 1175, Е. Я. Пахомова).

Очамчирский клад целиком состоит из трехсот с лишним западно-грузинских монет (кирманеули). Аналогично копитнарскому этот клад также состоит из двух типов, представленных различными, тоже недатированными вариантами. Поэтому точно определить время захоронения клада нет возможности. Эту дату приблизительно можно считать совпадающей с концом XIV века.

Состав Тобаниерского клада следующий:

1) Трапезунтские: Иоанна I (1235 — 1238 гг.), Мануила I (1238 — 1263 гг.), Иоанна II (1280 — 1297 гг.) и соцарствующих Иоанна II и Алексея II (1297 г.) — 182 экз.

2) Западно-грузинские — кирманеули XIII — XIV вв. 31 экз. и с ними две монеты двух Давидов (1261 — 1262 гг.).

3) Грузино-хулагуидский дирхем конца XIII века — 1 экз.

4) Сельджукские: Кейкубада I (1219 — 1236 гг.) — 1 экз.

Состав клада, в основном, представлен западно-грузинскими (кирманеули) и Трапезунтскими монетами.

По отношению к данному кладу мы ограничиваемся также только констатацией его состава и указанием на предполагаемый момент его зарытия. Можно сказать с уверенностью, что клад был зарыт не ранее конца XIII столетия, иначе он не сохранил бы монеты соцарствующих Иоанна II и Алексея II (1284 — 1297 гг.).

В седьмой главе подробно разбирается очень малочисленная группа монет этой же эпохи с грузинскими надписями, общающимися имена грузинских царей или владетелей.

1) Монета «двух Давидов» (Т. Абрамишвили. Монета двух Давидов). Клад западно-грузинских монет (кирманеули) из сел. Тобаниери содержит монету с изображением двух соцарствующих Давидов. Это единственный случай твердой фиксации находки подобной монеты, которая независимо от этого, известна в 10 экз. (Из них 5 — в Гос. Музее Грузии им. ак. С. Джанашиа).

На лицевой стороне этой редкой монеты изображение двух, во весь рост прямо стоящих царей с возвышающимся между ними крестом; оба венценосца поддерживают длинное древко креста. По краям монеты сокращенные надписи грузинским шрифтом асомтаврули: «Царь Давид» и «Царь царей Давид». На оборотной стороне изображена сидящая на троне божья мать. По сторонам такая же и тем же шрифтом, сокращенная надпись: «матерь»... — «божья». Монета, как выше отмечалось, выпущена двумя Давидами в Кутаисе между 1261 и 1262 годами.

2. Монета Вамика I Даднани.

Среди многочисленных вариантов западно-грузинских монет особняком стоит одна, заслуживающая внимания монета, известная в единственном экземпляре. Эта монета входила в комплекс клада кирманеули, найденного в Сухуми, в 1927 году.

На лицевой стороне грузинским шрифтом мхедрули в центре написано имя «Вамик». На оборотной — грубо выполненное изображение венценосца с греческой надписью по сторонам, передающей имя «Евгений». Монета приурочена Одишскому владетелю Вамику I Даднани (1384 — 1396 гг.).

В восьмой главе рассматривается распространение монетных кладов Западной Грузии XIII — XIV вв.

Для этой главы использован имеющийся материал по данному вопросу: все 7 выпусков книги Пахомова и данные, имеющиеся в инвентарных книгах Гос. Музея Грузии, где собраны сведения, связанные с кладами, историей их обнаружения и анализом их состава.

На основании всего материала составлена карта. Следует, однако, оговориться, что сведения, нанесенные на эту карту, в ближайшее время могут быть пополнены, так как широко развернувшиеся археологические работы и еще более широкие масштабы социалистического строительства, меняющие лицо нашей страны, каждодневно дают все новый и новый дополнительный материал, освещающий ее прошлое.

ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი

1 — გეოგრაფიული სახელები

ა

აზეზბაიჯანი — 8 (სქ), 46 (სქ), 89 (სქ), 90 (სქ), 104 (სქ), 110, 111 (სქ), 112 (სქ), 113 (სქ), 114 (სქ), 115 (სქ)
ათონი 9 (სქ)
ალაზანი (მდინარე) — 14 (სქ)
ალი (სოფ. ზაშურის რაიონში, საქართველოს სსრ) — 115, 117
ამასტია — 11
ამბროლაური (რაიონული ცენტრი, საქართველოს სსრ) — 45 (სქ), 114, 118
ამიერკავკასია — 3, 8 (სქ), 45 (სქ), 89 (სქ), 104 (სქ), 110, 111 (სქ)
ანტიოქია — 10
არაკლია, ერაკლია — 11
არტანუჯი — 7
აფხაზეთი — 7, 8
აღმოსავლეთ საქართველო — 7, 38, 39, 99, 100, 103, 110, 113, 116
აზალციხე (რაიონული ცენტრი, საქართველოს სსრ) — 114, 118

ბ

ბალაღის ზღვისპირა ქვეყანა — 8
ბასიანი — 17
ბაქო — 8 (სქ), 45 (სქ), 89 (სქ), 90 (სქ), 104 (სქ), 111 (სქ)
ბერლინი — 81 (სქ)
ბესლეთი (მდინარე) — 112
ბიზანტია — 6 — 11, 13 — 17, 19 — 22, 28, 30, 35, 96, 97, 105, 110
ბირთვისი (სოფ. თეთრიწყაროს რაიონში, საქართველოს სსრ) — 114, 117

ბიკეინტა — 111, 112, 117, 118
ბულგარეთი — 47, 49, 50, 96, 97 (სქ), 122

გ

გოგაშენი (სოფ. აზალციხის რაიონში, საქართველოს სსრ) — 115, 117
გუდარები (სოფ. დმანისის რაიონში, საქართველოს სსრ) — 107
გურჯაანი (რაიონული ცენტრი, საქ. სსრ) — 14 (სქ)

დ

დასავლეთ საქართველო — 3, 4, 6, 7, 19, 20, 35, 33 — 44, 88, 98 — 100, 103, 105, 109 — 111, 113, 116
დმანისი (რაიონული ცენტრი, საქ. სსრ) — 107
დუშეთი (რაიონული ცენტრი, საქ. სსრ) — 114, 118.

ე

ეგრისი — 8
ერაკლია ნ. არაკლია
ერეკანი — 93 (სქ)

ვ

ვანი — 5. ტობანიერი
ვარძია (სოფ. ასპინძის რაიონში, საქართველოს სსრ) — 113, 117

ზ

ზედა სახანო (სოფ. თერჯოლის რაიონში, საქ. სსრ) — 112, 113, 118

ზვარე (სოფ. ორჯონიკიძის რაიონში,
საქ. სსრ)—111, 117, 118

ზუგდიდი (რაიონული ცენტრი, საქ.
სსრ)—114, 118

თ

თბილისი, ტფილისი—6 (სქ), 7 (სქ),
9(სქ), 10(სქ), 12(სქ), 13(სქ), 14(სქ),
15(სქ), 22, 23(სქ), 24(სქ) 33(სქ), 38
(სქ), 41 (სქ), 42 (სქ), 43 (სქ), 45(სქ),
46(სქ), 52 (სქ), 53 (სქ), 56 (სქ), 83 (სქ),
84(სქ), 96 (სქ), 98 (სქ), 99 (სქ), 101
(სქ), 102(სქ), 103 (სქ), 104 (სქ), 105
(სქ), 107 (სქ), 110 (სქ), 112, 117, 118
თუზი (სოფ. თერჯოლის რაიონში, საქ.
სსრ)—112, 118

ი

იმერეთი—40,83,100, 102, 103,105, 108

კ

კავკასია—34, 89 (სქ), 90 (სქ), 104
(სქ), 110, 111 (სქ)
კერასუნი, კერსუნდი—11, 13
კუიპრი—10
კიტორა, კიტორა, ნ. კოტიორა—11,113
კოლხეთი—12
კონია—112
კონსტანტინოპოლი—10, 14, 16, 20,
21, 36
კოპიტნარი (სოფ. ქუთაისის რაიონში,
საქ. სსრ)—4, 33, 34, 37, 40, 41, 45—
48, 53, 54, 73, 78, 84, 85, 87—92, 97
(სქ), 107, 114, 118, 121
კოტიორა—ნ. კიტორა

ლ

ლაზიკა, ლაზია—11, 13
ლენინგრადი—14 (სქ). 15 (სქ)
ლიმონი—11
ლიზი—8
ლიხთ-იმერეთი—11, 19, 20
ლონდონი—33 (სქ)
ლორე—114

მ

მანეა (სოფ. სოხუმის რაიონში, აფხაზე-
თის ასსრ)—115, 117

მაზლობელი აღმოსავლეთი—3

მესხეთი—21

მეც (ქალაქი გერმანიაში)—43(სქ)

მთაწმინდა—10

მოსკოვი—12(სქ), 14(სქ), 24 (სქ), 33(სქ)

ნ

ნიუ-იორკი—33 (სქ)

ო

ოდიში—102, 105

ოკრიბა (სოფ. მაიაკოვსკის რაიონში,
საქ. სსრ)—114

ოჩამჩირე (რაიონული ცენტრი, აფხაზე-
თის ასსრ)—4, 89—92, 116, 118

ოქროს ურდო—98

პ

პართია—52

პარიზი—33 (სქ), 45, 48, 83 (სქ), 96(სქ)

პაფლაგონია—14

პონტო—11, 34

რ

რაკა—45 (სქ), 112, 114

რუმი—17, 92, 111, 112, 116

ს

საბერძნეთი—9, 15

საირმე (სოფ. მაიაკოვსკის რაიონში
საქ. სსრ)—115, 117

სამეგრელო—108, 109

სამისონი—11, 13

სამტრედია (რაიონული ცენტრი, საქ.
სსრ)—46

სამცხე—40, 100

სანკტპეტერბურგი—12(სქ), 14(სქ), 33
(სქ), 34 (სქ), 36 (სქ), 45 (სქ), 47 (სქ),
50 (სქ), 83 (სქ), 87 (სქ), 95 (სქ), 97
(სქ), 99 (სქ), 101 (სქ), 102 (სქ)

საქართველო—4, 6—23, 34—39, 44,
52, 54, 83, 92, 93, 94 (სქ), 96—101,
103, 105, 108, 109, 110, 116
სივასი—111, 112
სინოპი—11, 13
სკანდა—46
სოხუმი — 40, 103, 104, 112, 113, 115,
117, 118

შავი ზღვის სანაპირო—10—12
შავი ზღვისპირა ქვეყანა—9
შავი მთა—10
შორაპანი (სოფ. ზესტაფონის რაიონში,
საქ. სსრ)—46
შუამთა (სოფ. ვანის რაიონში, საქ. სსრ)
113, 117

ჩ

ტამეში (სოფ. ოჩამჩირის რაიონში,
აფხ. სსრ)—115, 118
ტობანიერი (სოფ. ვანის რაიონში,
საქ. სსრ)—4, 40, 89, 92, 93(სქ), 115,
118
ტრაპიზონი, ტრაპიზუნტი—3, 4, 11—14,
16, 17, 19—25, 28, 30, 32, 33, 34—39,
41—45, 47, 48, 52, 53, 75, 78, 92,
93, 97, 104, 110—113, 116—118, 121
ტფილისი—6. თბილისი

ჩიბათი (სოფ. ლანჩხუთის რაიონში,
საქ. სსრ)—110 (სქ)

წ

წითელი ბესლეთი (სოფ. სოხუმის რაი-
ონში, აფხ. სსრ)—115, 117

ც

ცუბდალონია—6. პაფლაგონია

ციათურა (რაიონული ცენტრი, საქ.
სსრ)—113, 117
ცოლგევი (სოფ. თერჯოლის რაიონში,
საქ. სსრ)—114, 118

ხ

ქუთაისი—46, 89, 92(სქ), 93(სქ), 98, 99,
100, 111—115, 117, 118.

ხედურეთი (სოფ. ქარელის რაიონში,
საქ. სსრ)—113, 117
ხობი (რაიონული ცენტრი, საქ. სსრ)—103

ჯ

შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი სა-
ნაპირო—12, 13, 16, 19

ჯიქეთი—103
ჯრუჭი—107

II—მკვლევარები და ძველი ავტორები.

ა

აბრამიშვილი თ.—84 (სქ)
არეშიძე თ. 53 (სქ)

ბ

ბარათაშვილი მ., ბარათაშვილი მ.—33, 34,
41, 81 (სქ), 82, 83, 95, 96

ბართოლომეი ი., Bartholomaei J.
—83, 96
ბასილი ეზოს მოძღვარი (თამარ მე-
ფის მეორე ისტორიკოსი)—10, 11(სქ)
ბაქრაძე დ.—101 (სქ)
ბერძენიშვილი ნ.—7 (სქ), 8, 9 (სქ), 12
(სქ), 52 (სქ)

როსე მ., Brosset M.—33, 34, 43(სქ), 96, 101 (სქ), 103 (სქ)	112, 113 (სქ), 114 (სქ), 115 (სქ), 116 (სქ)
ბ	ეროდანია თ.—41 (სქ)
გელცერი—7	რ
3	რეტოვსკი ო., Retowski O.—23, 24, 27 (სქ), 28, 30 (სქ), 31 (სქ), 33, 34, 37, 41, 54, 78, 87, 90(სქ), 91
ვახტანგ VI—41	ბ
ვახუშტი ბატონიშვილი, ცნობილი ისტორიკოსი და გეოგრაფოსი—46, 101(სქ), 102 (სქ)	სულხან-საბა ორბელიანი—46 (სქ)
ვროსი ვ., Wroth W.—33, 35, 46,	სოლსი ფ., Souley F.—43 (სქ)
ზ	სტრაბონი, გამოჩენილი გეოგრაფი—12.
ზოგრაფი ალ.—39	ტ
თ	ტოლსტოი ი.—36 (სქ). 50, 97 (სქ)
თაყაიშვილი ექ.—6 (სქ), 8(სქ), 15 (სქ), 103(სქ)	უ
ძ	უსპენსკი თ.—11 (სქ), 13, 14 (სქ), 15, 22
კაკაბაძე ს.—42, 43 (სქ)	ძ
კაპანაძე დ.—24, 33, 35—37, 40, 44, 51, 52, 83, 96, 97 (სქ), 99, 100 (სქ), 104—108	ქსენოფონტე ბერძენთა ისტორიკოსი—12.
კენე ბ.—87	უ
კუნიკი ა.—11 (სქ), 14, 16, 17	ყაუხიშვილი ს.—15 (სქ).
ლ	ჩ
ლანგი დ., Lang D.—33, 37, 43 (სქ), 83	ჩუბინაშვილი გ.—102 (სქ)
ლანგულა ვ., Langois V.—33, 34, 41, 83 95(სქ), 96	ჭ
ლომლოური თ.—33, 35., 41, 45, 56(სქ) 107 (სქ)	ჭიჭინაძე ხ.—102 (სქ)
მ	ხ
მაკალათია ს.—104, 108	ხაზანოვი ალ., ხაზანაშვილი ალ.—12 (სქ), 14(სქ)
მარკოვი ა.—47 (სქ)	ჯ
მორგანი ი., Morgan I.—83, 96	ჯავახიშვილი ივ.—4, 6, 7, 10 (სქ), 12 (სქ), 13, 18. (სქ), 19, 20 (სქ), 21 (სქ), 22 (სქ), 23 (სქ), 33 (სქ), 35, 38, 41, 42, 52 (სქ), 98. (სქ), 101 (სქ), 110
ნ	ჯანაშია ს.—7. (სქ), 12 (სქ), 52 (სქ), 84 (სქ), 90, 94 (სქ)
პ	
პატირევი დ.—46	
პანარეტი მ.—11 (სქ), 12 (სქ), 14, 44	
პახომოვი ე.—3, 4, 8 (სქ), 33, 35, 41, 45(სქ), 46, 83, 88, 89 (სქ), 90(სქ), 93 (სქ), 96, 97, 99 (სქ), 103, 104, 110—	

ა

ალექსანდრე, ბულგარეთის მეფე (1331—1355)—50

ალექსანდრე, იმერეთის მთავარი—102, 103.

ალექსანდრე, იმერეთის მეფე—108

ალექსი, მანგლის ძე, ჰანდლონიკე I-ის შვილიშვილი—1114, 16

ალექსი I კომნენი, ბიზანტიის კეისარი (1081—1118)—14—15

ალექსი I კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი (1204—1222)—11—13, 16, 17, 23, 24

ალექსი II კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი (1297—1330), იოანე II-ის თანამოსაყდრე—21, 22, 32, 92, 93, 97

ალექსი IV კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი (1417—1446)—47, 49, 52, 89, 121

ამურად III, თურქეთის სულთანი (1574—1595)—47, 122

ანა, ბაგრატ V-ის მეუღლე—96, 101

ანა-ხუტლუ, ალექსი II-ის ასული (1341—1342)—22

ანგელოსთა გვარი, ბიზანტიის სამეფო დინასტია—16

ანდრონიკე I კომნენი, ბიზანტიის კეისარი (1183—1185)—11, 14—17

ანდრონიკე II, მიხეილ პალეოლოგის ძე (1282—1328)—21

ანნა 6., ანა

არტაბან II, პართიის მეფე (88—77)—52

არლუნგი, სპარსეთის ილხანი (1284—1291)—19

ასენი, ბულგარეთის მეფე (1218—1241)—49

აშოტ კურაპალატი, ადარნასეს ძე—7

ბ

ბაგრატ III, გურგენის ძე, საქართველოს მეფე (975—1014)—95

ბაგრატ IV, გიორგი I-ის ძე, საქართველოს მეფე (1027—1072)—9

ბაგრატ V, დავით IX-ის ძე, საქართველოს მეფე (1360—1393)—96, 101, 102, 105, 108, 109

ბაგრატიონი, ქართული სამეფო დინასტია—11, 13—15

ბარდა სკდიაროსი—9

ბასილ II, ბიზანტიის კეისარი (976—1025)—9.

ბექა მანდატურთ უხუცესი, სამცხის მთავარი—21

ბუხარზუდადი—47, 121

გ

გიორგი, სახელი აღბეჭდილი მონეტაზე—40, 82, 83

გიორგი I, ბაგრატ III-ის ძე, საქართველოს მეფე (1014—1027)—9

გიორგი III, დემეტრე I-ის ძე, საქართველოს მეფე (1156—1184)—10, 11, 15, 82

გიორგი V, ბრწყინვალე, დემეტრე II თავდადებულის ძე (1299, 1314—1346)—22

გიორგი VII, ბაგრატ V-ის ძე საქართველოს მეფე (1393—1407)—83, 101—103, 105, 108

გიორგი VIII, ალექსანდრე I-ის ძე, საქართველოს მეფე (1446—1466)—83, 108

გიორგი, იმერეთის მთავარი—102, 103

გიორგი კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი (1266—1280)—28

დ

დადიანი გიორგი—102, 103

დავითი, სახელი აღბეჭდილი მონეტაზე—92, 93, 94 (სქ), 95—100, 115

დავითი, მანუელ კომნენის ძე, ანდრონიკე I-ის შვილიშვილი—9, 16, 17, 46

დავით III კურაპალატი, ადარნასეს ძე (+1001)—8, 9, 95

დავით IV აღმაშენებელი, გიორგი II-ის ძე, საქართველოს მეფე (1089—1125)—9, 11, 15, 96

დავით VI ნარინი, რუსუდანის ძე, საქართველოს მეფე (1245—1293)—18—20, 38—42, 93 (სქ), 95, 96, 98, 99, 107, 109—110.

დავით VII ულუ, ლაშა გიორგის ძე, საქართველოს მეფე (1247—1270)—18, 38, 40, 93 (სქ), 95, 96, 98—100

დავით VII იგივე დავით VIII, დემეტრე II თავდადებულის ძე (1293—1301)—56(სქ)

დემეტრე I, დავით აღმაშენებლის ძე, საქართველოს მეფე (1125—1156)—11

გ

გედოკია დალასენი, კონსტანტინე X-ის მეუღლე.—96

გეატერიხე II, რუსეთის იმპერატორი (1762—1796)—36

ვ

ვახუშტი, ვამეყ დადიანი—40, 100, 102, 104, 105, 107—109, 115

ვახუშტი I, სამეგრელოს მთავარი (1384—1396)—40, 102—105, 107—109, 115

ვახუშტი II, სამეგრელოს მთავარი (1474—1482)—108

ვახუშტი III, სამეგრელოს მთავარი (1658—1661)—108

ვახუშტი IV, დემეტრე II-ის ძე, საქართველოს მეფე (1302—1308)—56(სქ)

ვოლაგეზ I, პართიის მეფე (191—207) 52

ვოლაგეზ V, პართიის მეფე (207—222)—52

თ

თამარი, გიორგი III-ის ასული, საქართველოს მეფე (1184—1213)—3, 10—12, 16, 19, 111

თემურ-ლენგი—101, 105

თეოდორა კომნენი, მანუელ I-ის ასული (1285)—20, 30, 32, 35—37, 40

ი

ივანე, ბულგარეთის მეფე (1331—1355)—50

იოანე, ისაკის ვაჟი, ალექსი I-ის შვილიშვილი—15, 17

იოანე კომნენი, ნ. იოანე II, ტრაპიზონის კეისარი

იოანე II კომნენი, ბიზანტიის კეისარი, ალექსი I-ის თანამოსაყდრე (1118—1143)—55, 97

იოანე I კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი (1235—1238)—24—26, 39, 52, 92, 113.

იოანე II კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი (1280—1297)—20, 21, 25, 28—30, 32, 35—37, 44, 47, 52, 55, 72, 74—77, 92, 97, 104, 113, 121

იოანე IV კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი (1446—1458)—52

ისაკი კომნენი, ალექსი I-ის ძე—14, 15, 17

კ

კატაგ, დავით აღმაშენებლის ასული, ისაკ კომნენის მეუღლე—11, 15

კომნენი ბიზანტიის სამეფო დინასტია—11, 14, 15

კომნენი, ტრაპიზონის სამეფო დინასტია—14, 16, 17, 27, 34

კონსტანტინე X დუკა, ბიზანტიის კეისარი (1059—1067)—96

ლ

ლანგ-თემური, ნ. თემურლენგი

ლენ I, აფხაზეთის ერისთავი—8

ლენ II, ძმისწული ლენ ერისთავისა—8

მ

მანუელი, ანდრონიკე I-ის ძე—11, 14, 16, 17, 27 36, 37, 43

მანუელ I კომნენი, ბიზანტიის კეისარი (1143—1180)—34, 43(სქ)

მანუელ I კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი (1238—1263)—20, 26, 30, 34—37, 39, 41—44, 47, 52—54, 92, 113, 114, 121

მანუელ III კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი (1390—1417)—47, 48, 92, 121

მარგ, ვამეყ I-ის და—103

მარიამი, დავით აღმაშენებლის მეუღლე—96

მითრიდატ II, პართიის მეფე (123—88)

—52

მიხეილი, ბულგარეთის მეფე (1331—1355)—50

მიხეილ VII, პალეოლოგი, ბიზანტიის კეისარი (1261—1282)—20

ნ

ნარინ დავით ნ. დავით ნარინი

ნინო (წმინდა ნინო, ქართველთა განმანათლებელი)—83

ო

ოროდ I, პართიის მეფე (57—38)—52

რ

რომანოზ I, ბიზანტიის კეისარი (920—944)—7

რუსუდანი, თამარ მეფის ასული. საქართველოს მეფე (1222—1245)—18, 98, 99, 106, 111

ს

სელიმ II, თურქეთის სულთანი (1566—1574)—47, 122

უ

ულუ დავითი, ნ. დავით ულუ

ფ

ფრაატ II, პართიის მეფე (138—128)—52

ფრაატ IV, პართიის მეფე (38—3)—52

ძ

ძეიკუბად I, რუმის სულთანი (1219—1236)—92, 111, 112

ძეიკუბად II, რუმის სულთანი (1236—1245)—112

ყ

ყილიჯარსლან—112

ყვარყვარე ათაბაგი, სამცხის მართველი 100, 107

ჯ

ჯალალედინი, მუჰამედ ხვარაზ-შაჰის ძე (1220—1231)—18, 98, 99

ჭ

ჭულაგუ ყაენი, სპარსეთის ილხანი (1256—1265)—19

ტაბულები

2

3

5

8

5

7

9

10

11

13

14

15

17

18

19

16

19

20

20

21

22

2k

23

24

25

25

26

27

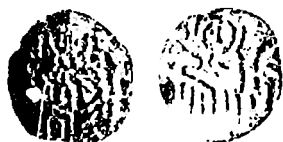
28

29

30

31

32

33

34

35

2.

37

38

39

40

41

42

43

44

44

45

45

46

47

48

48

49

50

52

51

ს ა რ ჩ მ ე ნ ი

წინასიტყვაობა...	3
თავი პირველი. საქართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა გაერთიანების ხანიდან XIII საუკუნის დამდეგამდე	6
თავი მეორე. ტრაპიზონის სამეფოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა. საქართველოსთან ურთიერთობა.....	12
თავი მესამე. ტრაპიზონის მონეტების ზოგადი მიმოხილვა...	23
თავი მეოთხე. დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული).	33
თავი მეხუთე. კოპიტნარის განძი.....	45
დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) ტიპებისა და ვარიანტების სავარაუდო ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა.....	51
ახალი სახე.....	84
თავი მეექვსე. დასავლურ-ქართული ფულის (კირმანეულის) სხვა განძები ტოპანიერის განძი	89
თავი მეშვიდე. დასავლურ-ქართული ფული (კირმანეული) ქართული ზედწერილებით	92
I. ორი დავითის მონეტა	93
II. ვამეყ დადიანის ფული.	100
თავი მერვე. ფულის განძი და მათი გავრცელება.....	109
დამატებანი	119
კოპიტნარის განძის მონეტების სააღრიცხვო სია....	121
Западно-Грузинские монеты XIII—XIV вв. (Кирманеული).....	139
საძიებლები.....	152
ტაბულები.....	159

Т. Я. Абрамишвили
ЗАПАДНО-ГРУЗИНСКИЕ МОНЕТЫ XIII—XIV вв.
(КИРМАНЕУშ)

(на грузинском языке)

Издательство Академии наук Грузинской ССР
Тбилиси — 1959

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი
გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიაძე
ტექნ. რედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი რ. ფარეშიშვილი

გადაეცა წარმოებას 27.11.1958; ანაწყოების ზომა 6×10 ; ხელმოწერილია
დასაბეჭდად 24.4.1959; ქაღალდის ზომა $60 \times 92\frac{1}{16}$;
ქაღალდის ფურცელი 5,25; საბეჭდი ფურცელი 13,5; საავტორო
ფურცელი 8,66; სააღრიცხვო-საგაჰომცემლო ფურცელი 8,81;
შეკვეთა 2049; უე 01472; ტირაჟი 1000
ფასი 7 მან.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. 3/5